

ВИКТОР ЮГО
ДЕВЕТДЕСЕТ И ТРЕТА
ГОДИНА

Превод от френски: Никола Шивачев, 1979

chitanka.info

ПЪРВА ЧАСТ В МОРЕТО

КНИГА ПЪРВА СОДРЕЙСКАТА ГОРА

В последните дни на май 1793 година един от парижките батальони, докарани в Бретан от Сантер^[1], претърсваше страшната Содрейска гора в Астиле. Войниците не бяха повече от триста, защото батальонът беше оредял през тази сурова война. Бе по времето, когато след Аргон, Жемап и Валми^[2] от първия парижки батальон, който наброяваше шестстотин доброволци, бяха останали двадесет и седем души, от втория — тридесет и три, и от третия петдесет и седем. Време на епични битки.

Батальоните, изпратени от Париж във Вандея, наброяваха деветстотин и дванадесет души. Всеки батальон имаше три оръдия. Те бяха набързо съставени. На 25 април, когато Гойе^[3] беше министър на правосъдието, а Бушот^[4] министър на войната, секцията „Добър съвет“ бе предложила да се изпратят батальони от доброволци във Вандея; членът на Комуната Любён беше направил доклада; на 1 май Сантер беше готов да изпрати дванадесет хиляди войници, тридесет полски оръдия и един артилерийски батальон. Тия набързо съставени батальони бяха така добре сформирани, че днес служат за образец; според техния състав се комплектуват пехотните роти; те промениха старото съотношение между броя на войниците и броя на подофицерите.

На 28 април Парижката комуна^[5], беше дала на доброволците на Сантер следното нареждане: „Никаква милост! Никаква пощада!“ В края на май от дванадесетте хиляди, тръгнаха от Париж, осем хиляди бяха мъртви.

Батальонът, навлязъл в Содрейската гора, беше нащрек. Войниците не бързаха. Гледаха едновременно надясно и наляво, пред себе си и зад себе си; Клебер^[6] е казал: „Войникът има око и на гърба си“. Отдавна вървяха. Колко ли бе часът? Свършваше или започваше денят? Трудно бе да се определи, защото винаги ти се струва, че бързо се свечерява в тия толкова диви гъсталаци и че никога не е светло в тази гора.

Содрейската гора беше трагична. В тия сечища още през ноември 1792 година гражданската война започна престъпленията си; свирепият куц Мускетон беше излязъл от тия зловещи дебри; броят на извършените тук убийства караше косата да настръхва. Няма пострашно място. Войниците навлизаха предпазливо; навсякъде имаше цветя; навред трептяща стена от клони, от които лъхаше очарователната свежест на листовина; слънчевите лъчи пробиваха тук-таме тоя зелен мрак; по земята гладиоли, блатни перуники, полски нарциси, малки цветенца, предвестници на хубаво време, пролетни шафрани пъстрееха и красяха дебелия килим от растителност, в който имаше всички видове мъх, като се започне от тоя, дето прилича на гъсеница, и се стигне до оня, който прилича на звезда. Войниците напредваха крачка по крачка, мълчаливо, като предпазливо отстраняваха трънаците. Птиците чуруликаха над щиковете.

Содре беше от ония гъсти гори, в които преди, в мирните времена, се правеше нощен лов на птици, а сега — лов на хора.

Сечището бе изцяло от брези, букови и дъбови дървета; земята беше равна; мъхът и тревата гъсти, поглъщащи шума от стъпките на хората; никакъв път или пък губещи се пътеки; див чимшир, трънкосливки, папрати, прегради от тръни и високи къпини; невъзможно да видиш човек от десет крачки. Понякога в листака прелиташе някоя чапла или водна кокошка, които показваха, че наблизо има блата.

Крачеха. Вървяха напосоки, неспокойни, съмнявайки се, че ще намерят това, което търсеха.

От време на време откриваха следи от лагеруване, огнища, отъпкана трева, дървени кръстове, окървавени клони. Тук бяха варили чорба, там е имало богослужение, оттатък са превързвали рани. Но изчезнали бяха тия, които са минали. Къде ли бяха? Доста далече може би? А може би се крият тук, съвсем близо, с пушка в ръце? Гората изглеждаше пустинна. Батальонът удвои предпазливостта си. Пустотата буди недоверие. Никого не виждаха — още една причина да се съмняват повече. Бяха в гора с лошо име.

Възможно бе да има засада.

Тридесет гренадири, командувани от един сержант, изпратени да разузнават, вървяха на доста голямо разстояние от батальона. Батальонната лавкаджийка ги придружаваше. Лавкаджийките с

удоволствие се присъединяват към авангардите. Излагат се на опасност, но ще видят поне нещо. Любопитството е една от формите на женската храброст.

Изведнъж войниците от тази малка авангардна група изтръпнаха като ловци, приближили бърлога на дивеч. Бяха чули някакво дихание сред един гъсталак и като че ли забелязаха раздвижване на листата. Войниците си направиха знак.

Когато разузнавачите търсят или дебнат, няма нужда офицерите да се намесват; това, което трябва да се направи, се извършва от само себе си.

За по-малко от минута мястото, в което бяха забелязали движение, бе обкръжено, обръч от насочени пушки го заобиколи; тъмният център на гъсталака бе взет на прицел от всички страни наведнъж и войниците с пръст на спусъка, не изпусвайки от очи съмнителното място, чакаха заповедта на сержанта, за да започнат да стрелят.

Обаче лавкаджийката се бе осмелила да погледне през шубрака и в момента, в който сержантът щеше да извика: „Огън!“, тази жена извика: „Стой!“

И като се обърна към войниците:

— Не стреляйте, другари!

Тя се вмъкна в сечището. Другите я последваха.

И наистина там имаше някой.

В дъното на гъсталака, край една от ония малки, кръгли полянки, образувани от огнищата на въглищарите, когато горят корените на дърветата, в една яма с клони, нещо подобно на леговище от листа, разтворено като алков на легло, една жена седеше върху мъха и на гърдите ѝ сучеше детенце, а върху коленете ѝ имаше две руси главички на две заспали деца.

Това беше засадата.

— Какво правите вие тук? — извика лавкаджийката.

Жената вдигна глава.

Лавкаджийката добави ядосано:

— Луда ли сте, че сте тук!

И додаде:

— Още малко и щяхте да бъдете убита!

И като се обърна към войниците, лавкаджийката каза:

— Жена е!

— Дявол да я вземе, ние сами виждаме! — каза един гренадир.

Лавкаджийката продължи:

— Да дойдеш в гората, за да те убият! Как ви е хрумнало да правите такива глупости!

Изумена, изплашена, вдървена, жената гледаше около себе си като в сън тия пушки, тия саби, тия щикове, тия свирепи лица.

Двете деца се събудиха и извикаха.

— Гладен съм — каза едното.

— Страх ме е — каза другото.

Малкото продължаваше да суче.

Лавкаджийката се обърна към него.

— Ти имаш право — каза му тя.

Майката бе онемяла от ужас.

Сержантът ѝ извика:

— Не се страхувайте, ние сме от батальона „Червеният калпак“.

Жената потрепери от главата до краката. Тя погледна сержанта — едно сурово лице, от което се виждаха само веждите, мустаците и два въглена, които бяха двете очи.

— От бившия батальон „Червеният кръст“ — добави лавкаджийката.

А сержантът продължи:

— Коя си ти, госпожо?

Жената го разглеждаше ужасена. Тя бе слаба, млада, бледа, облечена в дрипи; имаше голяма качулка като бретонските селянки и вълнено наметало, завързано на врата ѝ с канап. С женско безразличие бе оставила гърдата си гола. Краката ѝ, без чорапи и обувки, кървяха.

— Тя е бедна жена — каза сержантът.

А лавкаджийката подзе с войнишкия си глас, който все пак беше женствен и нежен:

— Как се казвате?

Жената прошепна, заеквайки, почти неразбрано:

— Мишел Флешар.

В това време лавкаджийката започна с голямата си ръка да гали главичката на сукалчето.

— На колко години е това детенце? — попита тя.

Майката не разбра. Лавкаджийката настоя:

— Питам ви за годините му.

— О! — каза майката. — Осемнадесет месеца.

— Голямо е — каза лавкаджийката. — Не трябва вече да суче. Отбийте го. Ние ще му дадем чорба.

Майката започна да се успокоява. Двете деца, разсънили се, бяха повече любопитни, отколкото изплашени. Възхищаваха се от перата по войнишките калпаци.

— Ох! — каза майката. — Те са много гладни.

После добави:

— Нямам вече мляко.

— Ще им дадем да ядат — извика сержантът, — а и на тебе. Но не е само това. Какви са твоите политически убеждения?

Жената погледна сержанта и не отговори.

— Чу ли въпроса ми?

Тя измънка:

— Дадоха ме съвсем млада в манастир, но аз се омъжих, не съм калугерка. Сестрите ме научиха да говоря френски. Подпалиха селото ни. Ние побягнахме така бързо, че нямах време да си сложа обуца.

— Питам те какви са политическите ти убеждения?

— Не зная.

Сержантът продължи:

— Защото има шпиони. Разстрелваме ние шпионите. Хайде. Говори. Нали не си циганка? Кое ти е родното място?

Тя продължи да го гледа, сякаш не разбираше. Сержантът повтори:

— Кое ти е родното място?

— Не зная — каза тя.

— Как! Нима не знаеш кое ти е родното място?

— О, родният ми край. Зная.

— Е добре, кой е родният ти край?

Жената отвърна:

— Чифликът на Сискоаняр, в енорията Азе.

Сега пък сержантът се смая. Стоя замислен един миг, после подзе:

— Какво каза?

— Сискоаняр.

— Това не е родина.

— Това е моето родно място.

И жената, след като размисли малко, добави:

— Разбирам, господине. Вие сте от Франция, аз съм от Бретан.

— Та какво?

— Не е една и съща страна.

— Ами това е една и съща родина! — извика сержантът.

Жената само повтори:

— Аз съм от Сискоаняр.

— Нека си от Сискоаняр! — подзе сержантът. — И семейството ти ли е оттам?

— Да.

— Какво работи?

— Цялото умря. Нямам вече никого.

Сержантът, който беше голям бърборко, продължи разпита:

— Всички имат родители, дявол да го вземе, или пък са имали!

Коя си ти? Говори!

Жената слушаше смаяна — тия думи „имат или пък са имали“ ѝ бяха непонятни, приличаха повече на вик на диво животно, отколкото на човешка реч.

Лавкаджийката почувствува, че е необходимо да се намеси. Тя пак започна да гали детето, което сучеше, и плесна по бузите другите две.

— Как се казва сукалката ти? — попита тя. — Нали е момиченце?

Майката отвърна:

— Жоржет.

— А първородният? Нали е мъжко това хлапе?

— Рене-Жан.

— А по-малкият? Нали и то е мъжко, това бузесто дете?

— Гро-Ален — каза майката.

— Много са милички тия деца — каза лавкаджийката. — Вече имат вид на големи хора.

Обаче сержантът продължи да разпитва настойчиво:

— Говори де, госпожо. Имаш ли къща?

— Имах една.

— Къде?

— В Азе.

— Защо не си в твоята къща?
— Защото я изгориха.
— Кои?
— Не зная. Едно сражение.
— Откъде идваш?
— Оттам.
— Къде отиваш?
— Не зная.
— Сега на въпроса. Коя си ти?
— Не зная.
— Не знаеш коя си?
— Ние сме хора, които бягаме, за да се спасим.
— От коя партия си?
— Не зная.
— От сините ли си? От белите ли си? С кои си ти?
— Аз съм с децата си.

Всички замълчаха. Лавкаджийката каза:

— Аз не съм имала деца. Не съм имала време.

Сержантът пак започна:

— Ами родителите ти! Виж какво, госпожо, кажи ни какви са били твоите родители. Аз се наричам Радуб, сержант съм, живея на улица „Шерш-Миди“, моят баща и моята майка също, мога да говоря за родителите си. Говори ни ти за твоите. Кажи ни какви са били твоите родители.

— Бяха Флешарови. Това е.

— Да, Флешарови са си Флешарови, както Радубови са си Радубови. Но всеки има някакво положение. Какво бе положението на твоите родители? Какво правеха? Какво правят сега? Какво майсторяха твоите Флешарови?

— Бяха орачи. Моят баща беше недъгав и не можеше да работи, защото го биха с тояга по заповед на господаря, неговият господар, нашият господар, който прояви милост, защото баща ми бе взел един заек, заради което осъждаха на смърт; но господарят го помилва и каза: „Ударете му сто тояги“; и от това баща ми осакатя.

— А после?

— Моят дядо беше хугенот^[7]. Господин кюрето го изпрати в каторга. Тогава бях съвсем малка.

— А после?

— Бащата на моя съпруг продаваше контрабандирана сол. Кралят заповяда да го обесят.

— А твоят мъж какво правеше?

— Напоследък се биеше.

— За кого?

— За краля.

— И за кого още?

— Боже мой, за своя господар.

— И още?

— Боже мой, и за господин кюрето.

— Какво невежество, дявол да ги вземе тия диваци! — извика един от гренадирите.

Жената подскочи ужасена.

— Нали виждате, госпожо, ние сме парижани — каза любезно лавкаджийката.

Жената скръсти ръце и извика:

— О, Исусе, господи мой!

— Без предразсъдъци! — възрази сержантът.

Лавкаджийката седна до жената и привлече между коленете си по-голямото момче, което не се отдръпна. Децата както лесно се плашат, така и лесно се успокояват, без да се разбере защо. Те действуват кой знае по какви вътрешни предупреждения.

— Бедна женичке от този край, вие имате хубави хлапета, това е важно. Мога да определя годините им. Големият е на четири години, братчето му е на три години. А пък например момиченцето, което суче, е страшно ненаситно. Ах ти, ламьо, престани така да ядеш майка си! Вижте какво, госпожо, не се бойте от нищо. Вие трябва да влезете в батальона. Ще направите като мене. Аз се казвам Хусарка. Това ми е прякор. Но предпочитам да ме наричат Хусарка, отколкото госпожица Двурогова, както моята майка. Аз работя в лавката и, както се казва, аз съм тая, която дава пиене, когато войниците се стрелят и се убиват. Дяволът си няма работа. Ние имаме почти еднакъв крак. Ще ви дам моите обувки. Бях в Париж на 10 август^[8]. Дадох на Вестерман^[9] да пие. Добре ми провървя. Видях как гилотинираха Луи XVI, Луи Капет^[10], както го наричат. Той не искаше. Богородице мила, слушайте ме де! На 13 януари си е бил на топло и се е смее с семейството си!

Като го накараха насила да легне върху кантара, както ние казваме, той нямаше нито дрехи, нито обувки; беше по риза, с памучен жакет на квадратчета, със сиви сукнени панталони до коленете и сиви копринени чорапи. Видях всичко това. Фиакърът, с който го докараха, беше боядисан в зелено. Така че елате при нас. Добри са момчетата в батальона, вие ще бъдете лавкаджийка номер втори, аз ще ви покажа работата. О, много е просто: взимаш си бидона и звънчето и отиваш в боя, в огъня на полка, при гърмящите оръдия, сред олелията, като викаш: „Деца, кой иска да пийне една чашка?“ Съвсем не е трудно. Аз на всички давам да пият. Честна дума, да. И на белите, както на сините, макар че съм от сините. Дори много вярна на сините. Но давам на всички да пият. Ранените изпитват жажда. Всички умират, без разлика на убеждения. Хората, които умират, трябва да си подават ръце. Колко е глупаво да се воюва! Елате с нас. Ако ме убият вие ще ме заместите. Вижте ме, изглеждам така, но съм добра жена и храбър човек. От нищо не се бойте.

Когато лавкаджийката престана да говори, жената прошепна:

— Нашата съседка се казваше Мари-Жан, а нашата слугиня се казваше Мари-Клод.

В това време сержантът Радуб мърмеше гренадира:

— Да мълчиш. Ти изплаши госпожата. Не се ругае пред дами.

— Защото все пак е възмутително за разбиранията на един честен човек — възрази гренадирът, — когато вижда чудаци, чийто тъст е осакатен от господаря, чийто дядо е каторжник заради кюрето, а баща им е обесен от краля, пък самите те се бият в името на един малък благородник, бунтуват се и се оставят да бъдат смазани заради господаря, кюрето и краля!

Сержантът извика:

— Мълчание в редиците!

— Мълчим, сержанте — подзе гренадирът, — но все пак е неприятно, че една красива жена като тази е изложена на опасност заради хубавите очи на някакъв поп.

— Гренадире — каза сержантът, — ние не сме тук в клуба на секцията „Пик“. Без словоизлияния.

И като се обърна към жената:

— А твоят съпруг, госпожо? Какво прави? Какво стана с него?

— Стана на нищо, тъй като го убиха.

- Къде?
- На плета.
- Кога?
- Преди три дни.
- Кой?
- Не зная.
- Как да не знаеш кой е убил мъжа ти?
- Не.
- Някой от сините? Някой от белите?
- С куршум от пушка.
- Преди три дни ли?
- Да.
- Откъм коя страна?
- Откъм Ерне. Мъжът ми падна. Това е.
- И откакто мъжът ти е мъртъв, ти какво правиш?
- Водя децата си.
- Къде ги водиш?
- Пред себе си.
- Къде спиш?
- На земята.
- Какво ядеш?
- Нищо.

Сержантът направи такава военна гримаса, при която мустаците се опират в носа.

— Нищо?

— Искам да кажа трънки, къпини, останали от миналата година, сухи боровинки, папратови ластари.

— Да. С други думи нищо.

По-голямото момче, което сякаш разбра, каза: „Гладен съм“.

Сержантът извади от джоба си парче хляб от своя запас и го подаде на майката. Майката разчупи хляба на две и даде по парче на децата. Малките захапаха лакомо.

— Тя не остави за себе си — изръмжа сержантът.

— Защото не е гладна — каза един войник.

— Защото е майка — каза сержантът.

Децата спряха да ядат.

— Да пия — каза едното.

— Да пия — каза другото.

— Няма ли извор в тази дяволска гора? — каза сержантът.

Лавкаджийката взе бакъреното канче, което висеше на колана ѝ до звънчето, завъртя кранчето на бидона, който носеше през рамо, наля няколко капки в канчето и го поднесе до устните на децата.

Първото пи и направи гримаса.

Второто пи и плю.

— И все пак е хубаво — каза лавкаджийката.

— От скоросмъртницата ли е? — попита сержантът.

— Да, и то от най-хубавата. Ама тия са селяни.

И тя избърса канчето си.

Сержантът подзе:

— И така значи, госпожо, спасяваш се.

— Налага се.

— През поля и гори, сякаш някой те гони?

— Тичам с всички сили, после крача и после падам.

— Бедната жена! — каза лавкаджийката.

— Хората се бият — измънка жената. — Навсякъде съм заобиколена от пушечна стрелба. Не зная кой какво иска. Убиха мъжа ми. Само това разбрах.

Сержантът звънко удари в земята приклада на пушката си и извика:

— Колко е глупава тая война, каква магария!

Жената продължи:

— Миналата нощ ние спяхме в хралупа.

— И четиримата?

— И четиримата.

— Спали сте?

— Спахме.

— Значи — каза сержантът, — спали са прави.

И се обърна към войниците:

— Другари, кухото стъбло на едно старо, дебело, мъртво дърво, в което човек може да се вмъкне като в ножница, тия диваци наричат хралупа. Какво друго може да се очаква от тях? Те не са парижани.

— Да спи в кухнята на някакво дърво! — каза лавкаджийката.
— И то с три деца!

— А когато малките са хленчели — подзе пак сержантът, — хората, които са минавали и нищо не са виждали, колко много са се зверили, чувайки дървото да вика: „Татко, мамо!“

— Лято е, за щастие — въздъхна жената.

Тя гледаше смирено земята, а в нейния поглед се четеше ужасът ѝ от катастрофите.

Мълчаливи, войниците бяха заобиколили тази човешка мъка.

Една вдовица, три сирачета, бягство, безпомощност, самота, бушуваща война навред, глад, жажда, нищо друго за храна освен тревата, никакъв друг покрив освен небето.

Сержантът се приближи до жената и втренчи поглед в детето, което сучеше. Малкото изпусна цицката, спокойно обърна главичка, погледна с хубавите си сини зеници страшното космато лице, настръхнало и свирепо, навело се над него, и започна да се усмихва.

Сержантът се изправи, другите видяха как една голяма сълза се търкулна по бузата му и като перла се спря в мустаците му.

Той извиси глас:

— Другари, от всичко това заключавам, че батальонът ще стане баща. Приема ли се? Ние осиновяваме тия три деца.

— Да живее Републиката! — извикаха гренадирите.

— Прието — каза сержантът.

И той простря двете си ръце над майката и трите деца.

— Това са — каза той — децата на батальона „Червеният калпак“.

Лавкаджийката подскочи от радост.

— Три глави в един калпак! — извика тя.

После тя избухна в ридания, прегърна лудешки бедната вдовица и ѝ каза:

— А малката има вече дяволит вид!

— Да живее Републиката! — повториха войниците.

И сержантът каза на майката:

— Да вървим, гражданко.

[1] Сантер, Антоан-Жозеф (1752–1809) — политически деец от Великата френска революция, началник на националната гвардия в Париж (1792–1793), дивизионен генерал във Вандея. ↑

[2] Аргон, Жемап и Валми — места, където републиканските войски победили австро-пруските през 1792 г. ↑

[3] Гойе, Луи-Жером (1746–1830) — френски политически деец и адвокат, член на Законодателното събрание и на правителството на Директорията, неин последен директор. След преврата на 18 брюмер се отказал от политическа дейност. ↑

[4] Бушот, Жан-Батист-Ноел (1754–1840) — френски политически деец, якобинец, военен министър (1793–1794), проявил голяма енергия при снабдяването на революционните войски с продоволствие и боеприпаси. ↑

[5] Парижката комуна — общинско правителство на Париж (1789–1795). ↑

[6] Клебер, Жан-Батист (1753–1800) — френски генерал, влязъл като доброволец в революционната армия, командувал войските във Вандея и на Рейн. През египетската кампания (1798–1799) бил командващ войските след заминаването на Наполеон за Франция. ↑

[7] Хугеноти — име на протестантите калвинисти, утвърдило се от средата на XVI в. Привърженици на свободата на вероизповеданието, хугенотите се борели против абсолютизма. ↑

[8] 10 август — денят на народното въстание на 10 август 1792 г., съборило монархията и провъзгласило републиката. ↑

[9] Вестерман, Франсоа-Жозеф (1751–1794) — френски генерал, участник във войните против европейската коалиция и против Вандейския бунт, екзекутиран заедно с Дантон. ↑

[10] Капет — така наричали през революцията крал Луи XVI, като имали пред вид династията на Капетингите (987–1328) следващите поколения на която били династията Валоа (1328–1589) и династията на Бурбоните (1589–1848). ↑

КНИГА ВТОРА КОРВЕТАТА „КЛЕЙМОР“

I

СМЕШЕНИЕ НА АНГЛИЯ И ФРАНЦИЯ

През пролетта на 1793 година, когато, нападната едновременно по всички граници, Франция възторжено преживяваше падането на жирондинците^[1], ето какво се случи в Ламаншкия архипелаг.

Една вечер, на 1 юни, на остров Джърси, в малкия пуст залив Боннюи, приблизително един час преди залез-слънце, в мъгливо време, което е удобно за бягство, защото е опасно за мореплаване, една корвета пускаше платната си. Този кораб беше с френски екипаж, но се числеше към английската флотилия, която обслужваше и охраняваше източната част на острова. Принц дьо Латур-д'Оверн, който беше от рода Буйон, командуваше английската флотилия и по негова заповед корветата бе определена да извърши една бърза и специална задача.

Тази корвета, записана в регистрите на английското морско ведомство под името „Клеймор“, приличаше на товарен кораб, но в действителност беше военна корвета. Видът ѝ беше тежък, миролюбив, търговски; обаче на това не трябваше да се вярва. Тя беше построена с двойна цел: хитрост и сила — да заблуждава, ако е възможно, и да се бие, ако е необходимо. Във връзка със задачата, която имаше да изпълни тази нощ, обикновеният товар в междупалубното пространство бе заменен с тридесет едрокалибрени каронади^[2]. Било от предвидливост в случай на буря, било от желание да се придаде миролюбив вид на кораба, тия тридесет каронади бяха закрепени, тоест здраво завързани отвътре с тройни вериги, а дулата им опрени към тампониращи отвори; отвън нищо не се виждаше; илюминаторите бяха затъмнени; люковете бяха затворени; като че ли бяха поставили маска на корветата. Бойните корвети имат оръдия само на палубата; а тази, предназначена за внезапни нападения и засади, нямаше оръдия там, а бе така построена, че да може, както вече

разбрахме, да носи цяла батарея в междупалубното пространство. „Клеймор“ беше голяма по размери, но бързоходна; корпусът ѝ, най-здрав в цялата английска флота, в бой беше равен почти на фрегата, макар че задната ѝ мачта беше малка и само с едно обикновено платно. Кормилото, рядко по форма, добре измислено, кръгло, изработено в корабостроителниците на Саутхамптън, струваше петдесет лири стерлинги.

Екипажът, целият френски, беше съставен от офицери-емигранти и от матроси-дезертъори. Тия хора бяха подбрани — всички добри моряци, добри войници и добри роялисти. Всички притежаваха троен фанатизъм — към кораба, към оръжието и към краля.

В случай на десант към екипажа бе придаден половин батальон морска пехота.

Капитан на корветата „Клеймор“ беше граф дю Боабертло, кавалер на орден „Сен-Луи“, един от най-добрите офицери в бившата кралска флота; негов помощник беше Шевалие дьо Лавийовил, който бе командувал онази гвардейска рота, в която Хош^[3] беше сержант; а лоцман — Филип Гакоал, най-опитният лоцман в Джърси.

Можеше да се предположи, че този кораб трябваше да извърши нещо необикновено. И наистина в него се качи един човек, който напълно имаше вид, че предприема някаква авантюра. Висок старец, прав и здрав, със сериозно лице, по което бе трудно да се определи възрастта, защото изглеждаше едновременно и старо, и младо; един от тия хора с много години и с много сила, с бели коси над челото и с блясък в очите; четиридесетгодишен по сила, осемдесетгодишен по авторитет. В момента, когато се бе качил в корветата, морската му пелерина се бе разтворила и хората можаха да видят как е облечен под тази пелерина — с широки панталони, с високи гамаши и с жакет от козя кожа, подплатена отвътре с коприна, а отвън необработена, с щръкнала козина — пълен костюм на бретонски селянин. Тези старовремски бретонски жакети имаха двойно предназначение, носеха се както в празнични дни, така и в работни дни, като ги обръщаха по желание или откъм косматата страна, или откъм подплатената страна — с животинска козина през цялата седмица, а с официално облекло в неделя. Дрехите на стареца, за да наподобяват напълно на селските, бяха протъркани на коленете и на лактите и изглеждаха носени дълго време, а морската пелерина, изработена от груб плат, приличаше на

рибарска дрипа. На главата си старецът носеше съвременна кръгла шапка с високо дъно и широка периферия, която, смъкната надолу, придаваше на шапката селски вид, а извита нагоре от едната страна и закрепена с кордона на кокардата правеше шапката военна. Той носеше тази шапка със смъкната надолу периферия по селски, без кордон и кокарда.

Лорд Балкарас, губернатор на острова, и принц дьо Латур-д'Оверн го бяха лично довели и настанили в кораба. Желамбр, тайният агент на принцовете, бивш телохранител на господин граф д'Артоа^[4], лично бе следил как се подрежда неговата кабина, като толкова много се престараваше в грижите и уважението към тази личност, че въпреки своето благородство вървя след стареца с куфара му в ръка. Разделяйки се с него, за да се върне на брега, господин дьо Желамбр дълбоко се бе поклонил на този селянин; лорд Балкарас му бе казал: „Добра сполука, генерале!“, а принц дьо Латур-д'Оверн му бе казал: „Довиждане, братовчеде“.

„Селянинът“ — с това име хората от екипажа веднага започнаха да наричат техния пътник в кратките разговори, които морските хора водят помежду си; но, без да знаят подробности, те добре разбираха, че този селянин не е селянин, както бойната корвета не беше товарна корвета.

Имаше слаб вятър. „Клеймор“ напусна Боннюи, мина пред Булей-Бей и известно време се виждаше, докато промени курса си; после се смали и изчезна в увеличаващия се мрак на нощта.

Един час по-късно, върнал се в дома си в Сент-Елие, Желамбр изпрати по куриера от Саутхамптън съобщение от четири реда до господин граф д'Артоа в генералния щаб на Йоркския херцог^[5]. Съобщението гласеше:

„Ваше височество, заминаването току-що се състоя. Успехът сигурен. След осем дни цялото крайбрежие, от Гранвил до Сен-Мало, ще пламне.“

А четири дни преди това депутатът Прийор^[6] от департамента Марна, изпратен със специална мисия при Шербурската крайбрежна армия, по това време пребиваващ в Гранвил, бе получил чрез таен пратеник следното донесение, написано със същия почерк като на съобщението с четирите реда:

„Гражданино депутат, на 1 юни, по време на прилива, бойната корвета «Клеймор» с прикрита батарея ще отплува, за да свали на бретонския бряг един мъж със следните белези: ръст висок, стар, коси бели, облекло селско, ръце аристократически. Утре ще Ви изпратя повече подробности. Той ще слезе от кораба на 2 сутринта. Уведомете ескадрата, пленете корветата, заповядайте да се гилотинира човекът.“

II

НОЩ НАД КОРАБА И НАД ПЪТНИКА

Вместо да тръгне на юг и да се отправи към Сент-Катрин, корветата се насочи на север, после зави на запад и решително навлезе във водите между Серк и Джърси, в пролива, наречен „Пътят на поражението“. Тогава нямаше фарове никъде по тия два бряга.

Слънцето отдавна бе залязло; нощта бе тъмна, по-тъмна, отколкото обикновено са летните нощи; трябваше да има луна, но огромни облаци, по-често явление при равноденствието, отколкото при слънцестоеенето, покриваха небето и по всяка вероятност луната щеше да стане видима едва когато стигне до хоризонта, тоест при залязването ѝ. Някои облаци висяха ниско до морето и го покриваха с мъгла.

Цялата тази тъмнина беше благоприятна.

Намерението на лоцмана Гакоал беше да остави Джърси вляво, а Гърнзи вдясно и със смела маневра да мине между Ханоя и Доувър, за да стигне до някой залив по крайбрежието на Сен-Мало — път, по-дълъг от тоя през Манкие, но по-сигурен, тъй като на френската ескадра беше заповядано особено да охранява водите между Сент-Елие и Гранвил.

Ако вятърът благоприятствуваше, ако не се случеше нещо непредвидено и ако използват всички платна на корветата, Гакоал се надяваше да достигне брега на Франция на разсъмване.

Всичко вървеше добре; корветата отмина Гро-Не; към девет часа времето започна да се мръщи, както казват моряците, духна вятър и морето се раздвижи; обаче вятърът беше попътен, а и морето развълнувано, без да бъде яростно. Все пак при някои удари на вълните предницата на корветата биваше заливана с вода.

„Селянинът“, когото лорд Балкарас бе нарекъл „генерал“ и на когото принц дьо Латур-д’Оверн бе казал „братовчед“, се държеше като моряк, спокойно и сериозно се разхождаше по палубата на корветата. Сякаш не забелязваше, че тя е доста силно разлюляна. От време на време той изваждаше от джоба на жакета си таблетка шоколад, която чупеше и дъвчеше на парченца; макар и с бели коси, всичките му зъби бяха здрави.

Той не говореше на никого, освен понякога тихо и кратко на капитана, който го слушаше с уважение и като че ли считаше, че този пътник има по-голяма власт от самия него.

Корветата „Клеймор“, умело направлявана, незабелязано приближи в мъглата стръмния северен бряг на Джърси, държейки се близо до сушата, за да избегне опасната подводна скала Пиер дьо Лик, която се намира по средата на пролива между Джърси и Серк. Гакоал, застанал прав при кормилото, съобщаваше едно след друго имената Грев дьо Лик, Гро-Не, Племон, плъзгаше корветата между тази верига от рифове почти опипом, но с увереността на човек, който се чувства у дома си и познава океана. На носа на корветата нямаше фенери от страх да не бъде открито присъствието ѝ в тези охранявани води. Радваха се на мъглата. Стигнаха до Гранд-Етап; мъглата бе толкова гъста, че едва се забелязваше високият силует на Пинакл. Чуха как камбаната на Сент-Уен удари десет часа, това значеше, че вятърът духа все откъм задната част на кораба. Всичко продължаваше да върви добре; морето ставаше все по-бурно поради близостта на Корбиер.

Малко след десет часа граф дю Боабертло и Шевалие дьо Лавийовил придружиха човека със селските дрехи чак до каютата му, която бе личната каюта на капитана. Преди да влезе, той им каза с тих глас:

— Вие знаете, господа, тайната трябва да се запази. Мълчание, докато избухне взривът. Тук моето име е известно само на вас.

— Ще го отнесем в гроба — отвърна Боабертло.

— И аз — добави старецът, — дори ако бъда изправен пред смъртта, не ще го кажа.

И влезе в каютата си.

III

СМЕШЕНИЕ НА АРИСТОКРАЦИЯ И ПРОСТОЛЮДИЕ

Капитанът и помощникът му отново се качиха на палубата и, разговаряйки, закрачиха един до друг. Говореха естествено за своя пътник и ето приблизително диалога, който вятърът разпръсваше в мрака.

Боабертло измърмори полугласно в ухото на Лавийовил:

— Ще видим дали е някакъв вожд.

Лавийовил отвърна:

— Засега е принц.

— Почти.

— Аристократ във Франция, но принц в Бретан.

— Каквито са хората от рода Латремуй^[7], а също и Роан^[8].

— Значи, техен съюзник.

Боабертло подзе:

— Във Франция и в кралските каляски той е маркиз, както аз съм граф и както вие сте Шевалие.

— Далече са каляските! — извика Лавийовил. — Ние сме до гальотите.

Настъпи мълчание.

Боабертло отвърна:

— По липса на френски принц вземат бретонски принц.

— Като няма риба и... Не, като няма орел, вземат гарван.

— Бих предпочел лешояд — каза Боабертло.

А Лавийовил добави:

— Наистина! С клон и хищни нокти.

— Ще видим.

— Да — отвърна Лавийовил, — време е да има някакъв вожд. Аз съм на мнението на Тентениак: „Вожд и барут!“ Вижте какво, капитане, аз познавам почти всички вождове, подходящи и неподходящи; и вчерашните, и днешните, и утрешните; нито един не е военна глава, каквато ни трябва. В тази дяволска Вандея е необходим генерал, който едновременно да е прокурор; неприятелят трябва да бъде измъчван, да му се оспорва мелницата, горичката, ровът, камъкът, да му се устройват лоши свадни, да му се отказва всичко, да се следи за всичко, да се избива, да му се дават примери, да не се оставя да спи, да не се жали. В този час в тази армия от селяни има герои, но началници няма. Д’Елбе^[9] е нула, Лескюр^[10] е болен, Боншан^[11] е много мекушав — добър е, но това е глупаво; Ларошжаклен^[12] е прекрасен младши

лейтенант; Силз^[13] е офицер за равно поле, но не го бива за решителен бой. Катлино^[14] е наивен каруцар, Стофле^[15] е хитър ловен надзирател, Берар^[16] е бездарен, Буленвилие^[17] е за присмех, Шарет^[18] е страшен. Да не говоря за бръснаря Гастон^[19]. Защото, дявол да го вземе, защо да си играем на революция и каква е разликата между републиканците и нас, щом като оставяме аристократите да бъдат командувани от перукери?

— Защото тази кучешка революция и самите нас зарази.

— Като с краста цяла Франция!

— Краста по третото съсловие — подзе Боабертло. — Само Англия може да ни извади от това положение.

— Ще ни извади, не се съмнявайте, капитане.

— Да се чака е неприятно.

— Наистина, навсякъде селяндури; щом монархията има за главнокомандуващ Стофле, ловния надзирател на господин дьо Молеврие, ние нямаме никакво основание да завиждаме на републиката, че има за министър Паш^[20], син на портиера на херцог дьо Кастрие. Каква среща в тази Вандейска война: от едната страна Сантер пивоваря, от другата страна Гастон бръснаря!

— Скъпи мой Лавийовил, аз имам известно мнение на този Гастон. Той не се прояви лошо, когато командуваше боя при Гемене. Той много любезно разстрелял триста сини, след като ги накарал да си изкопаят сами гроба.

— На добър час, но и аз бих направил това не по-лошо от него.

— Бога ми, наистина! И аз също.

— Великите дела на войната — продължи Лавийовил — изискват благородство от тоя, който ги извършва. Това е работа за рицари, а не за перукери.

— Все пак в това трето съсловие — възрази Боабертло — има достойни за уважение хора. Ето например този часовникар Жоли^[21]. Той е бил сержант във фландърския полк; сега е вандейски военачалник; командува един брегови отред; той има син републиканец, така че докато бащата служи при белите, синът служи при сините. Среща. Схватка. Бащата пленява сина си и му пръска черепа.

— Този си го бива — каза Лавийовил.

— Един Брут-роялист^[22] — добави Боабертло.

— И все пак е непоносимо да те командува един Кокро, един Жан-Жан, един Мулен, един Фокар, един Бужю, един Шуп!

— Скъпи мой Шевалие, и в другата страна също така негодуват. У нас гъмжи от буржоа; у тях — от благородници. Вярвате ли, че санкюлотите^[23] са доволни, че ги командуват граф дьо Канкло^[24], виконт дьо Миранда^[25], виконт дьо Боарне^[26], граф дьо Валанс^[27], маркиз дьо Кюстин^[28] и херцог дьо Бирон^[29]!

— Каква каша!

— Ами херцог дьо Шартр^[30]!

— Синът на Егалите^[31]. Ех, пък тоя, кога ли ще стане крал?

— Никога.

— Крачи към трона. Възнасят го собствените му престъпления.

— А го дърпат надолу пороците му — каза Боабертло.

Пак замълчаха, после Боабертло продължи:

— Все пак поиска да се сдобри. Дойде да види краля. Аз бях там, във Версай, когато плюха в гърба му.

— Горе, от главната стълба?

— Да.

— Добре са направили.

— Ние го наричахме Бурбон Мръсника.

— Той е плешив, той има циреи, той е кралеубиец, пфу!

А Лавийовил добави:

— Аз съм бил с него при Уесан.

— На кораба „Свети дух“?

— Да.

— Ако бил следвал вятъра, както му бил сигнализирал адмирал д'Орвилие^[32], щял да попречи на англичаните да минат.

— Несъмнено.

— Истина ли е, че се бил скрил в трюма?

— Не. Но все пак е добре да се разправя така.

И Лавийовил прихна в смях.

Боабертло продължи:

— Има глупаци. Ето на тоя Буленвилие, за когото вие говорихте, Лавийовил, аз съм го виждал отблизо. Отначало селяните бяха въоръжени с копия; не си ли втълпи той в главата да ги направи

копиеносци? Искаше да ги обучи как се действува с копието встрани и напред. Мечтаеше да превърне тях диваци във войници от пехотата. Изискваше от тях да се научат как се затварят ъглите на едно каре и как батальоните остават празни в средата. Бърбореше им на стария военен език, на отделъонния командир казваше „кап д'ескадр“, както наричаха капоралите по времето на Луи XIV. Упорито се мъчеше да сформира полк от тези браконiere; той имаше и редовни роты, чиито сержанти всяка вечер се нареждаха в кръг, за да получат паролата и контрапаролата от сержанта на жената на полковника, който ги съобщаваше съвсем тихо на сержанта, на жената на лейтенанта, а той на съседа си, който ги предаваше на следващия и така нататък от ухо на ухо до последния. Той разжалва един офицер, който не бе станал гологлав, за да получи паролата от устата на сержанта. Сами съдете колко е успял в това отношение. Този простак не разбираше, че селяните искат да бъдат водени по селски и че не могат да свикнат с казармен режим хора, които са живели в горите. Да, аз познавах този Буленвиле.

Направиха няколко крачки, всеки потънал в мислите си.

После разговорът продължи:

— Ами потвърди ли се, че Дампиер^[33] е убит?

— Да, капитане.

— Пред Конде ли?

— В лагера Памар; от оръдейно гюлле.

Боабертло въздъхна.

— Граф дьо Дампиер. Това е още един от нашите, който бе на тяхна страна!

— На добър път! — каза Лавийовил.

— А принцесите? Къде са?

— В Триест.

— Все там ли?

— Все там.

И Лавийовил извика:

— Ах, тази република! Какви беди за нищо нещо! Като си помисли човек, че тази революция започна заради дефицит от няколко милиона!

— Опасни са малките причини — каза Боабертло.

— Всичко върви зле — отвърна Лавийовил.

— Да, Ларуари^[34] е мъртъв, Дюдрене^[35] е идиот. А колко жалки водачи са всички тия епископи: този Куси — епископ на Ларошел, този Бопоал Сент-Олер — епископ на Поатие, този Мерси — епископ на Люсон, любовник на госпожа дьо л'Есшасери...

— Която се нарича Вернослужителката, знаете ли, капитане? Л'Есшасери е светското ѝ име.

— А този лъжеепископ от Агра, който е бил кюре бог знае къде!

— В Дол. Нарича се Гийо дьо Фолвил. Всъщност той е храбър, бие се.

— Все свещеници, а на нас ни трябва войници! Епископи, които не са епископи! Генерали, които не са генерали!

Лавийовил прекъсна Боабертло:

— Капитане, имате ли „Монитор“^[36] в каютата си?

— Да.

— Какво ли играят сега в Париж?

— „Адел и Полин“ и „Пещерата“.

— Бих желал да ги гледам.

— Ще ги видите. Ще бъдем в Париж след един месец.

Боабертло помисли един миг и добави:

— Най-късно. Господин Уиндхъм^[37] го е казал на лорд Хууд^[38].

— Значи, капитане, всичко не върви така лошо?

— Всичко ще тръгне добре, дявол да го вземе, при условие, че войната в Бретан се води правилно.

Лавийовил поклати глава.

— Капитане — подзе той, — ще свалим ли на брега морската пехота?

— Да, ако брегът е с нас; не, ако е враждебен. Понякога е необходимо войната да разбива вратите, понякога да се изплъзва. Гражданската война трябва винаги да има в джоба си един фалшив ключ. Възможното ще бъде направено. Главното е водачът.

И, като се замисли, Боабертло добави:

— Лавийовил, какво мислите вие за Шевалие дьо Дийози^[39]?

— Младият?

— Да.

— Като командир?

— Да.

— Той също така е полеви офицер за открит бой. Гъстата гора признава само селянина.

— Тогава ще се задоволите с генерал Стофле и генерал Катлино. Лавийовил помисли малко и каза:

— Необходим е принц, френски принц, чистокръвен принц. Един истински принц...

— Защо? Който казва принц...

— Казва страхливец. Зная, капитане. Но за да смайва опулените глупави очи на хлапаците.

— Мой скъпи Шевалие, принцовете не желаят да дойдат.

— Ще минем и без тях.

Боабертло машинално притисна с длан челото си, сякаш искаше да се сети за нещо.

После каза:

— В края на краищата ще опитаме с този тук генерал.

— Той е голям аристократ.

— Мислите ли, че той е подходящ?

— Стига да е добър! — каза Лавийовил.

— Тоест свиреп — каза Боабертло.

Графът и шевалието се спогледаха.

— Господин Боабертло, вие казахте думата. Свиреп. Да, такъв трябва да бъде. Войната е безмилостна. Настанал е часът на кръвожадните. Кралейубийците отсякоха главата на Луи XVI, ние ще откъснем четирите крайника на кралейубийците. Да, необходимият генерал е генерал Неумолими. В Анжу и в Горен Поату командирите се правят на великодушни; оплели са се в благодеяния; нищо не върви. В Маре и в района на Ретц командирите са жестоки и всичко върви. Защото Шарет е свиреп и се е опълчил срещу Парен^[40]. Хиена срещу хиена.

Боабертло нямаше време да отговори на Лавийовил. Думите на Лавийовил бяха прекъснати от един отчаян вик и в същото време се разнесе шум, който не приличаше на обичайните шумове, които се чуваха. Викът и шумът идваха от вътрешността на кораба.

Капитанът и помощникът се спуснаха към долната палуба, но не можаха да влязат. Всички артилеристи се изкачваха обезумели.

Нещо страшно се бе случило.

IV TORMENTUM BELLII^[41]

Една от каронадите на батареята, двадесет и четири милиметрово оръдие, се бе отвързало.

Това може би е най-опасната морска катастрофа. Нищо по-страшно не може да се случи на един боен кораб, плаващ в открито море с пълен ход.

Оръдие, скъсало въжето си, изведнъж се превръща в някакъв свръхестествен звяр. Машината става чудовище. Тази маса започва да тича с колелата си, прави движения като билиардна топка, наклонява се встрани, впуска се напред и назад, отива и се връща, спира се, сякаш обмисля нещо, после тръгва отново, преминава като стрела от единия до другия край на кораба, върти се в кръг, пак побягва, скрива се някъде, изправя дулото си, блъска, наранява, убива, унищожава. Прилича на стенобитна машина, която по свое хрумване разбива стена. Но имайте предвид, че стенобитната машина е от желязо, а стената е дървена. Това е освободената материя в действие; би могло да се каже, че този вечен роб си отмъщава; сякаш злобата, която се таи в така наречените от нас неодушевени предмети, изведнъж излиза и избухва; като че ли тази материя е загубила търпение и бърза да се отплати; нищо по-неумолимо от гнева на неодушевеното тяло. Тази освирепяла грамада скача като пантера, тежи като слон, провира се гъвкаво като мишка, упорствува като брадва, изненадва като морско вълнение, пронизва като светкавица, мълчи като гроб. Тежи десет хиляди, а отскача като детска топка. Въртенията ѝ са резки, отсечени в прав ъгъл. И какво да се прави? Как да ѝ се излезе насреща? Бурята престава, циклонът отминава, вятърът стихва, счупена мачта се подменя, дупка, през която нахлува вода, се запушва, пожар се гаси; но какво да се прави с този огромен бронзов звяр? По какъв начин да го хванеш? Можете да вразумите пес, да изненадате бик, да хипнотизирате боа, да изплашите тигър, да умилюстите лъв; но никакво средство няма срещу това чудовище — изтърваното оръдие. Вие не можете да го убиете, то е мъртво; а в същото време живее. Живее своя зловещ живот, даден му от безкрайността. Отдолу има под,

който се люлее. Раздвижва го корабът, който е разклатен от морето, което е развълнувано от вятъра. Този изстребител е едновременно играчка. Корабът, вълните, вятърът го поддържат; от тях му е този ужасен живот. Какво да се направи с тази машина? Как да се обуздае този чудовищен механизъм, който може да причини корабокрушение? Как да се предугадят тия ходове напред-назад, тия връщания, тия спирания, тия блъскания? Всеки от тия удари в стените може да пробие кораба. Как да се предвидят тия ужасни лъкатушения? Как да се постъпи с един снаряд, който се двоуми, който сякаш размишлява и който всеки миг променя посоката си? Как да се спре това, от което трябва да се пазиш? Страшното оръдие беснее, напредва, връща се назад, удря вдясно, удря вляво, профучава, избягва клопката, унищожава препятствието, мачка хората като мухи. Целият ужас на положението е в подвижността на пода. Как да се преодолее една наклонена плоскост, която непрекъснато се изменя? Корабът, така да се каже, има в търбуха си пленена мълния, която се мъчи да се освободи — нещо като гръмотевица по време на земетресение.

За миг целият екипаж бе на крак. Виновен бе командирът на оръдието, който при връзването не бе стегнал добре гайката на веригата и не бе приковал здраво четирите колела на оръдието; поради това подложката се бе разклатила и бе разхлабила възела. После се бе скъсало въжето, така че оръдието не стояло вече здраво на лафета. По това време нямаше още постоянна спирачка, която да не позволява на оръдието да се връща назад. Морската вълна ударила борда, лошо вързаната каронада се плъзнала назад, скъсала веригата и започнала застрашително да шари из долната палуба.

За да видим картината на това необикновено плъзгане, нека си представим капка вода, която се стича по стъкло на прозорец.

В момента, когато въжето се скъсало, артилеристите били при батареята. Едните накуп, другите разпръснати, те били заети с работа, каквато извършват моряците, очаквайки бойна тревога. Каронадата, тласната от надлъжното клатене, се забила в купчината хора и изведнъж смазала четирима от тях, после, подета и изхвърлена от странично люлеене, разсякла на две пети нещастник, след което разбила едно от оръдията вляво. Поради тази причина се разнесъл отчаяният вик, който току-що бяха чули. Всички хора се спускат към възената стълба. Батареята за миг остава безлюдна.

Огромното оръдие беше напуснато. Изоставено само на себе си. Господар на себе си и на кораба. То можеше да прави каквото си иска. Целият този екипаж, свикнал да се смее в битките, сега трепереше. А и не можеше да не изпадне в ужас.

Капитанът Боабертло и помощникът му Лавийовил, макар че и двамата бяха храбреци, се спряха горе пред стълбата и, онемели, пребледнели, нерешителни, гледаха към долната палуба. Някой ги отстрани с лакът и се спусна надолу.

Беше техният пътник, селянинът, човекът, за когото бяха говорили преди малко.

Стигнал до последното стъпало на въжената стълба, той се спря.

V VIS ET VIR^[42]

Оръдието сновеше напред и назад в междупалубното пространство. Сякаш бе живата колесница на Апокалипсиса^[43]. Морският фенер, разлюлян от разклатената батарея, засилваше изумителното клатушкане със сменянето на сянка и светлина. Формата на оръдието изчезваше в необуздания му бяг и то изглеждаше ту черно в светлината, ту със смътни бели отблясъци в тъмнината.

Оръдието продължаваше да тероризира кораба. Беше вече разчупило четири други оръдия и направило в стената два отвора, за щастие над ватерлинията, но при буря водата би нахлула през тях. То се хвърляше лудешки върху ребрата на кораба; здравите греди устояваха — необикновена е здравината на извитото дърво; обаче се чуваше пращането им под натиска на тази огромна маса, която с нечувана упоритост удряше по всички страни едновременно. Дори оловно топче, разклащано в бутилка, не прави толкова безумни и светкавични движения. Четирите колела непрекъснато преминаваха през убитите хора, разсипаха ги, разкъсваха ги и ги раздробяваха така, че от петте трупа бяха направени двадесет парчета, които се търкаляха между батареята; мъртвите глави сякаш крещяха; потоци кръв течаха по пода в посока на клатушкането. Повредени на много места, дъските

на вътрешната обковка бяха започнали да се разтварят. Целият кораб беше изпълнен с чудовищен шум.

Капитанът бързо възвърна хладнокръвието си и по негова заповед от каюткомпанията бяха хвърлили при батареята всичко, каквото можеше да смекчи и да спре главоломния бяг на оръдието — дюшеци, койки, резервни платна, ролки от дебели корабни въжета, моряшки торби, балички с фалшиви банкноти, каквито в корветата имаше цял товар, тъй като тази английска подлост се считаше за допустима при война.

Но какво можеха да сторят тези парцали? Никой не смееше да слезе, за да ги подреди както трябва, и затова след няколко минути всичко бе разкъсано.

Морето беше така развълнувано, че можеше да направи нещастieto още по-голямо. Желателно бе да излезе буря; тя може би щеше да преобърне оръдието и щом то вирнеше четирите колела във въздуха, щяха да могат да го пленят. Обаче повредите се увеличаваха. Имаше драскотини, дори пукнатини по мачтите, които, закрепени в гредите на кила, преминават през етажите на кораба като големи кръгли колони. Под конвулсивните удари на оръдието предната мачта беше напукана, а и голямата мачта бе олющена. Батареята беше разбита. От тридесетте оръдия десет бяха извън строя; по обковката на кораба дупките се увеличаваха, корветата започна да се пълни с вода.

Старият пътник, слязъл на долната палуба, стоеше като каменна статуя в края на стълбата. Той гледаше опустошенията със строг поглед. Не се помръдваше. Изглеждаше невъзможно да се направи дори една крачка към батареята.

Всяко движение на освободилата се каронада ускоряваше гибелта на кораба. Още няколко мига и потъването беше неизбежно.

Трябваше или да загинат, или бързо да предотвратят катастрофата; беше необходимо някакво решение, но какво?

Колко войнствена беше тази каронада!

Трябваше да се спре това ужасно безумие.

Трябваше да се впримчи тази светкавица.

Трябваше да се сломи тази мълния.

Боабертло каза на Лавийовил:

— Вярвате ли в бога, Шевалие?

Лавийовил отвърна:

— Да. Не. Понякога.

— В буря?

— Да. Особено в такива моменти като този.

— Само бог всъщност може да ни измъкне оттук — каза Боабертло.

Всички мълчаха, оставяйки каронадата да вдига ужасен шум.

Навън ударите на вълните отвърщаха на ударите на оръдието. Сякаш два чука удряха един след друг.

Изведнъж в тази непристъпна арена, в която подскачаше изтърваното оръдие, се появи човек с железен лост в ръката. Беше причинителят на катастрофата, командирът на оръдието, провинилият се в небрежност и предизвикал нещастията, стопанинът на каронадата. Причинил злото, той искаше да го премахне. Хванал лост в едната си ръка, а в другата прът с подвижна примка, той беше скочил от каюткомпанията в междупалубното пространство.

И започна нещо жестоко; титанско зрелище; борба на оръдието с артилериста; битка между материята и разума, дуел между предмета и човека.

Човекът бе застанал на пост в един ъгъл с лоста и примката в ръце и, облегнал гръб на една греда, опрял се здраво на краката си, които приличаха на два стоманени стълба, чакаше смъртно бледен, спокоен, трагичен, сякаш пуснал корени в пода.

Той чакаше оръдието да мине край него.

Артилеристът познаваше своето оръдие и му се струваше, че и то трябва да го познава. Отдавна живееше с него. Колко пъти бе бъркал с ръката си в гърлото му! То беше домашният му звяр. Започна да му говори като на свое куче.

— Ела — казваше му той. Може би го обичаше.

Изглежда, че се надяваше да отиде при него.

Но да отиде при него значеше да отиде върху него. В такъв случай щеше да бъде загубен. Как да избегне смазането? Такъв бе въпросът. Всички гледаха ужасени.

Никой не дишаше свободно, с изключение може би само на стареца, който единствен беше в междупалубното пространство заедно с двамата сражаващи се — зловец свидетел.

Самият той можеше да бъде смлян от оръдието. Той не помръдваше.

Под тях вълнението сляпо ръководеше борбата.

В момента, когато артилеристът се бе хвърлил в този ужасен ръкопашен бой и започна да предизвиква оръдието, при едно случайно затишие на морето оръдието за миг се спря неподвижно, като вцепенено. „Ела де!“ — казваше му човекът. То сякаш го слушаше.

Внезапно то скочи върху него. Човекът избягна удара.

И борбата започна. Борба нечувана. Уязвимият се опълчи срещу неуязвимия. Звероукротителят от плът и кръв атакува стоманения звяр. От едната страна сила, от другата душа.

Всичко това ставаше в полумрак. Беше като неясно видение на някакво чудо.

Една душа, странно нещо, защото би могло да се каже, че и оръдието имаше душа; но една душа с омраза и злоба. А изглежда, че имаше и очи. Защото чудовището сякаш дебнеше човека. Можеше да се повярва, че има и хитри замисли. То също избираше удобен момент. Наподобяваше някакво гигантско желязно насекомо, което имаше, или изглеждаше, че има, демонична воля. От време на време този колосален скакалец достигаше със скок niskия таван на помещението, после падаше върху четирите си колела като тигър върху четирите си лапи и отново започваше да тича срещу човека. А той, гъвкав, жилиав, сръчен, се извиваше като пепелянка при всички тия мълниеносни движения. Той избягваше срещите, но ударите, от които се спасяваше, падаха върху кораба и продължаваха да го рушат.

Едно парче от скъсаната верига беше останало закачено на каронадата. Тази верига, кой знае как, се бе увила около един винт в задната ѝ част. Така че единият край на веригата бе закрепен на лафета. Другият, свободният край, се въртеше лудешки около оръдието и увеличаваше опасността при всички скокове. Винтът я задържаше здраво като ръка и тази верига прибавяше към ударите на оръдието и удари с халката, създаваше около оръдието страшна вихрушка с този железен камшик в бронзова длан. Тази верига усложняваше борбата.

Въпреки това човекът се бореше. Дори от време на време нападаше оръдието; катереше се по борда с лоста и примката в ръце; а оръдието сякаш разбираше и побягваше, за да избегне засадата. Човекът, страшният, го преследваше.

Това не можеше да продължава дълго време. Като че ли оръдието си каза изведнъж: „Хайде, трябва да свършим!“ и се спря. Почувствува

се приближаването и развръзката. Оръдието, като в недоумение, сякаш имаше или направо имаше, защото за всички то бе живо същество, някакъв жесток замисъл. Внезапно то се хвърли върху артилериста. Артилеристът се дръпна встрани, остави го да мине край него и му извика през смях: „Опитай се пак!“ Оръдието, сякаш разярено, разби още една каронада в левия борд; после, като изхвърлено от невидима прашка, то се хвърли към десния борд срещу човека, който успя да избегне опасността. Три каронади бяха разбити при този удар; след това като слепец, който не знае какво прави, то обърна гръб на човека, затъркаля се напред-назад и проби дупка в стената при носа. Човекът се бе укрил до стълбата, на няколко крачки от стареца-свидетел. Артилеристът държеше лоста отпуснат. Оръдието сякаш забеляза това и, без да си дава труд да се обърне, на заден ход със светкавична бързина полетя върху човека. Човекът, опрял се с гръб към борда, беше загубен. Целият екипаж нададе вик.

Но старият пътник, който дотогава стоеше неподвижен, се хвърли още по-светкавично от дивите набези на оръдието. Беше вдигнал една баличка с фалшиви банкноти и с риск да бъде смазан успя да я хвърли върху колелата на оръдието. Това решително и опасно движение не би могло да се извърши по-точно и безпогрешно дори от човек, усвоил всички упражнения, описани в книгата на Дюросел — „Изкуство да се управлява морско оръдие“.

Баличката подействува като буфер. Едно камъче задържа цяла канара, един клон отклонява цяла лавина. Оръдието залитна. Артилеристът, използвайки на свой ред това опасно спъване, заби своя железен лост между сплиците на едно от задните колела. Оръдието се спря.

Беше се наклонило. Като натисна силно лоста, човекът го прекатури. Тежката маса се преобърна с трясък на падаща камбана, а човекът, облян в пот, се нахвърли върху него и постави примката на бронзовата шия на поваленото чудовище.

Борбата свърши. Човекът победи. Мравката повали мастодонта, пигмеят плени мълнията.

Войниците и моряците изръкопляскаха.

Целият екипаж се спусна с кабели и вериги и за миг оръдието бе вързано.

Артилеристът поздрави пътника.

— Господине — каза му той, — вие ми спасихте живота.
Старецът отново бе станал невъзмутим и нищо не отвърна.

VI ДВЕТЕ БЛЮДА НА ВЕЗНИТЕ

Човекът беше победил, но можеше да се каже, че и оръдието беше победило. Непосредственото корабокрушение бе избягнато, но корветата още не бе спасена. Повредата на кораба изглеждаше непоправима. По борда имаше пет дупки, от които едната доста голяма в предната част; двадесет каронади от тридесетте лежеха разбити на лафетите си. И заловената и отново вързана каронада беше негодна за използване; винтът в задната част беше повреден и поради това не можеше да бъде насочвана. Батареята бе сведена до девет оръдия. Трюмът пропускаше вода. Трябваше незабавно да се вземат бързи мерки и да се пуснат в действие помпите.

Сега, когато можеше добре да се огледа, междупалубното пространство беше в отвратително състояние. Разярен слон не би могъл да разнебити така клетката си.

Колкото и необходимо да бе за корветата да не бъде забелязана, още по-повелителна сега бе необходимостта да бъде спасена незабавно. Трябваше да се освети палубата с няколко фенера, поставени тук-таме на борда.

Обаче през цялото време, когато се водеше тази трагична борба, от която зависеше животът или смъртта на екипажа, никой не се интересуваше от това, което ставаше въвн от корветата. Мъглата бе станала по-гъста; времето се бе променило; вятърът си бе играл с кораба, както бе искал; бяха се отклонили от пътя, отдалечили се от Джърси и Гърнзи, намираха се по̀ на юг, отколкото трябваше, сред развълнуваното море. Големи вълни целуваха отворените рани на корветата — опасни милувки. Клатушкането на морето беше застрашително. Тихият бриз се превръщаше в силен северен вятър. Очертаваше се вихрушка, а може би буря. Не се виждаше по-далеч от четири вълни пред кораба.

Докато хората от екипажа бързаха за кратко време да поправят повредите в междупалубното пространство — запушваха дупките,

през които нахлуваше вода, и подреждаха по местата им оцелелите оръдия, старият пътник се бе изкачил отново на палубата.

Беше се облегал на голямата мачта.

Той съвсем не бе забелязал нещо, което ставаше на кораба. Шевалие дьо Лавийовил бе строил от двете страни на голямата мачта войниците от морската пехота, а след като боцманът даде знак със свирката си, зад тях се наредиха и дежурните матроси.

Граф дю Боабертло се насочи към пътника.

Зад капитана вървеше един разстроен, запъхтян човек, облечен небрежно, но въпреки това доволен на вид.

Беше артилеристът, който току-що се бе проявил като укротител на чудовища и бе победил оръдието.

Графът поздравил облечения като селянин старец по военному и му каза:

— Господин генерал, ето човекът.

Артилеристът стоеше прав, с наведени очи, както повелява уставът.

Граф дю Боабертло продължи:

— Господин генерал, след това, което извърши този човек, не смятате ли, че неговите началници трябва да направят нещо?

— Смятам — каза старецът.

— Благovolете да дадете разпореждания — продължи Боабертло.

— Вие трябва да ги дадете, вие сте капитанът.

— Но вие сте генералът — отвърна Боабертло.

Старецът изгледа артилериста.

— Приближете се — каза той.

Артилеристът направи една крачка.

Старецът се извърна към граф дю Боабертло, откачи кръста „Сен-Луи“ от капитанския кител и го окачи на матроската куртка на артилериста.

— Ура! — извикала матросите.

Войниците от морската пехота взеха оръжието си за почест.

А старият пътник, показвайки с пръст смаяния артилерист, добави:

— Сега този човек да се разстреля.

Вцепенението замести възторга.

И тогава сред гробна тишина старецът повиши глас и каза:

— Една небрежност изложи на опасност кораба. В този час той може би е загубен. Да си в море значи да си пред неприятеля. Кораб на път е като армия, тръгнала да се бие. Бурята не вилнее, но е тук. Морето е като засада. Смъртно наказание за всяка грешка, извършена пред лицето на врага. Няма поправима грешка. Смелостта трябва да бъде възнаградена, а небрежността — наказана.

Думите падаха бавно и тежко една след друга с неумолима отмереност като удари на брадва върху дъб.

И, загледал се във войниците, старецът добави:

— Действайте.

Човекът, на чиято куртка блестеше кръстът „Сен-Луи“, наведе глава.

По знак на граф дю Боабертло двама матроси слязоха на долната палуба и се върнаха оттам с морски саван; корабният свещеник, който още от тръгването четеше молитви в каюткомпанията, ги придружаваше; един сержант отдели от строя дванадесет войници, които строи в две редици — шест на шест; артилеристът, без да каже нито дума, застана между двете редици. Свещеникът, с кръст в ръка, отиде при него. „Ходом марш!“ — каза сержантът. Взводът с бавни крачки тръгна напред към носа на кораба. Двамата матроси, които носеха савана, вървяха след него.

Тягостно мълчание настъпи на корветата. Далечен ураган бучеше. Няколко мига след това в мрака се разнесе гръм, блесна светлина, после всичко затихна и се чу шум от падащо тяло в морето.

Старият пътник, все така облегнат на голямата мачта, беше скръстил ръце и размишляваше.

Боабертло, насочил към него показалеца на дясната си ръка, каза тихо на Лавийовил:

— Вандея има глава.

VII

КОЙТО РАЗЧИТА НА ПЛАТНАТА, ИГРАЕ НА ЛОТАРИЯ

Но какво щеше да стане с корветата?

Облаците, които цяла нощ се бяха размесвали с вълните, вече толкова много се бяха снишили, че хоризонтът не се виждаше и цялото

море сякаш бе покрито с пелерина. Само мъгла. Положението беше опасно дори за кораби в пълна изправност.

Освен мъгла имаше и вълнение.

Бяха използвали времето както трябва; бяха намалили товара на корветата, като хвърлиха в морето всичко, което можаха да разчистят от опустошението, направено от каронадата — разбитите оръдия, счупените лафети, изкъртените и откованите дъски, парчетата от дърво и от желязо; при отворите за стрелба бяха поставили дъски и по тях спуснаха във вълните труповете и човешките останки, увити в брезенти.

Морето ставаше все по-нетърпимо. Не защото предстоеше буря; напротив, като че ли се чуваше как стихва ураганът, който бушуваше зад хоризонта, и бурята — отминаваше на север; обаче вълните бяха все още много високи, което означаваше, че дъното на морето е лошо, а наранената корвета не беше устойчива на раздрусвания и големите вълни можеха да я погубят.

Гакоал стоеше замислен при кормилото.

Да изглеждат в добро настроение в лошо време — такъв е навикът на морските капитани.

Лавийовил, весел по характер човек дори и при опасност, се приближи до Гакоал.

— Ей, лоцмане — каза той, — ураганът нещо засече. Щеше да кихне, ама не можа. Ще се измъкнем. Ще имаме вятър. Това е.

Все така замислен, Гакоал отвърна:

— Има ли вятър, има и вълни.

Нито засмян, нито натъжен — такъв е морякът. Отговорът издаваше тревога. Защото при вълнение кораб, който пропуска вода, бързо се пълни. Гакоал беше подчертал тази прогноза с леко свиване на веждите. След нещастieto с оръдието и артилериста може би Лавийовил беше избързал да каже тия почти весели и лековати думи. Има неща, които носят беда, когато си в открито море. Морето е потайно; никога не знаеш какво мисли. Трябва да се пазиш.

Лавийовил почувствува, че е необходимо да бъде сериозен.

— Къде сме, лоцмане? — попита той.

Лоцманът отвърна:

— Ние сме в ръцете на бога.

Лоцманът е господар; той винаги трябва да има свобода на действие, а и често свобода да говори.

Всъщност този тип хора малко говорят. Лавийовил се отдалечи.

Лавийовил бе задал на лоцмана въпрос, хоризонтът му отговори.

Морето изведнъж се разкри.

Мъглите, които лежеха над вълните, се разкъсаха, в полуздрача развълнуваното море се виждаше чак до хоризонта и ето какво можеше да се забележи.

Небето сякаш имаше похлупак от облаци; но облаците вече не докосваха морето; на изток светлееше зората, на запад бледнееше залезът на луната. Тия две сияния, застанали едно срещу друго, образуваха на хоризонта две бледи, тесни светлинни ивици между мрачното море и облачното небе.

Между тези две светлини се очертаваха отвесни и неподвижни черни силуети.

На запад, под осветеното от луната небе, се издигаха три високи скали, застанали като келтски долмени.

На изток, върху бледия утринен хоризонт, стърчаха осем кораба с платна, строени застрашително в боен ред.

Трите скали бяха риф; осемте кораба с платна — ескадра.

Така че зад корветата бе Минкие, подводна скала с лоша слава, а пред нея — френски кръстосвачи. На запад бездна, на изток — сеч; бяха между корабокрушение и битка.

За среща с рифа корветата имаше пробит кил, повредени принадлежности, разклатени в основата им мачти; за среща с неприятеля имаше батарея, от която двадесет и едно оръдия от тридесетте бяха изхвърлени, а и най-добрите артилеристи бяха загинали.

Едва се зазоряваше и около корветата още бе мрачно. Този мрак дълго време можеше да не се разсее, тъй като го предизвикваха облаците, които бяха високи, гъсти и дълбоки, наподобяващи масивен свод.

Вятърът, който бе отвял долната мъгла, отклоняваше корветата към Минкие.

Преуморена и разнебитена, каквато беше, тя почти не се подчиняваше на кормилото, въртеше се, вместо да плава, и, тласкана от вълнението, се оставяше да бъде водена от него.

Минкие, зловещият риф, беше много по-опасен по онова време, отколкото днес. Повечето от остриите върхове на тази крепост над бездната са били изпилени от непрекъснатото разрушаване, което морето извършва; релефът на рифовете се изменя; ненапразно наричат вълните пили; всеки прилив и отлив действува като трион. По това време всеки допир до Минкие означаваше гибел.

А крайцерите бяха онази ескадра на Канкал, която впоследствие се прослави под командуването на онзи капитан Дюшен, когото Лекинио^[44] наричаше „татко Дюшен“.

Положението беше критическо. По времето, когато вилнееше каронадата, корветата незабелязано се бе отклонила и насочила повече към Гранвил, отколкото към Сен-Мало. Дори когато можеше вече да плава и да издуе платната си, Минкие ѝ затваряше обратния път към Джърси, а ескадрата ѝ преграждаше пътя към Франция.

Буря не излезе. Но, както бе казал лоцманът, имаше вълнение. Морето, развълнувано от суров вятър, беше диво над това раздиращо дъно.

Морето никога не казва веднага какво иска. От тази бездна може да се очаква всичко, дори заядливост. Би могло почти да се каже, че морето прави някаква шмекерия; то напредва и отстъпва, предлага и се отмята, предрича буря, после се отказва, обещава бездна, но не я разкрива, заплашва от север, а нанася удар от юг. Цялата нощ корветата „Клеймор“ беше в мъгла и се опасяваше от буря; морето излъга, и то по жесток начин; предвещаваше буря, а поднесе рифа. Всъщност пак крушение, но под друга форма.

И към гибелта върху подводните скали се прибавяше смърт в битката. Към единия неприятел се прибавяше друг.

Лавийовил извика, като безстрашно се засмя:

— Корабкрушение тук, битка там. И от двете страни сме шах и мат.

VIII

9=380

Корветата беше само остатък от боен кораб.

В бледата разсеяна светлина, в черната сянка на облаците, в смътната променливост на хоризонта, в загадъчната намръщеност на вълните имаше някаква зловеща тържественост. С изключение на вятъра, който духаше враждебно, всичко бе стихнало. От бездната с величие се извисяваше катастрофата. Тя наподобяваше повече призрак, отколкото нападение. Нищо не мърдаше в скалите, нищо не се движеше в кораба. Имаше някаква огромна тишина. Действителност ли беше това? Би могло да се каже, че е мираж над морето. В легендите има такива видения; корветата се намираше, така да се каже, между рифа-демон и флотата-фантом.

Граф дю Боабертло полугласно даде нареждания на Лавийовил, който слезе при батареята, а той взе далекогледа си и застана встрани зад лоцмана.

Гакоал полагаше всички усилия да поддържа корветата право срещу вълните, защото, ударена отстрани от вятъра и морето, тя неминуемо би потънала.

— Лоцмане — каза капитанът, — къде се намираме?

— При Минкие.

— От коя страна?

— Откъм лошата.

— Какво е дъното?

— Остра канара.

— Можем ли да пуснем котва?

— Винаги може да се умре — каза лоцманът.

Капитанът насочи далекогледа си към запад и огледа Минкие; после се обърна на изток и разгледа корабите, които се виждаха и с просто око.

Лоцманът продължаваше, сякаш говореше на себе си:

— Това е Минкие. Служи за почивка на чайката, когато отлита от Холандия, а също и на гларуса.

В това време капитанът преброи корабите.

Наистина имаше осем кораба, добре подредени, чиито бойни профили се отразяваха във водата. В средата се забелязваше високият корпус на кораб с три палуби.

Капитанът попита лоцмана:

— Познавате ли тия кораби?

— Разбира се! — отвърна Гакоал.

— Какви са?

— Ескадра.

— На Франция?

— На дявола.

Настъпи мълчание. После капитанът подзе:

— Цялата ескадра ли е тук?

— Не цялата.

Действително на 2 април Валазе^[45] бе съобщил на Конвента^[46], че десет фрегати и шест линейни кораба кръстосват водите на Ламанш. Капитанът си спомни това едва сега.

— Всъщност — каза той — ескадрата е от шестнадесет съда. А тук са само осем.

— Останалите — каза Гакоал — обикалят там по цялото крайбрежие и шпионират.

Капитанът, продължавайки да гледа с далекогледа си, прошепна:

— Един кораб с три палуби, две фрегати от първи ранг, пет от втори ранг.

— Ама и аз ги шпионирах — измърмори Гакоал.

— Хубави съдове — каза капитанът. — Аз съм командувал такива.

— Аз съм ги виждал отблизо — каза Гакоал. — Различавам ги един от друг. Помня отличителните им белези.

Капитанът подаде далекогледа си на лоцмана.

— Лоцмане, виждате ли добре кораба с високия борд?

— Да, капитане, това е корабът „Златен бряг“.

— Преименували са го — каза капитанът. — Преди се казваше „Бургундски щати“. Нов кораб. Сто двадесет и осем оръдия.^[47]

Той извади от джоба си бележник и молив и написа цифрата 128.

После продължи:

— Лоцмане, кой кораб е първият вляво?

— Това е „Опитни“.

— Фрегатата от първи ранг. Петдесет и две оръдия. Преди два месеца ги монтираха в Брест.

Капитанът отбеляза в бележника си цифрата 52.

— Лоцмане — попита той пак, — кой е вторият кораб вляво?

— Фрегатата „Дриада“.

— Фрегата от първи ранг. Четиридесет осемнадесетмилиметрови оръдия. Беше в Индия. Има хубава бойна история.

И под цифрата 52 написа цифрата 40; после, като вдигна глава, каза:

— А сега вдясно.

— Капитане, всички са фрегати от втори ранг. Пет на брой.

— Коя е първата откъм кораба?

— „Решителна“.

— Тридесет и две осемнадесетмилиметрови оръдия. А втората?

— „Ришмон“.

— Същото въоръжение. След нея?

— „Атея“.

— Смешно име за морския флот. След нея?

— „Калипсо“.

— После?

— „Залавяща“.

— Пет фрегати с по тридесет и две оръдия всяка.

Капитанът написа под другите цифри числото 160.

— Лоцмане — каза той, — вие добре ги разпознавате.

— И вие — отвърна Гакоал — добре ги знаете, капитане. Да разпознаваш е нещо, но да знаеш е още по-добре.

Капитанът бе забил поглед в тефтерчето си и смяташе шепнешком.

— Сто двадесет и осем, петдесет и две, четиридесет, сто и шестдесет.

В този момент Лавийовил се изкачи на палубата.

— Шевалие — извика му капитанът, — ние се намираме пред триста и осемдесет оръдия.

— Добре — каза Лавийовил.

— Вие идвате от проверка, Лавийовил; всъщност колко оръдия, годни за стрелба, имаме ние?

— Девет.

— Добре — каза Боабертло.

Той взе далекогледа си от ръцете на лоцмана и погледна към хоризонта.

Осемте кораба, мълчаливи и мрачни, изглеждаха неподвижни, но ставаха все по-големи.

Те незабележимо се приближаваха.

Лавийовил отдаде чест.

— Капитане — каза Лавийовил, — ето моя доклад. Аз нямах доверие в тази корвета „Клеймор“. Винаги е неприятно да те накарат да отплаваш неочаквано с един кораб, който не ви познава и не ви обича. Английски кораб, изменник на французите. Дяволската каронада доказва това. Направих проверка. Хубави котви. Не са от обикновено желязо, изковани са с механични чукове от стомана. Халките на котвите са солидни. Въжетата са чудесни, лесно се размотават, обичайна дължина — сто и двадесет разтега. Достатъчно количество боеприпаси. Шест артилериисти убити. Всяко оръдие може да даде сто седемдесет и един изстрела.

— А ние имаме само девет оръдия — прошепна капитанът.

Боабертло насочи далекогледа си към хоризонта. Ескадрата продължаваше бавно да се приближава.

Каронадите имат предимството, че могат да се обслужват само от трима души; но техен недостатък е, че стрелбата им не е толкова далечна и толкова точна като на обикновените оръдия. Така че трябваше да се изчака ескадрата да се доближи до обсега на каронадата.

Капитанът даде заповедите си с тих глас. Настъпи тишина в кораба. Не звъниха бойна тревога, но всички се подготвиха. Корветата не беше годна за бой нито срещу хората, нито срещу вълните. Направиха всичко възможно с тази останка от боен кораб. Близко до мостчето между предната и задната палуба струпаха запасните въжета и кабели, за да укрепват при нужда мачтите. Подредиха пункта за ранени. По тогавашния морски обичай на палубата правеха с дебело платнище защитен заслон, който предпазваше от куршуми, но не и от гюлета. Донесоха и уреда за проверка на калибъра, макар че беше малко късно да се проверяват калибрите, но нали не бяха предвидили толкова времеждия. Всеки матрос получи по една паласка и постави на колана си чифт пистолети и кама. Сгънаха койките; насочиха артилерията; заредиха пушките; подредиха по местата им брадвите и канджите; поставиха в ред складовете за зарядните торбички и складовете за гюлета; отвориша барутния склад. Всеки зае мястото си. Всичко се извърши мълчаливо като в стая на умиращ. Бързо и мрачно.

После закотвиха корветата. Тя имаше шест котви като фрегатите. Хвърлиха и шестте; голямата котва отпред, стоп-котвата отзад, едната от малките котви на страната откъм открито море, другата към подводните скали, в дясната страна втората голяма котва, а вляво — запасната котва.

Деветте оцелели каронади бяха разположени като батарея — всички в една страна, към неприятеля.

Ескадрата също така мълчаливо беше извършила подготовката си. Осемте съда образуваха сега полукръг, в средата на чиято хорда попадеше рифът Минкие. Корветата „Клеймор“, затворена в този полукръг и освен това прикована от собствените си котви, опираше гръб на подводната скала, тоест на корабокрушението.

Това приличаше на хайка около глиган, която не лае, но показва зъби.

Изглежда, и едната, и другата страна се изчакваха.

Артилеристите на „Клеймор“ бяха при оръдията си.

Боабертло каза на Лавийовил:

— Държа аз да започна огъня.

— Прищявка на кокетка — каза Лавийовил.

IX НЯКОЙ СЕ СПАСЯВА

Пътникът не бе напуснал палубата, а равнодушно наблюдаваше всичко.

Боабертло се приближи до него.

— Господине — каза му той, — приготовленията привършиха. Сега сме приковани към нашия гроб, от който няма да се спасим. Пленници сме или на ескадрата, или на рифа. Да се предадем на неприятеля, или да загинем в подводните скали — друг изход нямаме. Остава ни само една възможност — да умрем. По-добре е да се бием, отколкото да претърпим корабокрушение. Аз искам да бъда застрелян вместо да се удавя; ако трябва да умра, предпочитам огъня пред водата. Да умрем — това е наша работа, но не ваша. Вие сте човекът, избран от принцовете, вие имате великата мисия да ръководите войната във Вандея. Без вас може би монархията ще загине; значи, вие трябва да

живеете. В името на нашата чест ние трябва да останем тук, а ваш дълг е да се разделите с нас. Вие, господин генерал, трябва да напуснете кораба. Ще ви дам човек и лодка. Възможно е да се стигне брегът по околен път. Още не се е съвсем развиделило, вълните са високи, морето е тъмно, ще успеете да се измъкнете. Има случаи, при които бягството е равносилно на победа.

Старецът направи важно одобрителен знак с глава.

Граф дю Боабертло повиши глас:

— Войници и матроси! — извика той.

Навред в кораба хората се спряха и обърнаха лица към капитана.

Той продължи:

— Човекът, който е между нас, представлява краля. Той ни е поверен и ние сме длъжни да го запазим. Той е необходим на френския престол; при липсата на принц ние се надяваме, че по необходимост той ще бъде вожд на Вандея. Той е висш боен офицер. Трябваше да стигне във Франция заедно с нас, сега е необходимо да отиде без нас. Да спасим неговата глава значи да спасим всичко.

— Да! Да! Да! — извика в един глас целият екипаж.

Капитанът продължи:

— И той също ще премине сериозни опасности; не е лесно да се стигне брегът. Ще трябва лодката да бъде голяма, за да плава в открито море, а ще трябва да бъде и малка, за да избегне крайцерите. Необходимо е да стигне брега в някое безопасно място, но за предпочитане е брегът при Фужер, отколкото брега при Кутанс. Трябва един здрав моряк, добър гребец и добър плувец, местен човек, който познава всички проливи. Още е достатъчно тъмно, за да може лодката да се отдалечи от корветата, без да бъде забелязана. Освен това ще има дим, който ще я закрива. Малкият размер ще ѝ помогне да премине плитките води. От капан, в който е хваната пантера, невестулката лесно се измъква. За нас няма изход; за лодката има. Тя ще се отдалечи с гребане; неприятелските кораби няма да я видят; и освен това ние през цялото време ще ги забавляваме. Ясно ли е?

— Да! Да! Да! — извика екипажът.

— Няма нито минута за губене — подзе капитанът. — Има ли доброволец?

От редиците в мрака излезе един матрос и каза:

— Аз.

X СПАСЯВА ЛИ СЕ?

Няколко мига след това една от тия малки лодки, които моряците наричат „черупки“ и които са предоставени на разположение на капитана, се отдалечи от кораба. В тази лодка имаше двама души — старият пътник, който седеше отзад, и матросът-доброволец отпред. Беше още много тъмно. Матросът, изпълнявайки нарежданията на капитана, гребеше усилено в посока на Минкие. Всъщност нямаше никакъв друг възможен път.

В дъното на лодката бяха хвърлили малко провизии — торба със сухари, един пушен волски език и буренце с вода.

В момента, когато „черупката“ заплава, Лавийовил, присмехулник и пред опасността, се наведе над преградата при кормилото на корветата и за сбогом подхвърли шеговито към лодката:

— Добра за бягство и отлична за удавяне.

— Господине — каза му лоцманът, — вече не трябва да се смеем.

Отдалечаването ставаше бързо и за кратко време разстоянието между корветата и лодката се увеличи. Вятърът и вълнението улесняваха гребеца, малката лодка бързо плаваше, клатушкайки се в мрака, скривана в големите гънки на вълните.

Над морето витаеше някакво неясно очакване.

Изведнъж в мълчанието на този просторен и развълнуван океан се издигна глас, който, увеличен от рупора, приличащ на бронзова маска от антична трагедия, беше почти свръхчовешки.

Капитан Боабертло говореше.

— Матроси на краля — крещеше той, — вдигнете бялото знаме на голямата мачта. Ще видим за последен път изгрева на слънцето.

И оръдеен изстрел се разнесе от корветата.

— Да живее кралят! — извика екипажът.

След това от дъното на хоризонта се чу друг вик, огромен, далечен, смътен, но все пак отчетлив:

— Да живее Републиката!

И трясък, подобен на гръм от триста гръмотевици, отекна в океанските дълбочини.

Битката започваше.

Морето се покри с дим и огън. Струите пяна, които гюллетата вдигаха, падайки във водата, покриваха навред вълните.

„Клеймор“ започна да бълва огън срещу осемте кораба. В същото време цялата ескадра, разположена като полумесец около „Клеймор“, сипеше огън с всичките си батареи. Хоризонтът пламна като при пожар. Сякаш вулкан бе изригнал от морето. Вятърът огъваше тази огромна пурпурна картина на битката, в която корабите се появяваха и изчезваха като привидения. На преден план върху червения фон се очертаваше черният скелет на корветата.

На върха на голямата мачта се виждаше флаг с лилия.

Двамата мъже в лодката мълчаха.

Триъгълната плитчина при рифа Минкие, отсечен подводен конус, заема по-голямо пространство, отколкото целият Джърси; морето я покрива; от най-високата част на рифа, която се подава над водата и при най-високите приливи, стърчат на североизток шест огромни скали, подредени в права линия, които изглеждат като някаква голяма стена, срутена тук-таме. Проливът между високата част на рифа и шестте скали е достъпен само за най-плоскодънни лодки. След този пролив морето е дълбоко.

Матросът, който се бе наел със спасяването на пътника, вкара лодката в пролива. По този начин рифът Минкие попадна между сражаващите се и лодката. Тя се провираше пъргаво в тесния канал, като избягваше подводните камъни отляво и отдясно; скалите над водата сега закриваха битката. Блясъкът на хоризонта и яростният трясък на оръдията все повече отслабваха с увеличаването на разстоянието; но от продължителността на детонациите можеше да се разбере, че корветата добре се съпротивлява и че иска да използва напълно своите седемдесет и един залпа.

Скоро лодката навлезе в свободни води, извън рифа, извън битката, извън обсега на гюллетата.

Малко по малко мракът над водата се разпръскваше, бляскавите петна в тъмните води се разширяваха, пяната се разбиваше в светли пръски, по гребена на вълните се плъзгаха светлини. Денят започваше.

Лодката се намираще вън от досегаемостта на неприятеля; но оставаше по-трудното. Тя беше спасена от картеча, но не и от потъване. Тази незабележима черупка плаваше в открито море, без палуба, без платно, без мачта, без компас, без други възможности

освен греблата срещу океана и урагана — една прашинка, предоставена на милостта на гиганти.

И тогава, в този безкраен простор, в това усамотение, човекът, който седеше отпред, вдигна лицето си, осветено бледо от утрото, погледна втренчело човека, който седеше отзад, и му каза:

— Аз съм братът на този, когото разстреляха по ваша заповед.

[1] Жирондинци — през периода на Великата френска революция представители на политическата групировка (фактически партия) Жиронда, наречена така поради това, че най-видните дейци били избрани в Законодателното събрание, а след това в Конвента от този департамент. Те защитавали интересите предимно на републиканската търговска и земевладелска буржоазия. Лидери: Ж. П. Брисо, П. В. Вернийо, Ж. А. Кондорсе и др. Първоначално жирондинците влизали в състава на Якобинския клуб и се борели против абсолютизма. Отделянето от лявото крило на якобинците станало от есента на 1791 г., когато жирондинците започнали пропаганда за незабавна война против коалицията на феодално-монархическите държави в Европа. Жирондинците разчитали да разширят по този начин границите на Франция и да завземат нови пазари, а също така да отвлекат народните маси от класовата борба. След свалянето на монархията жирондинците, които заемали ръководно положение в Конвента, дошли на власт и се опитали да спрат развитието на революцията, като се изказвали против републиканската форма на управление. През октомври 1792 г. били изключени от Якобинския клуб и постепенно се превърнали в консервативна и контрареволуционна сила. Народното въстание през юни 1792 г. съборило властта на жирондинците. Съюзявайки се с всички контрареволуционни сили, те се опитвали да разпалят гражданска война против якобинците, като инспирирали убийството на Марат, но бунтовете им в Нормандия и Южна Франция през юни 1793 г. били смазани. След преврата на 9–10 термидор (27–28 юли 1794 г.) жирондинците станали една от най-войнстващите сили на контрареволуцията. ↑

[2] Каронада — късоцевно оръдие, поставено на лафет с четири колела, използвано във флотата през XVIII и XIX в. ↑

[3] Хош, Лазар (1768–1797) — френски бригаден генерал, командувал армията през периода на войните против европейската коалиция; участвувал в потушаването на Вандейския бунт. ↑

[4] Граф д'Артоа (1757–1836) — брат на крал Луи XVI. Два дни след падането на Бастилията (1789) избягал в чужбина, където ръководил изменническите действия на аристократите емигранти. През 1814 г., след събарянето на Наполеоновата империя, се върнал във Франция. През 1824 г., след смъртта на своя брат Луи XVIII, станал крал на Франция под името Шарл X. Провеждал политика в защита на интересите на най-реакционните слоеве на аристокрацията и на висшето католическо духовенство. Свален от Юлската революция през 1830 г., избягал и умрял в чужбина. ↑

[5] Йоркски херцог (1763–1827) — втори син на английския крал Георг III. През време на войната на европейската коалиция против революционна Франция командувал английските войски в Холандия. Претърпял поражение и през 1794 г. отплавал обратно в Англия. С неуспех завършили и действията на английските войски под негово командване през 1799 г. Бездарен пълководец, но много честолобив и користолюбив човек. ↑

[6] Прийор, Пиер-Луи (1756–1827), наречен Прийор от департамента Марна — политически деец от Великата френска революция, якобинец, член на Учредителното събрание, на Конвента и на Комитета на общественото спасение. Като комисар на Конвента проявил голяма енергия в борбата с вандейските бунтовници. ↑

[7] Латремуи, Антоан-Филип (1772–1794), принц дьо Талмон — френски генерал, върнал се от емиграция, за да се присъедини към Вандейския бунт. През 1794 г. бил арестуван и екзекутиран. ↑

[8] Роан — аристократически род, който бил в близко родства с кралската династия на Бурбоните и имал големи имоти в Бретан. ↑

[9] Д'Елбе, Морис-Жиго (1752–1794) — френски генерал, един от ръководителите на Вандейския бунт, сменил Катлино. Бил разстрелян по присъда на Революционния трибунал. ↑

[10] Лескюр (1766–1793) — един от вождовете на Вандейския бунт. ↑

[11] Боншан, Шарл дьо — един от главните ръководители на вандейските бунтовници; умрял от рани, получени в бой (1793). ↑

[12] Ларошжаклен, Анри дьо (1772–1794) — един от вождовете на Вандейския бунт, голям земевладелец. ↑

[13] Силз — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[14] Катлино, Жак (1759–1793) — един от главните вождове на Вандейския бунт. ↑

[15] Стофле, Никола (1751–1796) — един от вождовете на Вандейския бунт, известен с жестокостта си към пленените републиканци, разстрелян по присъда на военния съд. ↑

[16] Берар — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[17] Буленвилие — един от вождовете на бунтовниците във Вандея. ↑

[18] Шарет, Франсоа дьо ла Контри (1763–1796) — един от вождовете на Вандейския бунт, известен с убийствата си на пленени републиканци; взет в плен и разстрелян. ↑

[19] Гастон — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[20] Паш, Жан-Никола (1746–1823) — деец от Великата френска революция, жирондинец, след това якобинец, военен министър и кмет на Париж (1793–1794). ↑

[21] Жоли — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[22] Брут, Марк-Юний (ок. 85–42 пр.н.е.) — организатор на заговора против римския император Юлий Цезар; според легендата — негов син. ↑

[23] Санкюлоти — име на представителите на простолудието, активни участници във Великата френска революция, дадено им, понеже не носели culotte — къси кадифени панталони, с каквито ходели само аристократите. ↑

[24] Граф дьо Канкло, Жан-Батист-Камий (1740–1817) — френски генерал, командувал Западната армия през 1793 г., бореца се против вандейските бунтовници. ↑

[25] Виконт дьо Миранда — френски генерал, участник във войните в края на XVIII в. между Франция и европейската коалиция. ↑

[26] Виконт дьо Боарне, Александър (1760–1794) — френски генерал на армията на Рейн. Екзекутиран през 1794 г. Съпругата му Жозефин Таше дьо ла Пажри станала през 1796 г. съпруга на генерал Бонапарт и императрица на Франция. Наполеон се развел с нея през 1809 г. ↑

[27] Валанс, Сирюс-Мари-Александър, граф дьо (1758–1822) — френски генерал, участник във войната против европейската коалиция. През 1793 г. емигрирал. След връщането си във Франция през 1800 г. участвувал в походите на Наполеон. При Бурбоните — член на Камарата на перовете. ↑

[28] Маркиз дьо Кюстин, Адам-Филип (1740–1793) — френски генерал, екзекутиран поради обвинение, че е предал крепостите Конде и Майнц. ↑

[29] Херцог дьо Бирон (1747–1793) — генерал от френската революционна армия. ↑

[30] Херцог дьо Шартр, Луи-Филип (1773–1850) — син на Орлеанския херцог Филип Егалите; преструвал се привърженик на революцията, но през 1793 г. участвувал в контрареволуционния заговор на генерал Дюмурие. Избягал в чужбина. След Юлската революция от 1830 г. станал крал на Франция, а Февруарската революция от 1848 г. го свалила от престола. ↑

[31] Егалите — херцог Орлеански, Луи-Филип-Жозеф, така наречен Филип Егалите (1747–1793), член на Якобинския клуб и на Конвента. Гласувал за екзекутирането на крал Луи XVI. Екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[32] Д'Орвилие, Луи, граф (1708–1792) — френски адмирал. ↑

[33] Дампиер, Огюст-Пико, маркиз (1756–1793) — френски генерал, отличил се в битката при Жемап. ↑

[34] Ларуари, маркиз дьо — един от главните вождове на вандейските бунтовници. ↑

[35] Дюдрене — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[36] „Монитор“ — правителствен вестник, излизал от 1789 до 1848 г. По-късно преименуван в „Журнал офисиел дьо ла Републик франсез“. ↑

[37] Уиндхъм, Уилям (1750–1810) — английски политически деец от партията на вигите. Военен министър в правителството на Пит младши, станал враг на френската революция. ↑

[38] Хууд, Съмюъл (1724–1816) — английски адмирал, лорд на адмиралтейството, командувач флотата в Средиземно море през периода на войната с революционна Франция. Превзел Тулон (1793), а после отстъпил, като отвличал или изгарял френските кораби. ↑

[39] Дийози, Шевалие дьо — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[40] Парен, Пиер-Матийо (1755–1831) — френски генерал, участвувал в щурмуването на Бастилията, в борбата против Вандейския бунт, а също и в заговора на Бабьоф. ↑

[41] Tormentum belli (лат.) — оръдие на войната. ↑

[42] Vis et vir (лат.) — сила и мъжество. ↑

[43] Колесницата на Апокалипсиса — символичен образ, заимствуван от Апокалипсиса — Откровенията на Йоан Богослов, последната книга на Новия завет, в която се съдържа пророчество за края на света. ↑

[44] Лекинио, Жозеф-Мари (1740–1813) — деец от Великата френска революция, член на Конвента, якобинец, проявил голяма енергия на поста комисар във Вандея; след контрареволуционния преврат на 9 термидор бил арестуван, но след това освободен. ↑

[45] Валазе, Шарл-Елеонор (1751–1793) — френски политически деец, жирондинец, член на Конвента. ↑

[46] Конвент — висш законодателен и изпълнителен орган на първата Френска република (септември 1792 — октомври 1795). Бил избран след народното въстание от 1792 г., което съборило монархията и накарало Законодателното събрание да отмени цензовата избирателна система. Депутатите на Конвента образували три групировки: жирондинци, якобинци и „Блато“. В историята на Конвента различават три периода: 1) жирондински, 2) якобински, 3) термидориански. При якобинците Конвентът станал висш орган на якобинската диктатура и изпълнявал най-важните задачи на революцията (победа над контрареволуцията, ликвидация на феодалните отношения в селото, приемане на демократическата конституция от 1793 г.). Конвентът и отчитащите се пред него Комитет на общественото спасение, Комитет на обществената безопасност и др. съставяли правителството на якобинците. Термидорианският Конвент ликвидирал основните социални и демократически завоевания на якобинците и подготвил преминаването към режима на Директорията в интерес на едрата буржоазия. ↑

[47] Данните са взети от морските архиви. Състояние на флотата през март 1793. — Бел.авт. ↑

КНИГА ТРЕТА ХАЛМАЛО

I СЛОВОТО Е БОГ

Старецът бавно вдигна глава.

Човекът, който му говореше, беше на около тридесет години. По челото му имаше морски загар; очите му бяха странни; в невинните очи на селянин блестеше пронизателният поглед на моряк. Той стискаше здраво греблата с двете си ръце. Имаше кротък вид.

На колана му се виждаха една кама, два пистолета и една броеница.

— Кой сте вие? — каза старецът.

— Нали ви казах.

— Какво искате от мене?

Човекът остави греблата, скръсти ръце и отвърна:

— Да ви убия.

— Както искате — каза старецът.

Човекът повиши глас:

— Пригответе се.

— За какво?

— Да умрете.

— Защо? — попита старецът.

Настъпи мълчание. Човекът като че ли за миг се затрудни от въпроса. Той подзе:

— Аз казах, че искам да ви убия.

— Аз пък питам защо.

В очите на матроса премина блясък.

— Защото вие убихте моя брат.

Старецът отвърна спокойно:

— Но най-напред аз му спасих живота.

— Това е истина. Вие най-напред го спасихте и после го убихте.

— Не аз го убих.

— А кой го уби?

— Грешката му.

Матросът гледаше стареца с широко отворени очи; после веждите му отново се свиха свирепо.

— Как се казвате? — попита старецът.

— Казвам се Халмало, но няма нужда да знаете името на този, който ще ви убие.

В този миг слънцето изгря. Един лъч падна върху лицето на матроса и силно освети дивашката му фигура. Старецът го разглеждаше внимателно.

Престрелката, която все още продължаваше, сега беше с прекъсвания и неравномерна като в агония. Гъст дим се стелеше над хоризонта. Лодката, недвижена от гребца, вървеше напосоки.

Матросът хвана с дясната си ръка един от пистолетите на пояса си, а с лявата своята молитвена броеница.

Старецът се изправи.

— Вярваш ли в бога? — каза той.

— Отче наш, който си на небето — отвърна матросът.

И се прекръсти.

— Имаш ли майка?

— Да.

И втори път се прекръсти. После подзе:

— Казах вече. Давам ви една минута, ваша светлост.

И зареди пистолета си.

— Защо ме наричаш светлост?

— Защото сте сеньор. Това се вижда.

— А имаш ли си ти сеньор?

— Да, и то голям. Може ли да се живее без сеньор?

— Къде е той?

— Не зная. Напусна страната. Казва се господин маркиз дьо Лантенак, виконт дьо Фонтене, принц на Бретан; той е владетел на Сет-Форе. Никога не съм го виждал, но това не пречи да ми е господар.

— Ами ако го видиш, ще му се подчиняваш ли?

— Разбира се. Да не съм безбожник, та да не му се подчинявам. Трябва да се подчиняваме на бога, а после на краля, който е като бога,

а после на сенъора, който е като краля. Но това е друга работа, вие убихте моя брат, аз трябва да убия вас.

Старецът отвърна:

— Преди всичко аз добре направих, че убих твоя брат.

Матросът стисна в дланта си пистолета.

— Хайде — каза той.

— Добре — каза старецът.

И спокойно добави:

— Къде е свещеникът?

Матросът го погледна.

— Свещеникът?

— Да, свещеникът. Аз дадох на брат ти свещеник, сега ти ми дължиш свещеник.

— Нямам такъв — каза матросът.

И продължи:

— Нима може да има свещеници в открито море?

Стихващите гърмежи на боя ставаха все по-далечни.

— Тия, които умират там, имат свещеник — каза старецът.

— Вярно е — прошепна матросът. — При тях е господин корабният свещеник.

Старецът продължи:

— Ти погубваш моята душа, а това е опасно.

Матросът замислено сведе глава.

— А като погубваш душата ми — продължи старецът, — ти погубваш и своята. Слушай. Жал ми е за тебе. Прави каквото искаш. Аз преди малко изпълних своя дълг, първо като спасих живота на твоя брат, а после като му го отнех, а и сега изпълнявам дълга си, като се опитвам да спася своята душа. Помисли. Това те засяга. Чува ли оръдейните изстрели в този момент? Там има хора, които загиват, има и отчаяни, които агонизират, има мъже, които няма вече да видят жените си, бащи, които няма вече да видят децата си, братя, които като тебе няма да видят отново своя брат. И то по чия вина? По вина на твоя брат. Ти вярваш в бога, нали? Е добре, тогава знаеш, че бог страда в този момент; бог страда чрез своя син, най-големия християнин, краля на Франция, който му е син както Исус и който е пленник в кулата Тампл^[1]; бог страда и в лицето на своята църква в Бретан; бог страда заради поруганите му катедрали, заради разкъсаните му евангелия,

заради неговите осквернени молитвени домове; бог страда заради своите убити свещеници. Какво трябваше да направим ние в този кораб, който загива в момента? Трябваше да помогнем на бога. Ако твоят брат беше съвестно изпълнявал своята служба като човек разумен и полезен, нямаше да се случи нещастията с каронадата, корветата нямаше да бъде разстроена, нямаше да сбърка пътя си, нямаше да попадне на тази пагубна за нея флота и ние в този час щяхме да дебаркираме във Франция, ние, всички храбри воители по суша и по море, каквито сме, с мечове в ръце и развято бяло знаме, много на брой, доволни и радостни щяхме да отидем на помощ на смелите селяни във Вандея, за да спасим Франция, за да спасим краля, за да спасим бога. Ето какво трябваше да направим, ето какво ще правим сега. Ето какво аз, единственият останал, идвам да правя. Но ти се съпротивяваш. В тази борба на безбожниците срещу свещениците, в тази борба на кралелубийците срещу краля, в тази борба на сатаната срещу бога ти си на страната на сатаната. Твоят брат беше първият съучастник на дявола, ти си вторият. Той започна, ти довършваш. Ти си за кралелубийците срещу трона, ти си за безбожниците срещу църквата. Ти отнемаш последната опора на бога. Защото няма вече да бъда на земята аз, който представлявам краля, селата ще продължат да горят, семействата да плачат, свещениците ще дават жертви, Бретан ще страда и кралят ще бъде в затвора, и Исус Христос ще скърби. И кой ще причини това? Ти. Прави каквото искаш, твоя работа. Напротив, аз разчитах на тебе. Лъгал съм се. О, да, ти имаш право, аз убих твоя брат. Твоят брат беше храбър, аз го възнаградих; беше се провинил — наказах го. Той не изпълни своя дълг, аз изпълних моя. Така, както постъпих с него, ще постъпвам и занапред. И кълна се в името на пресветата Ан д'Орей, която ни гледа, че при подобен случай, както заповядах да разстрелят брат ти, ще заповядам да разстрелят и моя син. Сега ти си господарят. Да, аз те съжалявам. Ти излъга своя капитан. Ти, християнинът, си без вяра; ти, бретонецът, си без чест; бях поверен на твоята честност, а срещам твоята измяна; ще поднесеш смъртта ми на тия, на които обеща да запазиш живота ми. Знаеш ли какво губиш тук? Себе си. Отнемаш от краля моя живот и даваш своята безсмъртност на дявола. Добре, извърши престъплението си. Евтино продаваш мястото си в рая. Благодарение на тебе дяволът ще победи, благодарение на тебе

църквите ще бъдат разрушени, благодарение на тебе неверниците ще продължат да разтопяват камбаните, за да правят оръдия; ще убиват хората с това, което спасяваше душите. В момента, в който говоря, камбаната, която звъня при твоето кръщение, убива може би майка ти. Хайде, върви да помагаш на дявола. Не се бави. Да, аз осъдих твоя брат, но знай, че аз съм оръдие на бога. О, ти съдиш Божиите дела! Нима ще съдиш и мълнията, която иде от небето? Нещастнико, ти ще бъдеш осъден от нея! Внимавай добре какво ще направиш. А знаеш ли ти поне дали на съвестта ми тежи някакъв грях? Не. Действувай все пак. Прави каквото искаш. Ти си свободен да ме хвърлиш в ада и заедно с мене сам да се хвърлиш в него. От тебе зависи двамата да бъдем осъдени на вечни мъки. Отговорен пред бога ще бъдеш ти. Ние сме сами, и то лице срещу лице пред бездната. Започвай, действуй, завърши. Аз съм стар, а ти си млад; аз съм без оръжие, а ти си въоръжен; убий ме.

Докато старецът, прав, с глас, по-висок от шума на морето, произнасяше тия думи, клатушканията на вълните го поставяха ту в сянка, ту в светлина; матросът бе пребледнял; едри капки пот се стичаха от челото му; трепереше като лист; от време на време целуваше молитвената си броеница; когато старецът престана да говори, той хвърли пистолета си и падна на колене.

— Милост, господарю, простете ми! — извика той. — Вие говорите като добрия господ бог. Аз сгрехих. Моят брат е сгрешил. Ще направя всичко, за да изкупя престъплението му. Разполагайте с мене. Заповядвайте ми. Аз ще се подчинявам.

— Прощавам ти — каза старецът.

II

СЕЛСКА ПАМЕТ КАТО ЗНАНИЕ НА ПЪЛКОВОДЕЦ

Провизиите, които бяха в лодката, не бяха излишни.

Двамата бегълци, принудени дълго да обикалят, стигнаха брега след тридесет и шест часа. Прекараха една нощ в морето; но тази нощ бе хубава и с много светла луна за хора, които искаха да се спасят.

Те трябваше най-напред да се отдалечат от Франция и да навлязат в открито море към Джърси.

Те чуха последния залп на разбитата корвета, както се чува последният рев на лъва, който ловците убиват в гората. После в морето настъпи тишина.

Тази корвета „Клеймор“ загина по същия начин, както корабът „Отмъстител“, но не се прослави. Не може да бъдеш герой, когато се сражаваш против родината си.

Халмало беше изумителен моряк. Със своята сръчност и съобразителност той извърши чудеса; истински подвиг бе пътят, който той направи през скалите и вълните под носа на неприятеля. Вятърът бе стихнал и морето беше благоприятно.

Халмало избягна скалите Ко де Минкие, заобиколи Шосе-о-Бьоф и, за да си отпочине няколко часа, се спря в малкия циркус, образуван на север в плитките морски води; след това, връщайки се на юг, намери начин да мине между Гранвил и островите Шоси, без да бъде забелязан от постове нито на Шоси, нито на Гранвил. Така той достигна залива Сен-Мишел — много смела постъпка, тъй като заливът се намираше близо до Канкал, където хвърляше котва ескадрата от кръстосвачи.

Вечерта на втория ден, приблизително един час преди залез-слънце, той остави зад гърба си връх Сен-Мишел и спря лодката на един пясъчлив бряг, винаги безлюден, защото е опасен; там можеше да се заседне.

За щастие имаше прилив.

Халмало избута лодката колкото можа по-напред, опипа пясъка, намери, че е устойчив, заби лодката в него и скочи на брега.

След него и старецът излезе от лодката и огледа хоризонта.

— Ваша светлост — каза Халмало, — намираме се при устието на Куенон. Ето вляво Бовоар, а вдясно Хюин. Камбанарията пред нас е на Ардевон.

Старецът се наведе в лодката, взе един сухар, сложи го в джоба си и каза на Халмало:

— Вземи остатъка.

Халмало постави в торбата с останалите сухари остатъка от месото и метна торбата на рамото си. После каза:

— Ваша светлост, трябва ли да ви вода или да ви следвам?

— Нито едното, нито другото.

Халмало учудено погледна стареца.

Старецът продължи:

— Халмало, ние ще се разделим. Двама души са нищо. Или хиляди, или сам.

Той млъкна, извади от един от джобовете си джувка от зелена коприна, приличаща много на кокарда, в средата на която бе избродирана златна лилия. Той попита:

— Знаеш ли да четеш?

— Не.

— По-добре. Четенето пречи на човека. Имаш ли добра памет?

— Да.

— Това е хубаво. Слушай, Халмало. Ти ще тръгнеш надясно, а аз наляво. Аз ще отида към Фужер, а ти към Базуж. Носи торбата така, че да приличаш на селянин. Скрий оръжието си. Отрежи си една тояга в гората. Върви из ръжта, сега тя е висока. Крий се зад оградите. Прескачай плетищата, за да прекосяваш нивите. Движи се далеч от хората. Избягвай пътищата и мостовете. Не влизай в Понторсон. Ах, трябва да преминеш през Куенон! Как ще я минеш?

— С плуване.

— Добре. Но има един брод. Знаеш ли къде е?

— Между Ансей и Вийо-Виел.

— Добре. Ти наистина си от този край.

— Но настъпва нощта. Къде ще спи ваша светлост?

— Това е моя грижа. Ами ти къде ще спиш?

— Ще си направя постелка от мъх. Преди да стана моряк, аз бях селянин.

— Хвърли моряшката си шапка — тя ще те издаде. Лесно ще намериш някъде селска шапка.

— О, една капела ще намеря навсякъде. Първият срещнат рибар ще ми продаде своята.

— Добре. Сега слушай. Познаваш ли горите?

— Всичките.

— В целия край?

— От Ноармутие до Лавал.

— Знаеш ли имената им?

— Зная горите, зная имената им, зная всичко.

— Няма ли да забравиш нещо?

— Нищо.

— Добре. Сега внимавай. По колко левги на ден можеш да изминаваш?

— Десет, петнадесет, седемнадесет, двадесет, ако трябва.

— Ще трябва. Не изпускай нито дума от това, което ще ти кажа. Ще отидеш в гората Сент-Обен.

— Близко до Ламбал?

— Да. Край пътя между Сен-Рийол и Пледелиак има един голям кестен. Ще се спреш там. Няма да видиш никого.

— Все пак ще има някой. Зная аз.

— Ще дадеш сигнал. Знаеш ли как?

Халмало изду бузи, обърна се към морето и се чу „уху-уху“ като вик на кукумявка.

Звукът сякаш идваше от дълбините на нощта; беше сходен и зловещ.

— Добре — каза старецът. — Бива те.

Той подаде на Халмало джувката от зелена коприна.

— Ето моята командирска кокарда. Вземи я. Налага се още никой да не знае моето име. Но това стига. Лилията е бродирана от госпожа кралицата в затвора „Тампл“.

Халмало коленичи с един крак. Пое с трепет джувката с лилията, поднесе я към устните си, но се спря, изплашен от тази целувка.

— Мога ли? — попита той.

— Да, тъй като целуваш разпятието.

Халмало целуна лилията.

— Стани — каза старецът.

Халмало се изправи и пъкна джувката в пазвата си.

Старецът продължи:

— Слушай добре това, което ще ти кажа. Ето заповедта: „Въставайте. Никаква пощада“. Значи, в крайнината на гората Сент-Обен ще дадеш сигнала. Три пъти. На третия път ще видиш един човек да излиза от земята.

— От една дупка под дърветата. Зная.

— Този човек е Планшено, когото наричат още Кралското сърце. Ти ще му покажеш тази джувка. Той ще разбере. После ще отидеш по който път си избереш в гората Астиле. Там ще намериш един кривокрак човек, наречен Мускетон, който не проявява милост към никого. Ти ще му кажеш, че аз го обичам и че трябва да вдигне на крак

всичките си енории. После ще отидеш в гората Куесбон, която е на една левга от Плойормел. Пак ще извикаш като кукумявка; един човек ще излезе от дупка; това е господин Тюолт, сенешал^[2] на Плойормел, който беше член на така нареченото Учредително събрание^[3], но наш съмишленик. Ще му кажеш да въоръжи замъка Куесбон, който е на маркиз дьо Гер, сега емигрант. Местността е подходяща — ровове, малки горички, неравен терен. Господин Тюолт е честен и умен човек. После ще отидеш в Сент-Уан-ле-Тоа и ще разговаряш с Жан Шуан^[4], който за мене е истинският вожд. Ще отидеш после в гората Вил-Англоз, там ще видиш Гите, когото наричат Сен-Мартен, ще му кажеш зорко да следи някой си Курменил, който е зет на стария Гупил дьо Префелн^[5] и който оглавяваше якобинците в Аржентан. Запомни добре всичко. Не записвам нищо, защото не трябва да се пише нищо. Ларуари бе написал един списък и всичко се провали. После ще отидеш в гората Ружфьо, където е Миелет, който прескача овразите, като се опира на дълъг прът.

— Ние наричаме пръта мартак.

— Знаеш ли да си служиш с него?

— Нямахме да зная, ако не бях бретонец и не бях селянин! Мартакът е наш приятел. Той подсилва ръцете ни и удължава краката ни.

— Значи, прави по-дребен неприятеля и съкращава пътя. Хубаво оръжие.

— Веднъж с моя мартак отблъснах трима ченгета, които бяха със саби.

— Кога това?

— Преди десет години.

— По времето на краля?

— Ами да.

— Срещу кого?

— Бога ми, не зная. Тогавя бях контрабандист на сол.

— Добре.

— Тогавя наричахме това война срещу данъците върху солта. Данъците и кралят едно и също ли са?

— Да. Не. Но не е необходимо да разбираш тия работи.

— Прощавайте, ваша светлост, че ви зададох този въпрос.

— Нека продължим. Познаваш ли Тург?

— Да, познавам Тург. Оттам съм.

— Как?

— Да, тъй като съм от Паринье.

— Наистина Тург е близо до Паринье.

— Как да не зная Тург! Големият кръгъл замък, замъкът на семейството на моите господари! Има грамадна желязна порта, която разделя новата сграда от старата и която дори топ не би могъл да разбие. В новата сграда е знаменитата книга за свети Вартоломей^[6], която всички ходят да гледат от любопитство. Има жаби в тревата. Като малък аз съм си играл много с тия жаби. Ами подземния тунел! Зная го аз. Може би никой друг освен мене не го знае.

— Какъв подземен тунел? Не разбирам какво искаш да кажеш.

— Служел е някога, по времето, когато Тург бил обсаден. Хората от замъка могли да търсят спасение навън, като минавали през един подземен тунел, който извеждал в гората.

— Наистина има подземен тунел от такъв род в замъка Жюпелиер, и в замъка Хюнодей, и в кулата Шампеон; но няма нищо подобно в Тург.

— Така да е, ваша светлост. Аз не познавам тия тунели, за които говори ваша светлост. Аз познавам само този в Тург, защото съм от този край. А освен това само аз зная за този тунел. За него не се говореше. Беше забранено, защото този тунел по време на войната бил използван от господин дьо Роан. Моят баща знаеше секретата и ми го показва. Аз зная секретата за влизане и секретата за излизане. Ако съм в гората, мога да отида в кулата, ако пък съм в кулата, мога да отида в гората, без някой да ме види. А когато неприятелят влезе — няма никого. Те това е Тург. О, зная я аз!

Старецът мълча известно време.

— Явно ти се лъжеш; ако имаше такъв секрет, аз щях да го зная.

— Ваша светлост, аз не се лъжа. Има един камък, който се върти.

— Ах, така ли! Вие, селяните, вярвате в камъни, които се въртят, в камъни, които пеят, в камъни, които ходят вечер да пият вода в съседния извор. Измислици.

— Ама понеже аз съм въртял камъка...

— Както другите са го слушали да пее. Драги мой, Тург е сигурна и здрава крепост, която лесно се защитава; но наивно е да се разчита на подземен път за спасение.

— Но, ваша светлост...

Старецът вдигна рамене.

— Да не губим време, нека да говорим за нашите работи.

Този категоричен тон прекрати настойчивостта на Халмало.

Старецът подзе:

— По-нататък. Слушай. От Ружфьо ще отидеш в гората Моншеврие, където е Бенедисите, който е вожд на Дванадесетте. Той също е добър. Чете си молитвата, докато заповядва да разстрелват хората. Във войната човек не е чувствителен. От Моншеврие ще отидеш...

Той сам се прекъсна:

— Забравих парите.

Той извади от джоба си и сложи в ръката на Халмало една кесия и един портфейл.

— В този портфейл има тридесет хиляди франка в банкноти, нещо около три ливри и десет су; трябва да ти кажа, че тия банкноти са фалшиви, но истинските имат точно тази стойност; а в тази кесия, внимавай, има сто луидора. Давам ти всичко, което имам. Тук аз нямам нужда от нищо. Всъщност по-добре е да не намерят пари у мене. Продължавам. От Моншеврие ще отидеш в Антрэн, където ще видиш господин дьо Фроте^[7]; от Антрэн — в Жюпелиер, където ще видиш господин дьо Рошкот^[8]; от Жюпелиер — в Ноари, където ще видиш абата Бодуен. Ще запомниш ли всичко това?

— Като „Отче наш“.

— Ще видиш господин Дюбоа-Ги в Сен-Брис-ан-Когл, господин дьо Тюрпен — в Моран, който е укрепен град, а принц дьо Талмон — в Шато-Гонтие.

— Дали един принц ще говори с мене?

— Щом аз говоря.

Халмало свали шапката си.

— Всички ще те посрещнат добре, като видят тази лилия на кралицата. Не забравяй, че ще трябва да ходиш в места, където живеят горяни и селяни. Ще се дегизираш. Това е лесно. Тия републиканци са толкова глупави, че със сини дрехи, с триъгълна шапка и с трицветна кокарда можеш да преминаваш навсякъде. Няма вече полкове, няма униформи, войсковите части няма номера; всеки се облича, както си иска. Ще отидеш в Сен-Мерве. Там ще видиш Голие, наречен Големия

Пиер. Ще отидеш в кантона Парне, където са хората с черните лица. В пушките си те слагат пясък и два пъти повече барут, за да гърмят по-силно; добре правят; кажи им най-вече да убиват, да убиват, да убиват. Ще отидеш в лагера „Черната крава“, който се намира на една височина сред гората Шарни, после в лагера „Овес“, после в „Зеления лагер“, после в лагера „Мравките“. Ще отидеш в Гран-Бордаж, наречен още О-дю-Пре, където живее една вдовица, чиято дъщеря е омъжена за Третон, наречен Англичанина. Гран-Бордаж е в енорията на Келен. Ще посетиш Епиньо-льо-Шеврьой, Силе-льо-Гиом, Паран и всички хора, които са във всички тия гори. Ти ще имаш приятели и ще ги изпратиш на границата на Горен и Долен Мен; ще видиш Жан Третон в енорията Веж, Сан-Регре в Биньон, Шамбор в Боншан, братя Корбен в Мезонсел и Пти-Сан-Пьор в Сен-Жан-сюр-Ерв. Този същият се нарича още Бурдоазо. Като направиш всичко това и навсякъде предадеш паролата „Въставайте! Никаква пощада!“, ще се присъединиш към великата армия, армията на католиците и на краля, където и да се намира тя. Ще се видиш с господата д’Елбе, дьо Лескюр, дьо Ларошжаклен — изобщо с вождовете, които ще бъдат тогава живи. Ти ще им покажеш моята командирска джувка. Те ще разберат. Ти си обикновен матрос, но Катлино пък е обикновен каруцар. От мое име ще им кажеш следното: време е да се започнат едновременно и двете войни — голямата и малката. Голямата война вдига повече шум, малката иска повече работа. Сега войната на Вандея е добра, а Шуанерията^[9] е ужасна; но в гражданската война ужасното е по-добро. Хубавото в една война се преценява по количеството на злото, което причинява.

Той помълча.

— Халмало, аз ти казвам всичко това. Ти не разбираш думите, но ти разбираш нещата. Аз повярвах в тебе, когато те видях как управляваш лодката; ти не разбираш от геометрия, но ти правиш изумителни морски маневри; който знае да управлява лодка, може да ръководи въстание; по начина, по който ти се справи с морето, аз се убедих, че ще се справиш добре с всички мои поръчения. Аз продължавам. Значи, ти ще предадеш на вождовете моите думи приблизително, както можеш, и пак ще бъде добре. Аз предпочитам да водя война в горите, отколкото война в полетата; не държа да построя сто хиляди селяни под картеча на сините войници и артилерията на господин Карно^[10], за по-малко от месец аз ще имам петстотин хиляди

убийци на позиция в горите. Републиканската армия е моят дивеч. Да браконьерствуваш значи да воюваш. Аз съм стратег на войната в гъстите гори. Ето че казах още една дума, която ти няма да разбереш, все едно, разбери обаче това: никаква пощада и засади навсякъде! Искам да се бият като шуаните, а не като вандейците. Ти ще прибавиш, че англичаните са с нас. Да притиснем републиката между два огъня. Европа ни подпомага. Да ликвидираме тая революция. Кралете са й обявили война на кралствата, а ние — война на енориите. Това ще кажеш. Разбра ли?

— Да. Всичко да мине под огън и меч.

— Това е.

— Да няма пощада.

— Към никого. Това е.

— Ще отида навсякъде.

— И се пази. Защото в този край лесно убиват човека.

— От смъртта никак не ме е страх. Който прави първите си стъпки, скъсва може би последните си обуца.

— Ти си храбрец.

— Ами ако ме попитат за името на ваша светлост?

— Още никой не трябва да го знае. Ще кажеш, че не го знаеш, и това ще бъде истина.

— Къде ще ви видя отново, ваша светлост?

— Където ще бъда.

— А как ще узная?

— Тогава всички ще знаят. След една седмица хората ще говорят за мене, аз ще дам примери, ще откъсвам за краля и вярата, и ти добре ще разбереш, че говорят за мене.

— Разбирам.

— Не забравяй нищо.

— Бъдете спокоен.

— Тръгвай сега. Нека бог те води. Върви.

— Ще направя всичко, което ми казахте. Ще отида. Ще говоря.

Няма да се провиня. Ще нареждам.

— Добре.

— И ако успея...

— Ще те наградя с орден „Сен-Луи“.

— Както брат ми; а ако не успея, ще заповядате да ме разстрелят.

— Както брат ти.

— Разбрано, ваша светлост.

Старецът сведе глава, сякаш потъна в дълбок размисъл. Когато вдигна очи, беше сам. Халмало беше само една черна точка в далечината.

Слънцето бе залязло.

Чайките и гларусите се прибираха; морето за тях не е дом.

Във въздуха се чувствуваше оная тревога, която предшества нощта; жабите квакаха, бекасините със свирукане излитаха от локвите, чайките, гарваните, водните патици и скорците вдигаха своя обичаен вечерен шум; крайбрежните птици се викаха една друга; но не се чуваше човешки глас. Дълбока самота. Нито платноходка в залива, нито селянин в полето. Пустош докъдето погледът стига. Големите пясъчни бодили леко се поклащаха. Светлото небе на залеза хвърляше бледа светлина върху брега. Далече в потъналата в мрак равнина блатата изглеждаха като оловни плочи върху земята. Вятърът духаше откъм морето.

[1] Тампл — древен манастир, построен през XII в. от религиозния орден на тамплиерите. През време на Великата френска революция служил като затвор, в който било хвърлено кралското семейство. Съборен през 1811 г. ↑

[2] Сенешал — офицер от кралския двор, чието задължение било да съобщава ястията. ↑

[3] Учредително събрание — първото висше представително и законодателно събрание във Франция през периода на Великата френска революция. Възникнало от Генералните щати през 1789 г. Повечето от членовете на Учредителното събрание принадлежали към блок на едрата буржоазия и либералната аристокрация, използващ преобладаващото си положение за собствени интереси. След приемането на конституцията на 30 септември 1791 г. Учредителното събрание отстъпило мястото си на Законодателното събрание. ↑

[4] Жан Шуан — един от видните вождове на вандейските бунтовници. ↑

[5] Гупил дьо Префелн (умрял през 1801) — деец от Великата френска революция, депутат в Генералните щати, умерен либерал.

През 1795 г. бил избран за член на Съвета на старейшините, а по-късно бил негов председател. ↑

[6] Свети Вартоломей — един от дванадесетте апостоли на Христа в Новия завет. ↑

[7] Фроте, Луи (1755–1800) — граф, монархист, един от вождовете на бунта на шуаните в Нормандия, разстрелян по присъда на съда. ↑

[8] Рошкот, Фортюне-Гийом, граф дьо (1769–1798) — френски земевладелец-монархист, командувал един от отрядите на вандейските бунтовници; бил арестуван, осъден и екзекутиран. ↑

[9] Шуанерия — въстание на селяните-роялисти в Бретан и Нормандия (1793), наречено така по името на предводителя му Жан Шуан (вж.бел. към стр. 74: Жан Шуан — един от видните вождове на вандейските бунтовници). Движението на шуаните е описано в известния роман на Балзак. ↑

[10] Карно, Лазар (1753–1823) — виден математик, деец от Великата френска революция, член на Законодателното събрание, на Конвента и на Комитета на общественото спасение, създател на четиринадесет армии на републиката през време на борбата с интервентите, наречен „организатор на победата“. След Реставрацията бил екстерниран от Франция. ↑

КНИГА ЧЕТВЪРТА ТЕЛМАРШ

I ВЪРХЪТ НА ДЮНАТА

Старецът изчака Халмало да изчезне от погледа му, после се загърна с морската си пелерина и тръгна. Вървеше замислено, с бавни крачки. Запъти се към Хюин, докато Халмало отиваше към Бовоар.

Зад него като огромен черен триъгълник с кубе на катедрала и крепостна броня с две големи кули на изток — едната кръгла, другата квадратна, които помагат на планината да носи тежестта на църквата и на селото, се издигаше връхът Сен-Мишел, който за океана е това, което е Хеопсовата пирамида за пустинята.

Движещите се пясъци на залива Сен-Мишел незабележимо местят дюните си. По това време между Хюин и Ардевон имаше една много висока дюна, която днес е изчезнала. Тази дюна, която при едно равноденствие внезапно бе изравнена, се славеше с това, че е била много стара и че на върха ѝ е имало километричен камък, издигнат през XII век в памет на църковния събор в Авранш срещу убийците на свети Тома Кентърберийски. От върха на тази дюна се откривал целият край и човек можел да се ориентира.

Старецът тръгна към тази дюна и започна да се изкачва.

Когато стигна на върха, той се облегна на километричния камък, седна на единия от четирите бордюра, които образуваха ъглите, и започна да разглежда географската карта, която се разстилаше под краката му. Той като че ли търсеше някакъв път в местност, която всъщност му беше позната. В този огромен пейзаж, смътен поради здрача, ясно се виждаше само хоризонтът, чернеещ върху светлото небе.

Забелязваха се купчините керемиди на единадесет градчета и села; на разстояние няколко левги се различаваха всички камбанарии

на крайбрежието, които са много високи, за да служат при нужда като ориентири на хората в морето.

След няколко мига старецът като че ли намери в полумрака това, което търсеше; погледът му се спря на едно място, оградено с дървета, стени и покриви, което едва се забелязваше сред равнината и горите и което беше чифлик; той поклати глава, доволен като човек, който мислено си казва: там е! И започна да чертае с пръст във въздуха скицата на един път през плетищата и нивята. От време на време той се вглеждаше в един безформен и едва забелязващ се предмет, който се развяваше над централния покрив на чифлика, и като че ли се питаше: какво е това? Поради късния час не се различаваха нито формата, нито цветът му; не беше ветропоказател, защото се развяваше, пък и нямаше причина да бъде някакво знаме.

Той беше уморен и продължаваше с удоволствие да седи на този камък; беше се отпуснал в оная смътна забрава, в която изпадат уморените хора в първата минута на почивка.

В края на деня има един час, който може да се нарече безшумен — това е часът на безмълвието, часът на свечеряването. Сега беше именно такъв час. Той се наслаждаваше; гледаше и слушаше. Какво? Спокойствието. И свирепите дори изпадат в мигновена меланхолия. Изведнъж това спокойствие бе не смутено, а подчертано от минаващи гласове. Бяха гласове на жени и на деца. Случва се понякога в мрака да се чуе неочаквана весела глъчка. Сред храсталаците не се виждаше групата, от която идваха гласовете, но се разбираше, че тази група крачи в подножието на дюната и върви към равнината и гората. Тия гласове, ясни и свежи, достигаха до замисления старец; бяха така близки, че той не пропускаше нито дума.

Един женски глас казваше:

— Да побързаме, Флешар. Оттук ли?

— Не, оттам.

И диалогът между двата гласа продължаваше — единият глас беше висок, другият плах.

— Как се казва този чифлик, в който сега живеем?

— Ерб-ан-Пел.

— Далече ли сме още?

— Най-малко четвърт час.

— Да побързаме да стигнем за чорбата.

— Вярно е, че сме закъснели.

— Трябва да тичаме. Но вашите хлапета са уморени. Ние сме само две жени — не можем да носим три дечица. Ама вие си носите едното, Флешар. То тежи като олово. Отбихте я тази лакомница, но продължавате да я носите. Лош навик. Накарайте я да върви. Ах, жалко, чорбата ще бъде студена.

— О, колко са хубави обувките, които ми дадохте! Сякаш са правени за мене.

— Все пак с тях е по-добре, отколкото да ходите боса.

— Я побързай ти, Рене-Жан.

— Всъщност той ни забави. Като че ли трябваше да разговаря с всички малки селянчета, които срещнахме. Като същински мъж.

— Божичко, той едва започна петата година.

— Я кажи, Рене-Жан, защо разговаря с онова момиченце в селото?

Един детски глас, глас на момче, отвърна:

— Защото го познавам.

Жената подзе:

— Как! Познаваш го?

— Да — отвърна малкото момче, — защото тази сутрин то ми даде разни животинки.

— Я гледай ти какъв е чевръст! — извика жената. — Тук сме едва от три дни, той е педя човек, а вече си има изгора!

Гласовете се отдалечиха. Шумът стихна.

II

AURES HABET, ET NON AUDIET^[1]

Старецът стоеше неподвижно. Той не мислеше; може би мечтаеше. Около него всичко беше спокойно, унесено в сън, доверчиво, усамотено. Беше още светло на върха на дюната, но почти нощ в равнината и тъмна нощ в горите. Луната изгряваше на изток. Няколко звезди пробуждаха светлосиния зенит. Този човек, макар и изпълнен с жестоки замисли, потъваше в неизразимата доброта на безкрайността. Той чувствуваше как в него се промъква това смътно

просветление, надеждата, ако думата надежда може да се отнесе към очакванията от гражданската война. Сега му се струваше, че, след като излезе от това неумолимо море и слезе на брега, всички опасности са преодолени. Никой не знаеше името му, беше сам, изчезнал за неприятеля, без диря след себе си, защото морската повърхност не запазва нищо, беше скрит, непознат, дори неподозиран. Чувствуваше някакво голямо успокоение. Още малко и щеше да заспи.

Дълбоката тишина на земята, а също и на небето, в този спокоен час действуваше с особено очарование на този човек, преживял толкова много вътрешни и външни сътресения.

Чуваше се само вятърът, който духаше откъм морето, но вятърът е едно непрекъснато явление, което почти престава да бъде шум, щом човек свикне с него.

Изведнъж той се изправи.

Вниманието му внезапно бе събудено; той погледна хоризонта. Нещо привличаше погледа му с необикновена сила.

Той гледаше камбанарията на Кормере, която се издигаше пред него в дъното на равнината. И наистина нещо необикновено ставаше в тази камбанария.

Силуетът на камбанарията ясно се открояваше; той виждаше кулата и над нея пирамидалния покрив, а между кулата и този покрив — квадратната клетка на камбаната, открита от четирите страни и без капаци, както са всички бретонски камбанарии.

Обаче тази клетка с камбаната последователно, на равни интервали, изглеждаше ту отворена, ту затворена; високият прозорец се очертаваше ту съвсем бял, ту съвсем тъмен; през него се виждаше небето, а след миг не се виждаше нищо; след светлината идваше мрак и отварянето и затварянето ставаше на интервали от една секунда, равномерно като удари на чук върху наковалня.

Камбаната на Кормере беше пред стареца на разстояние около две левги; в дясната му страна бе камбанарията на Баге-Пикан, също открояваща се на хоризонта; той погледна и тази камбанария — и нейната клетка за камбаната се отваряше и затваряше като тази на Кормере.

Той погледна вляво камбанарията на Танис; клетката на камбанарията на Танис се отваряше и затваряше като тази на Баге-Пикан.

Той изгледа една след друга всички камбанарии на хоризонта: вляво — камбанариите на Куртил, на Пресе, на Кролон и на Кроа-Авраншен; вдясно — камбанариите на Ра-сюр-Куенон, на Модре и на Па; срещу него — камбанарията на Понторсон. Клетките на всички тия камбанарии последователно чернееха и светлееха.

Какво означаваше това?

Това означаваше, че всички камбани са разлюляни.

За да се появяват и изчезват, трябваше да бъдат яростно разклащани.

Биеха тревога, биеха я възторжено, биеха я навсякъде, от всички камбанарии, във всички енории, във всички села, а нищо не се чуваше.

Това се дължеше на разстоянието, което пречеше на звуците да достигнат, и на вятъра от морето, който духаше от противоположната страна и който отнасяше всички шумове на земята зад хоризонта. Нищо по-зловещо от всички тия разбеснели се камбани от всички страни и в същото време от тая тишина.

Старецът гледаше и слушаше.

Той не чуваше тревогата, но я виждаше. Какво странно чувство да виждаш тревожен камбанен звън.

На кого се сърдеха тия камбани?

Срещу кого тази тревога?

III

ПОЛЗАТА ОТ ЕДРИЯ ШРИФТ

Положително някой бе преследван.

Кой?

Този стоманен човек изтръпна.

Не можеше да бъде за него. Не бяха отгатнали пристигането му. Невъзможно беше да са успели да уведомят представителите на Конвента; той току-що бе слязъл на брега. Корветата сигурно бе потопена, без някой да се е спасил. А дори в корветата никой освен Боабертло и Лавийовил не знаеше името му.

Камбанариите продължаваха своята жестока игра. Той ги наблюдаваше и ги броеше машинално и мислите му, скачайки от едно предположение на друго, се колебаеха, като преминаваха от дълбоката

безопасност към страшната неизвестност. Обаче въпреки всичко тази тревога можеше да се обясни по много начини и той накрай се успокояваше, като си повтаряше: „Най-сетне никой не знае за моето пристигане и никой не знае моето име“.

От известно време някакъв лек шум се носеше над него и зад него. Този шум приличаше на търкане от развято листо. Отначало той не му обърна внимание; после, тъй като шумът продължаваше, би могло да се каже упорствуваше, той се обърна. Наистина беше лист, но лист хартия. Вятърът отлепваше над главата му един широк афиш, сложен върху километричния камък. Този афиш бе поставен наскоро, защото беше още влажен; вятърът си играеше с него и го разлепваше.

Старецът се бе изкачил на дюната откъм противоположната страна и затова не бе видял афиша, когато стигна.

Той се покачи на бордюра, на който седеше, и постави ръка върху края на афиша, който вятърът повдигаше; небето светлееше, здрачът е продължителен през юни; в основата на дюната бе тъмно, но горе на върха бе светло; една част от афиша бе напечатана с големи букви, така че при тази светлина можеше да се чете. Той прочете следното:

РЕПУБЛИКА ФРАНЦИЯ,

ЕДИННА И НЕДЕЛИМА

„Ние, Пийор от Марна, представител на народа при Шербурската крайбрежна армия, заповядваме: бившият маркиз дьо Лантенак, виконт дьо Фонтене, нарекъл се бретонски принц, слязъл тайно на брега край Гранвил, е поставен във от закона. За главата му е определена награда. На този, който го предаде жив или мъртъв, ще бъде заплатена сумата от шестдесет хиляди ливри. Тази сума няма да се изплати в банкноти, а в злато. Един батальон от Шербурската крайбрежна армия ще бъде веднага изпратен да посрещне и открие бившия маркиз дьо Лантенак. Общините са задължени да оказват подкрепа. Издадено в общината на Гранвил на 2 юни 1793 година. Подписал:

ПРИЙОР ОТ МАРНА“

Под това име имаше друг един подпис, който беше напечатан с много по-дребен шрифт и затова не можеше да се прочете поради слабата светлина.

Старецът нахлупи шапката си до очите, загърна се с морската си пелерина чак до брадата и бързо се спусна надолу по дюната. Очевидно беше, че е излишно да се бави на този осветен връх.

Може би дълго време бе стоял там; горната част на дюната беше единствената точка на пейзажа, която още оставаше видима.

Стигнал долу в тъмнината, той тръгна бавно.

Насочи се по посока на пътя, който си бе начертал, към чифлика, навярно считаше, че там е по-безопасно.

Навсякъде беше безлюдно. Беше часът, когато нямаше минувачи.

Зад един храст той се спря, свали пелерината си, обърна жакета си откъм косматата страна, после отново върза на врата си пелерината, която беше дрипа, завързана с въже, и пак тръгна по пътя.

Беше светло от луната.

Стигна до един кръстопът, където се издигаше стар каменен кръст. Върху фундамента на кръста имаше бял квадратен лист, подобен на афиша, който току-що бе прочел. Приблужи се до него.

— Къде отивате? — попита един глас.

Той се обърна.

В храстите на плета имаше човек, висок на ръст като него, стар като него, като него с бели коси и още по-дрипав от самия него. Почти негово подобие.

Този човек се подпираше на дълга тояга.

Човекът продължи:

— Питам ви къде отивате.

— Най-напред къде се намирам? — каза той спокойно, почти високомерно.

Човекът отвърна:

— Намирате се в сеньорията Танис и аз съм просякът, а вие сте сеньорът.

— Аз?

— Да, вие, господин маркиз дьо Лантенак.

IV ПРОСЯКЪТ

Маркиз дьо Лантенак, отсега нататък ще го наричаме с неговото име, отвърна важно:

— Така. Предайте ме.

Човекът продължи:

— Ние и двамата сме тук у дома си — вие в замъка, аз в шубрака.

— Да свършим. Действайте. Предайте ме — каза маркизът.

Човекът продължи:

— Вие отивате в чифлика Ерб-ан-Пел, нали?

— Да.

— Не отивайте.

— Защо?

— Защото там са сините.

— Откога?

— От три дни.

— Жителите на чифлика и на махалата съпротивяваха ли се?

— Не. Отвориха им всички врати.

— А! — каза маркизът.

Човекът показа с пръст покрива на чифлика, който се виждаше далече над дърветата.

— Виждате ли покрива, господин маркиз?

— Да.

— Виждате ли какво има над него?

— Нещо, което се развява.

— Да.

— Знаме.

— Трицветно — каза човекът.

Това бе предметът, който вече бе привлякъл вниманието на маркиза, когато беше на върха на дюната.

— Тревога ли бият? — попита маркизът.

— Да.

— За какво?

— Сигурно за вас.

— Но не се чува.

— Вятърът пречи.

Човекът продължи:

— Видяхте ли си афиша?

— Да.

— Търсят ви.

И, като хвърли поглед към чифлика, добави:

— Там има половин батальон.

— Републиканци?

— Парижани.

— Е добре — каза маркизът. — Да вървим.

И той направи крачка към чифлика.

Човекът го хвана за ръката.

— Не ходете там.

— А къде искате да отида?

— У дома.

Маркизът изгледа просяка.

— Слушайте, господин маркиз, не е хубаво у мене, но е сигурно.

Колибата е по-ниска от мазе. Подът е легло от водорасли, таванът е покрив от клони и трева. Елате. В чифлика ще бъдете разстрелян. При мене ще спите. Трябва да сте уморен; а утре сутринта сините ще тръгнат в поход и вие ще отидете където си искате.

Маркизът разглеждаше този човек.

— На коя страна сте вие впрочем? — попита маркизът. — Републиканец ли сте? Роялист ли сте?

— Аз съм бедняк.

— Нито роялист, нито републиканец?

— Не вярвам.

— За или против краля?

— Нямам време за такива работи.

— Какво мислите за това, което става?

— Нямам с какво да живея.

— Все пак идвате ми на помощ.

— Видях, че сте извън закона. Какво е това законът? Може ли човек да бъде извън? Не разбирам. Ами аз дали съм в закона? Или съм извън закона? Нищо не зная. Да умреш от глад — това значи ли да си в закона?

— Откога умирате от глад?

— От цял живот.

— И ще ме спасите?

— Да.

— Защото си казах: ето един още по-беден от мене; аз имам право да дишам, той няма.

— Вярно е. И ме спасявате?

— Разбира се. Сега сме братя, ваша светлост. Аз прося хляб, вие — живот. Ние сме двама просяци.

— Но знаете ли, че моята глава е оценена?

— Да.

— Откъде знаете?

— Прочетох афиша.

— Знаете да четете?

— Да. И да пиша. Защо трябва да бъда говедо?

— Тогава, щом знаете да четете и сте прочели афиша, вие знаете, че човекът, който ме предаде, ще спечели шестдесет хиляди франка?

— Зная.

— И то не в банкноти.

— Да, зная, в злато.

— Знаете ли, че шестдесет хиляди франка са цяло състояние?

— Да.

— И този, който ме предаде, ще забогатее?

— Е, ами после?

— Ще бъде богат.

— Точно това помислих. Щом ви видях, казах си: „Като си помисля, че някой, който предаде този човек, ще спечели шестдесет хиляди франка и ще забогатее! Я да побързаме да го скрием.“

Маркизът следваше бедняка.

Влязоха в един гъсталак. Там се намираще бърлогата на просяка. Един голям стар дъб беше приютил този човек при себе си в нещо като стая, издълбана под корените му и прикрита от клоните му. Беше тъмна, ниска, скрита, невидима. Имаше място за двама.

— Предвиждам съм, че може да имам гост — каза просякът.

Този вид землянки, срещани в Бретан по-често, отколкото се предполага, се нарича на селски език „карнишо“. Така казват и на скривалищата в дебелия стени.

В „карнишото“ има само няколко гърнета, одър от слама или от измита и изсушена морска трева, за завивка дебела черга от кълчища, лоени светилници и за кибрит сухи клечки, намазани със смола.

Те се наведоха, попъльзяха малко, влязоха в землянката, в която големите корени на дървото образуваха причудливи прегради, и седнаха върху куп сухи морски водорасли, които бяха леглото. Отворът между два корена, през който влязоха и който служеше за врата, пропускаше някаква светлина. Нощта бе настъпила, но очите се приспособяват и дори в мрака намират светли петна. Отражение от лунната светлина смътно очертаваше входа. В един от ъглите имаше стомна с вода, питка от елда и кестени.

— Да вечеряме — каза беднякът.

Разделиха си кестените; маркизът даде своето парче сухар; отхапваха и двамата от същата черна питка и пиеха от стомната един след друг.

Завърза се разговор.

Маркизът започна да разпитва човека.

— Значи, за вас е все едно дали става нещо или нищо не става?

— Почти. Вие сте сеньори, вие, другите. Това са ваши работи.

— Все пак това, което става...

— Това става по-горе.

После просякът добави:

— А има и работи, които стават още по-горе — слънцето изгрява, луната намалява или се увеличава, с тия неща се занимавам.

Той отпи глътка вода от стомната и каза:

— Хубава прясна вода!

После продължи:

— Как намирате тази вода, ваша светлост?

— Как се казвате? — каза маркизът.

— Казвам се Телмарш, а ми казват Кеман.

— Разбирам. Кеман е местна дума.

— Която значи просяк. Имам още един прякор — Старика.

И продължи:

— Ето вече от четиридесет години ме наричат Старика.

— Четиридесет години! Ами вие нали сте били млад.

— Никога не съм бил млад. А вие винаги сте млад, господин маркиз. Краката ви са двадесетгодишни, катерят се по голямата дюна;

аз вече не мога да ходя, след четвърт левга се уморявам. А при това сме на една възраст; но спрямо нас богатите имат предимството, че ядат всеки ден. Яденето запазва.

След като помълча, просякът продължи:

— Бедни и богати — това е страшна работа. Това предизвиква катастрофите. Поне аз така виждам нещата. Бедните искат да бъдат богати, богатите не искат да бъдат бедни. Мисля, че това е отчасти причината. Аз не се бъркам. Събитията са си събития. Аз не съм нито за кредиторите, нито за длъжниците. Зная, че като имаш дълг, трябва да го платиш. Това е всичко. Бих предпочел да не убиват краля, но ми е трудно да кажа защо. На това ми отвърщат: ами че някога окачваха хората ви по дърветата заради нищо! А знаете ли пък, че за един застрелян кралски сръндак обесиха един човек, който имаше жена и седем деца. Има какво да се каже и за двете страни.

Той млъкна, после добави:

— Разбирате ли, аз всъщност нищо не зная — идват, отиват си, стават едни работи; обаче аз си стоя тук под звездите.

Телмарш пак замислено се спря, после продължи:

— Аз малко зная да намествам навехнато и счупено, малко съм доктор, познавам билките, извличам полза от растенията, селяните, които виждат, че за нищо се вирам, ме считат за магьосник. Понеже мисля, смятат, че зная.

— Вие от този край ли сте? — каза маркизът.

— Никога не съм излизал оттук.

— Познавате ли ме?

— Как не. За последен път ви видях преди две години, когато заминахте. Вие отидохте оттук в Англия. А преди малко забелязах един човек на върха на дюната. Висок човек. Такива високи хора са рядкост; Бретан е страна на ниски хора. Добре се вгледах, бях чел вече афиша. Казах си: я виж ти! А когато слязохте, имаше луна, аз ви познах.

— Обаче аз не ви познавам.

— Гледали сте ме, но не сте ме виждали.

И Телмарш, Кемана, добави:

— Аз пък ви виждах. На просяка и на минувача погледът не е еднакъв.

— Нима съм ви срещал преди?

— Много често, тъй като аз съм вашият просяк. Аз бях беднякът в края на вашия замък. Имало е случаи да ми давате милостиня; но този, който дава, не гледа, а онзи, който получава, разглежда внимателно и наблюдава. Кажеш ли просяк, все едно че казваш шпионин. Но аз, макар често да съм унил, се мъча да не бъда лош шпионин. Аз протягах ръка, вие виждахте само ръката и хвърляхте милостинята, от която имах нужда сутринта, за да не умра от глад вечерта. Случвало се е да гладувам по двадесет и четири часа. Понякога едно су ми е спасявало живота. Аз ви дължа един живот, връщам ви го.

— Наистина вие ме спасявате.

— Да, спасявам ви, ваша светлост.

И гласът на Телмарш стана строг:

— При едно условие.

— Какво е то?

— Че не идвате тук да правите зло.

— Идвам тук, за да правя добро — каза маркизът.

— Да спим — каза просякът.

Легнаха един до друг в леглото от морски водорасли. Просякът веднага заспа. Маркизът, макар много изморен, остана известно време замислен, после погледна бедняка в мрака и отпусна глава. Да лежиш на такова легло значи да лежиш на земята; използвайки това положение, маркизът долепи ухо на земята и се вслуша. Долови някакво тъпо бучене; знае се, че звукът се разпространява в дълбините на земята; чуваше се звънът на камбаните.

Тревогата продължаваше.

Маркизът заспа.

V

ПОДПИСАЛ ГОВЕН

Когато се събуди, беше се съмнало.

Просякът стоеше изправен, не в землянката, защото в нея не можеше да се стои прав, а вън, на прага. Подпираше се на тоягата си. Слънцето огряваше лицето му.

— Ваша светлост — каза Телмарш, — камбанарията на Танис удари четири часа. Аз чух четирите удара. Значи, вятърът се е променил; духа откъм сушата; не чувам никакъв друг шум; значи, няма вече тревога. Всичко е спокойно в чифлика и махалата Ерб-ан-Пел. Сините или спят, или са заминали. Най-голямата опасност е преминала; разумно е да се разделим. По това време аз излизам.

Той посочи една точка в хоризонта:

— Тръгвам натам.

След това посочи в противоположната точка:

— А вие вървете нататък.

Просякът важно махна с ръка за сбогом на маркиза.

И добави, като показва остатъка от вечерята:

— Вземете кестените, ако сте гладен.

Миг след това той изчезна под дърветата.

Маркизът стана и тръгна в посоката, която му показва Телмарш.

Беше онзи очарователен час, който на стария нормандски селски език се нарича „птича одумка“. Чуваше се как дърдорят кадънките и горските врабчета. Маркизът тръгна по пътя, по който бе дошъл вечерта. Той излезе от гъсталака и стигна до кръстопътя с каменния кръст. Белият афиш сякаш се усмихваше на изгряващото слънце. Той се сети, че в долната част на афиша имаше нещо, което не бе успял да прочете снощи поради дребния шрифт и здрача. Отиде до фундамента на кръста. Текстът на афиша наистина свършваше под подписа „Приюр от Марна“ с тия два реда дребен шрифт:

„След установяване на самоличността му бившият маркиз дьо Лантенак ще бъде веднага разстрелян. Подписал: командир на батальона, началник на експедиционната колона ГОВЕН“.

— Говен! — каза маркизът.

И се спря дълбоко замислен, втренчил поглед и афиша.

— Говен! — повтори.

Пак тръгна, обърна се, погледна кръста, върна се и още веднъж прочете афиша.

После се отдалечи с бавни крачки. Ако имаше някой до него, щеше да го чуе как шепне полугласно: „Говен!“

От дълбокия изровен път, по който се промъкваше, не се виждаха покривите на чифлика, оставащ от лявата му страна. Той вървеше покрай едно стръмно възвишение, цялото покрито с цъфнали с жълти

цветове храсти, от рода на дълготрънестите растения. Върхът на възвишението беше от ония местности, които в този край се наричат „глиганска глава“. При основата на възвишението погледът веднага се губеше под дърветата. Листата сякаш бяха потопени в светлина. Цялата природа силно се радваше на утрото.

Изведнъж този пейзаж стана страшен. Като че ли тресна залп от засада. Ураган от диви викове и пушечни изстрели се изсипа върху тия огрени от слънцето поля и гори, а откъм страната на чифлика се издигна висок дим, прорязан от ярки пламъци, сякаш махалата и чифликът бяха една горяща копа сено. Беше внезапно и злокобно, рязка промяна от спокойствие в ярост, експлозия от ада при изгрев-слънце, ужас без преход. Биеха се към Ерб-ан-Пел. Маркизът се спря.

Любопитството е по-силно от опасността; всеки иска да узнае, макар и да загине — няма човек, който да не е изпитал това чувство в подобен случай. Той се изкачи на възвишението, в долната част на което минаваше разбитият път. Оттам човек можеше да бъде видян, но и той виждаше. Стигна до върха за няколко минути. Погледна.

Наистина имаше престрелка и пожар. Чуваха се викове, виждаше се огън. Чифликът беше център на някакво бедствие. Какво ли ставаше? Чифликът Ерб-ан-Пел ли беше нападат? Но от кого? Дали бе сражение? Не беше ли по-скоро военна наказателна акция? Сините, на които бе заповядано с революционен декрет, много често наказваха, като опожаряваха непокорните чифлици и села; те палеха за пример всеки чифлик и всяка махала, които не бяха направили прегради от дървета, предписани от закона, и които не бяха отворили и разчистили в гъсталаците просеки за републиканската кавалерия. Неотдавна бяха така наказали енорията Бургон, близо до Ерне. Да не би да е същият случай и с Ерб-ан-Пел? Видно беше, че изисканите от декрета стратегически просеки не бяха направени в гъсталаците и в горите около Танис и Ерб-ан-Пел. Наказание ли бе това? Заповед ли бе получил авангардът, който бе окупира чифлика? Този авангард не се ли числи към някои от наказателните колони, наречени „адски колони“?

Един много висок и див гъсталак обгръщаше от всички страни възвишението, от чийто връх маркизът наблюдаваше. Този гъсталак, който наричаха горичката на Ерб-ан-Пел, но който имаше размери на гора, се простираше чак до чифлика и като всички бретонски лесове

криеше цяла съобщителна мрежа от изровени пътища и пътеки, истински лабиринти, в които републиканските армии се губеха.

Наказателната акция, ако това е било наказателна акция, трябва да е била жестока, защото трая кратко време. Както всички насилия тя беше бързо извършена. Жестокостта на гражданските войни позволява такива диващини. Докато маркизът правеше догадки и се двоумеше дали да слезе или да остане, като се заслушваше и се оглеждаше, трясъкът от изстъплението спря или, по-точно казано, стихна. Маркизът забеляза в гъсталака да нахлува една разярена, но радостна шайка. Под дърветата запълзя страшен мравуняк. От чифлика нахлуваха в гората. Имаше и барабани, които думкаха за атака. Вече не стреляха с пушки. Това сега приличаше на хайка; сякаш претърсваха, преследваха, гонеха; очевидно беше, че търсеха някого; шумът беше глух и далечен; долавяше се някаква смесица от гневни думи и радостни викове, врява; нищо не можеше да се различи. И изведнъж, както първи очертания се появяват в дим, една дума се откри ясно в шума — едно име, повтаряно от хиляди гласове, и маркизът ясно чу този вик:

„Лантенак! Лантенак! Маркиз дьо Лантенак!“

Него именно търсеха.

VI

ПЕРИПЕТИИТЕ НА ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА

И внезапно около него и във всички страни отведнъж гъсталакът се изпълни с пушки, щикове и саби, едно трицветно знаме се издигна в полумрака, викът „Лантенак!“ ечна в ушите му, а в краката му, сред къпините и клоните, се появиха свирепи лица.

Маркизът беше сам, изправен на върха, виждан от всички точки на гората. Той едва виждаше тия, които крещяха името му, но него го виждаха всички. Ако в гората имаше хиляда пушки, за тях той бе единствената мишена. В гъсталака не различаваше нищо друго освен пламнали зеници, втренчени в него.

Той свали шапката си, вдигна нагоре периферията ѝ, откъсна един дълъг сух трън от храста, извади от джоба си една бяла кокарда, забодя с тръна кокардата и повдигнатата периферия и като сложи на

главата си шапката, чиято повдигната периферия откриваше неговото чело и кокардата му, каза с висок глас, обръщайки се към цялата гора:

— Аз съм човекът, когото търсите. Аз съм маркиз дьо Лантенак, виконт дьо Фонтене, бретонски принц, генерал-лейтенант от кралските армии. Нека свършим. Прицел! Огън!

И като разтвори с две ръце жакета си от козя кожа, показа голите си гърди.

Той наведе очи, търсейки с поглед насочените пушки, и се видя заобиколен с хора, паднали на колене.

Огромна вик прогърмя: „Да живее Лантенак! Да живее негова светлост! Да живее генералът!“

В същото време шапки летяха във въздуха, саби се размахваха радостно и се виждаше как в цялата гора се вдигат тояги, на върха на които се клатеха кафяви вълнени калпаци.

Беше го заобиколила една вандейска шайка.

Тази шайка беше коленичила, като го видя.

Една легенда разказва, че в старите гори на Тюрингия е имало необикновени същества, порода на гиганти, приличащи повече или по-малко на хора, които римляните считали за страшни зверове, а германците за въплъщения на богове, и които според срещата са бивали или убивани, или боготворени.

Маркизът изпита нещо подобно на това, което е изпитвало едно от тия същества, когато, очаквайки да бъде посрещнато като звяр, изведнъж е бивало посрещнато като бог.

Всички тия очи, изпълнени със страшни мълнии, гледаха маркиза с някаква дива любов.

Тази тълпа беше въоръжена с пушки, саби, коси, вили, тояги; всички имаха големи плъстени шапки или кафяви калпаци с бели кокарди, множество молитвени броеници и талисмани, широки панталони до коленете, куртки от вълнен плат с широки ръкави, кожени гамаша, голи колене, дълги коси, някои бяха на вид свирепи, но всички изглеждаха простодушни.

Един млад, хубав човек премина пред коленичилите и с големи крачки тръгна към маркиза. Този човек носеше на главата си както селяните голяма плъстена шапка с вдигната периферия и бяла кокарда, облечен бе с куртка от вълнен плат, но имаше бели ръце и фина риза;

над куртката си носеше бял копринен шарф, на който висеше меч със златна дръжка.

Като стигна до върха, той хвърли шапката си, откачи шарфа, коленичи с един крак, подаде на маркиза шарфа с меча и каза:

— Ние наистина ви търсехме и ви намерихме. Ето ви командирския меч. Тия хора сега са ваши. Аз им бях началник, повишен съм в по-горен чин, ваш войник съм. Приемете нашите почитания, ваша светлост. Чакаме заповедите ви, господин генерал.

После той направи знак и от гората излязоха хора, които носеха трицветно знаме. Тия хора отидоха до маркиза и поставиха знамето в краката му. Това бе знамето, което той бе видял през дърветата.

— Господин генерал — каза младият човек, който му бе поднесъл меча и шарфа, — това е знамето, което ние успяхме да вземем от сините, които бяха в чифлика Ерб-ан-Пел. Ваша светлост, аз се казвам Гавар. Служил съм при маркиз дьо Ларуари.

— Добре — каза маркизът.

И той, спокоен и сериозен, постави шарфа.

После извади меча и го размаха гол над главата си.

— Стани! — извика той. — Да живее кралят!

Всички станаха.

И в недрата на гората ечна силен, тържествуващ вик: „Да живее кралят! Да живее нашият маркиз! Да живее Лантенак!“

Маркизът се обърна към Гавар:

— Колко души сте?

— Седем хиляди.

И, слизайки от възвишението, докато селяните разчистваха храстите пред краката на маркиз дьо Лантенак, Гавар продължи:

— Ваша светлост, нищо по-просто. Всичко може да се обясни с една дума. Чакахме да пламне само една искра. Афишът на републиката, съобщавайки за вашето присъствие, вдигна на крак целия край за защита на краля. Освен това ние бяхме тайно уведомени от кмета на Гранвил, който е наш човек, същият, който спаси абата Оливие. Тази нощ бихме тревога.

— За кого?

— За вас.

— А! — каза маркизът.

— И ето ни — подзе Гавар.

— Седем хиляди ли сте?

— Днес. Ще бъдем петнадесет хиляди утре. Това може да даде нашият край. Когато господин Анри дьо Ларошжаклен тръгна за католишката армия, биха тревога и за една нощ шест енории — Изерне, Коркьо, Ешоброан, Обие, Сент-Обен и Ньюел — му доведоха десет хиляди души. Нямаше боеприпаси, намериха у един зидар шестдесет ливри минен барут и господин дьо Ларошжаклен тръгна с това. Ние бяхме уверени, че вие трябва да сте някъде в тая гора, и ви търсехме.

— И вие ли нападнахте сините в чифлика Ерб-ан-Пел?

— Вятърът им е попречил да чуят тревогата. Те никак не се пазеха; хората от чифлика, прости селяни, ги бяха добре посрещнали. Тази сутрин ние обкръжихме чифлика, сините спяха и на бърза ръка им видяхме сметката. Аз имам кон. Ще благоволите ли да го приемете, господин генерал?

— Да.

Един селянин доведе бял кон, оседлан по военному. Маркизът, без да използва предложената му от Гавар помощ, се метна на коня.

— Ура! — викнаха селяните. Защото английските възгласи се използват по бретонско-нормандското крайбрежие, което е в непрекъснати търговски връзки с островите на Ламанш.

Гавар отдаде чест и попита:

— Къде ще бъде вашият генерален щаб, ваша светлост?

— Най-напред в гората Фужер.

— Това е една от вашите седем гори, господин маркиз.

— Трябва ни свещеник.

— Ние имаме един.

— Кой е той?

— Викарият от Шапел-Ербре.

— Познавам го. Той е пътувал до Джърси.

Един свещеник излезе от редиците и каза:

— Три пъти.

Маркизът обърна глава.

— Добър ден, господин викарий. Ще имате работа.

— Толкоз по-добре, господин маркиз.

— Много хора ще трябва да изповядате. Тези, които ще искат. Никого няма да принуждаваме.

— Господин маркиз — каза свещеникът, — Гастон в Гемене принуждава републиканците да се изповядват.

— Той е перукер — каза маркизът. — Смъртта трябва да бъде свободна.

Гавар, който бе отишъл да даде някакви нареждания, се върна.

— Господин генерал, чакам вашите заповеди.

— Най-напред — сборен пункт в гората Фужер. Да се пръснат и да вървят.

— Това е направено.

— Не бяхте ли ми казали, че хората от Еרב-ан-Пел били посрещнали добре сините?

— Да, господин генерал.

— Изгорихте ли чифлика?

— Да.

— Изгорихте ли махалата?

— Не.

— Изгорете я.

— Сините се опитаха да се отбраняват, но те бяха сто и петдесет, а ние бяхме седем хиляди.

— Какви бяха тия сини?

— Сини на Сантер.

— На тоя, който командуваше биенето на барабаните, докато режеха главата на краля. Значи, той е парижки батальон?

— Половин батальон.

— Как се нарича този батальон?

— Господин генерал, на знамето му пише: батальон „Червеният калпак“.

— Диви зверове.

— Какво да правим с ранените?

— Довършете ги.

— Какво да правим с пленниците?

— Разстреляйте ги.

— Те са около осемдесет.

— Разстреляйте всички.

— Има и две жени.

— Също.

— Има и три деца.

— Отведете ги. Ще видим какво ще правим с тях.
И маркизът подкара коня.

VII

НИКАКВА МИЛОСТ (ЛОЗУНГ НА КОМУНАТА), НИКАКВА ПОЩАДА (ЛОЗУНГ НА ПРИНЦОВЕТЕ)

Докато всичко това ставаше близо до Танис, просякът вървеше към Кролон. Беше навлязъл в оврази под свод от гъсти тъмни листа, като не обръщаше внимание на нищо и като забелязваше всичко, както сам бе казал, повече мечтател, отколкото мислител, защото мислителят има някаква цел, а мечтателят няма. Той скиташе, луташе се насам-натам, спираше се, изяждаше тук-таме по някой филиз от див киселец, пиеше вода от изворите, вдигаше глава от време на време, за да долови далечни шумове, после потъваше в ослепителното обаяние на природата, оставяше слънцето да припича дрипите му и може би чуваше шума от хора, но се вслушваше в песента на птиците.

Той беше стар и муден; не можеше да отиде далеч; както бе казал на маркиз дьо Лантенак, четвърт левга го изморяваше; беше направил една кратка обиколка към Кроа-Авраншен и когато се обърна, нощта вече падаше.

Малко отвъд Маса пътят, по който вървеше, го отведе до едно голо възвишение, откъдето се виждаше много надалече и откъдето се разкриваше целият хоризонт на запад чак до морето.

Някакъв дим привлече вниманието му.

Няма нищо по-приятно от дима и нищо по-страшно от него. Има кротък дим, а има и злодейски дим. Един дим се различава от друг по плътността и цвета си, както се различава мирът от войната, братството от омразата, гостолюбието от ненавистта, смъртта от живота. Димът, който се издига между дърветата, може да означава това, което е най-очарователното в света — огнището, или пък най-страшното — пожара; и все пак цялото щастие, както и цялото нещастие на човека понякога зависи от огъня, подчинен на вятъра.

Димът, който гледаше Телмарш, предизвикваше тревога.

Той беше черен с внезапни червени отблясъци, сякаш огънят в огнището, от което излизаше, прекъсваше и догаряше, и се издигаше

от Ерб-ан-Пел.

Телмарш ускори крачките си и се отправи към този дим. Той беше много изморен, но искаше да узнае какво бе станало.

Той стигна на върха на един хълм, по склона на който бяха разположени махалата и чифликът.

Сега нямаше вече нито чифлик, нито махала.

Един куп къщурки горяха — това бе Ерб-ан-Пел.

Много по-сърцераздиращо е да видиш, че гори колиба, отколкото дворец. Една колиба в пламъци е нещо трогателно. Бедствието, сполетяло клетника, е като лешояд, нахвърлил се върху земен червей — в това има някаква несъобразност, която свива до болка сърцето.

Ако се вярва на библейската легенда, човешкото същество, което гледа пожар, се превръща в статуя; Телмарш за миг бе такава статуя. Зрелището пред очите му го вкамени. Разрушението се извършваше мълчаливо. Нито един вик не се чуваше; никаква човешка въздишка сред този дим; огнената стихия работеше и доунищожаваше това село, без да се чува друг шум освен трясъкът на гредите и пращенето на сламата от покривите. От време на време димът се разпръсваше и през срутените покриви се виждаха разтворените стаи, жаравата показваше всичките си рубини — кървавочервени дрипи и пурпурни жалки стари мебели се очертаваха в тия аленочервени помещения, а Телмарш стоеше и гледаше този зловец, ослепителен блясък на стихията.

Няколко кестенови дървета, опрени до къщите, се бяха подпалили и горяха.

Той се вслушваше, мъчеше се да чуе някакъв глас, някакъв повик, някакво стенание; нищо не се движеше, освен пламъците; всичко мълчеше, освен пожарът. Нима всички бяха избягали?

Къде бяха тия хора, които живееха и работеха в Ерб-ан-Пел? Какво е станало с целия този малък народ?

Телмарш слезе от хълма.

Трагична загадка стоеше пред него. Той тръгна натам, без да бърза, с втренчен поглед. Напредваше към развалината бавно, като сянка; чувствуваше се като привидение в този гроб.

Стигна дотам, където бе портата на чифлика, и погледна в двора, който сега вече не беше ограден със стени и се сливаше с махалата около него.

Това, което бе видял преди малко, беше нищо. Не беше още видял ужасното, страшното сега се разкри пред него.

По средата на двора имаше някаква черна грамада, осветена слабо от едната страна от пламъците, а от другата от луната; грамадата беше куп хора; тия хора бяха мъртви.

Около този куп имаше голяма локва, която леко димеше; пожарът се отразяваше в тази локва, но тя нямаше нужда от огъня, за да бъде червена; локвата беше от кръв.

Телмарш се приближи. Той започна да разглежда едно по едно тия проснати тела; бяха само трупове.

Луната светеше, пожарът също.

Тия трупове бяха на войници. Всички бяха боси; бяха им взели обувката; бяха им взели също и оръжието; бяха още облечени в своите сини униформи; тук-таме сред купчинките от крайници и глави се забелязваха продупчени калпаци с трицветни кокарди. Бяха републиканци. Бяха тия парижани, които до снощи бяха тук живи, разквартирувани в чифлика Ерб-ан-Пел. Тия хора са били жестоко избити, това личеше от симетрично наредените трупове; унищожени са били на място, и то грижливо. Всички бяха мъртви. Никакво хъркане не се чуваше от купчинката.

Телмарш направи преглед на труповете, без да пропусне нито един; всички бяха пронизани от куршуми.

Тия, които ги бяха застреляли, навярно са бързали да отидат другаде и затова не са имали време да ги заровят.

Когато се канеше да си върви, погледът му попадна на една ниска стена в двора, през един от ъглите на която се подаваха четири крака.

Тия крака имаха обуца; бяха по-малки от другите; Телмарш се приближи. Бяха женски крака.

Две жени бяха проснати една до друга зад стената, също застреляни.

Телмарш се наведе над тях. Едната от тия жени имаше някаква униформа; до нея стоеше един бидон, счупен и празен; беше лавкаджийка. Имаше четири куршума в главата. Беше мъртва.

Телмарш разгледа другата. Тя беше селянка. Лежеше смъртно бледа и с разтворена уста. Очите ѝ бяха затворени. По главата ѝ нямаше никаква рана. Дрехите ѝ, превърнати навярно от дълго носене в дрипи, се бяха разтворили при падането и почти разголили бюста ѝ.

Телмарш успя да отметне дрипите и откри на едно от раменете ѝ кръгла рана, причинена от куршум; ключицата беше счупена. Той погледна посинялата гръд.

— Майка и кърмачка — прошепна.

Пипна я. Тя не беше студена.

Нямаше друга рана освен на рамото и счупената ключица.

Той постави ръка върху сърцето ѝ и почувствува слабо туптене.

Тя не беше мъртва.

Телмарш се изправи и извика със страшен глас:

— Има ли тук някой?

— Ти ли си, Просяк? — отвърна един толкова тих глас, че едва се чу.

И в същото време една глава излезе от дупка в развалините.

После едно друго лице се появи в друга къщурка.

Бяха двама селяни, успели да се укрият; единствените останали живи.

Познатият им глас на Просяка ги бе успокоил и накарал да излязат от скривалището, в което се бяха подслонили.

Те се приближиха до Телмарш, все още много разтреперани.

Телмарш бе успял да извика, но сега не можеше да говори; така се случва при дълбоки преживявания.

Той им показа с пръст простряната в краката му жена.

— Жива ли е още? — каза един от селяните.

Телмарш кимна утвърдително с глава.

— А другата жена жива ли е? — попита другият селянин.

Телмарш със знак каза не.

Селянинът, който пръв се бе показал, подзе:

— Всички други са мъртви, нали? Аз видях това, което стана. Бях в избата си. Колко много трябва да благодаря на бога в тия моменти, че нямам семейство! Къщата ми гореше. Господи Исусе! Убиха всички. Тази жена имаше три деца. Три деца, съвсем малки! Децата викаха: „Майко!“ Майката викаше: „Децата ми!“ Убиха майката и отведоха децата. Аз видях това, боже мой, боже мой, боже мой! Тия, които убиха всичко тук, си отидоха. Бяха доволни. Отведоха малките, а убиха майката. Но тя не е мъртва, нали не е мъртва? Кажи, Просяк, вярваш ли, че ще можеш да я спасиш? Искаш ли да ти помогнем, като я отнесем в твоята землянка?

Телмарш направи знак, че иска.

Гората опираше до чифлика. Те бързо направиха носилка и я постлаха с листа и папрат. Поставиха върху носилката все още неподвижната жена и тръгнаха през гъсталака; двамата селяни носеха носилката — единият при главата, другият при краката. Телмарш придържаше ръката на жената и опипваше пулса.

Вървейки, двамата селяни разговаряха през окървавената жена, чието бледо лице бе осветено от луната; те си разменяха възклицания, изразяващи уплахата им.

— Всичко убиха!

— Всичко изгориха!

— Ах, господи боже мой! Как ще се живее сега?

— Онзи, високият стар човек, така поиска.

— Да, той заповядваше.

— Не го видях, когато разстрелваха. Там ли беше?

— Не, беше заминал. Но това няма значение, всичко се извърши по негова заповед.

— Значи, той им каза: „Убивайте! Горете! Никаква пощада!“

— Той маркиз ли е?

— Да, нали е нашият маркиз.

— Как се казва той сега?

— Той е господин дьо Лантенак.

Телмарш вдигна очи към небето и прошепна през зъби:

— Ако бях знаел!

[1] Aures habet, et non audiet (лат.) — уши има, но не чува. ↑

**ВТОРА ЧАСТ
В ПАРИЖ**

КНИГА ПЪРВА

СИМУРДЕН

I

ПАРИЖКИТЕ УЛИЦИ ПО ТОВА ВРЕМЕ

Живееха на открито; ядяха на маси, поставени пред вратите; жените, седнали по стълбищата на черквите, приготвяха превързочни материали, като пееха „Марсилезата“; паркът Монсо и градината Люксембург станаха места за обучение; на всички кръстопътища имаше оръжейни, изработващи пушки пред очите на минувачите, които ръкопляскаха; от всички уста се чуваха само тия думи: „Търпение. Правим революция“. Усмиваха се героично. Ходеха на представления, както атиняните по време на Пелопонеската война; по ъглите на улиците се виждаха афиши, на които беше написано: „Обсадата на Тионвил“, „Майка на семейство спасена от пламъците“, „Клуб Сан-Суси“, „Първата папеса Йоана“, „Философи войници“, „Изкуството на любовта в селото“. Германците бяха пред вратите; носеше се слух, че кралят на Прусия си бил запазил ложи в Операта. Всичко беше ужасно, но никой не беше ужасен. Зловещият закон за подозрителните^[1], който е престъпно дело на Мерлен от Дуге^[2], издигаше гилотината над всички глави. Един издаден прокурор, на име Серан, чакаше да отидат да го арестуват, облечен в халат и по пантофи, свирейки на флейта пред прозореца си. Сякаш някой нямаше време. Всички бързаха. Нито една шапка без кокарда. Жените казваха: „Ние сме красиви под червения калпак“. Като че ли цял Париж се преместваше в друга квартира. Търговците на вехтории бяха затрупани с корони, митри, скиптри от позлатено дърво и лилии, останки от кралски домове; това бе разрушаването на монархията, която си отиваше. У вехтошарите имаше свещенически одежди за продан. У Поршерон и при Рампоно хора, облечени в стихари и епитрахили, яхнали магарета, наметнати с филони, подаваха черковни потири, за да им наливат в тях вино кръчмарите. На улица „Сен-Жак“ босоноги

павьори спряха количката на амбулантен търговец, който предлагаше обуца за продан, събраха помежду си пари и купиха петнадесет чифта обуца, които изпратиха в Конвента за нашите войници. Бюстовете на Франклин^[3], на Русо^[4], на Брут, нека прибавим и на Марат^[5], бяха поставени навсякъде. На улица „Клош-Перс“, под бюста на Марат, бе окачена в остъклена рамка от черно дърво обвинителната реч срещу Малуге^[6] с доказателства в подкрепа и следните два реда под линия: „Тези подробности ми бяха дадени от любовницата на Силвен Бейи, добра патриотка, която ми е правила добрини. Подпис: МАРАТ“. На площада „Пале Роял“ надписът на чешмата: „Kuantos effundit in usus“^[7] беше покрит с две големи платна, рисувани с темпера. Едното платно представляваше Кайе дьо Жервил^[8], който издава в Националното събрание паролата на „вехтошарите“ в Арл; другото платно — Луи XVI, докаран от Варен с неговата кралска каляска, на чиято долна част, върху двата края на вързана с въжета дъска, стояха двама гренадири с щикове на пушките. Само няколко големи магазина бяха отворени: амбулантни търговци на галантерия и на детски играчки сновяха из улиците с колички, влачени от жени, осветени със свещи, чиято лой капеше върху стоките; сергии на открито бяха отворили бивши монахини с руси перуки; една кърпачка на чорапи в малка барака се оказа графиня, а една шивачка — маркиза; госпожа дьо Буфле се бе приютила в плевник, откъдето гледаше своята голяма къща. Вестникопродавци тичешком с викове предлагаха „нови издания“. Наричаха „скрофулозни“ тия, които криеха брадите си във вратовръзките. Градът гъмжеше от улични певци. Тълпата освиркваше Питу^[9], кралския певец, всъщност смел човек, защото бе арестуван двадесет и два пъти и бе изправян пред революционния съд, задето се бе плеснал по хълбока, когато произнасял думите „гражданска добродетел“; като видял, че главата му е в опасност, той извикал: „Ама не главата, а задникът ми е виновен!“ — и това разсмяло съдиите и го спасило. Този Питу се присмиваше на увлечението по гръцките и латинските имена; любимата му песен бе за един кундурджия, когото наричаше Кай, а жена му Кайовица. Играеха хоро, пееха карманьола; не казваха кавалерът и дамата, казваха „гражданинът и гражданката“. Танцуваха в разрушените манастири с лампиони върху олтара и на свода две кръстосани тояги с четири свещи, а под краката на танцуващите — гробове. Носеха сини жакети като „тиранина“. Имаха

брошки за ризи във форма на „Калпака на свободата“, изработени от бели, сини и червени камъни. Улица „Ришелъ“ се наричаше улица „Закон“; предградието Сент-Антоан — предградие „Слава“; на площада пред Бастилията имаше статуя на Природата. На минувачите бяха добре познати Шатле, Дидие, Никола и Гарние-Делоне, които дежуреха на вратата на дърводелеца Дюпле^[10], Вулан^[11], който не пропускаше нито един ден да не бъде пред гилотината и вървеше след колите с осъдени, казваше, че „отива на червена литургия“; Монфлабер^[12], заклет революционер и маркиз, искаше да го наричат „Десети август“. Хората гледаха по улиците как дефилират учениците от Военното училище, преименувани с декрет на Конвента в „курсанти на училището Марс“, а от народа — в „пажове на Робеспьер“^[13]. Четяха прокламациите на Фрерон^[14], който разобличаваше заподозрените в престъплението „негосиантизъм“^[15]. „Контетата“ се стичаха пред вратите на кметствата, подиграваха се на гражданските бракове, посрещаха брачните двойки с думите „общински младоженци“. Пред дома на инвалидите по главите на статуите на светците и на кралете бяха поставени фригийски шапки. По тротоарите на кръстопътищата играеха на карти; но и в играта на карти бе станала пълна революция: кралете бяха заменени с гении, дамите — с фигури на свободата, валетата — с фигури на равенството, асата — със закони. Преораваха обществените градини; ралото браздеше Тюилри. Към всичко това, особено в победените партии, се прибавяше и някакво високомерно отвращение от живота; един човек бе написал, на Фукие-Тенвил^[16]: „Имайте добрината да ме освободите от живота. Ето ми адреса“. Шансене^[17] бе арестуван, защото извикал пред Пале Роял: „А кога ще избухне революцията в Турция? Бих желал да видя Портата превърната в република“. Навсякъде вестници. Докато калфите перукери къреха пред минувачите дамски перуки, собственикът четеше „Монитор“ на висок глас; други, застанали по средата на група хора, коментираха с ръкомахания вестник „Да се разберем“, издаван от Дюбоа-Крансе^[18], или пък вестник „Тромпетата на дядо Белроз“. Понякога бръснарите бяха едновременно и колбасари; виждаха се бутове шунка и наденици да висят до някоя кукла с фризура от златни коси. По пътищата търговци продаваха „емигрантски вина“; един търговец рекламираше „петдесет и два

вида“ вина. Други продаваха стенни часовници във форма на лира и дивани модел „херцогиня“; един перукер имаше следната фирма: „Бръсна духовенството, стрижа аристократите, докарвам третото съсловие“. Ходеха да им гледат на карти при Мартен на номер 173 в улица „Анжу“, бившата „Дофин“. Хлябът не достигаше, каменните въглища не достигаха, сапунът не достигаше; по улиците минаваха стада от млечни крави, докарани от провинцията. Във Вале агнешкото се продаваше по петнадесет франка ливрата. С едно обявление Комуната отпускате на всяка уста по една ливра месо на всеки десет дни. Правеха опашки пред вратите на търговските магазини; една от тия опашки стана легендарна, тя започваше от вратата на бакалницата на улица „Пти-Каро“ и завършваше по средата на улица „Монторгъой“. Да стоиш на опашка означаваше „да държиш връвчицата“, защото тия, които чакаха в редица един зад друг, държаха с ръка едно дълго въже. В тази мизерия жените се държаха храбро и кротко. Те чакаха по цели нощи реда си, за да влязат при хлебаря. Крайните мерки крепяха революцията, която се мъчеше да се измъкне от това окаяно положение с две опасни средства — книжните пари и високите цени; книжните пари бяха лостът, а максималните цени опорната точка. Този емпиризм спаси Франция. Врагът, както врагът от Кобленц, така и врагът от Лондон, спекулираше с книжните пари. Проститутки шареха насам-натам, предлагайки лавандулова вода, жартиери и изкуствени плитки, а всъщност спекулираха; спекуланти имаше и в кафене „Перон“ на улица „Вивиен“ — хора с кални обуца, с мазни коси, с калпаци от лисичи опашки, и на улица „Валоа“ — контетата с лъснати обуца, с клечки за зъби в уста и с велурени шапки на глава, с които проститутките говореха на ти. Народът ги преследваше като крадци, обаче роялистите ги наричаха „активни граждани“. Всъщност кражби имаше съвсем малко. При тази жестока немотия — непоколебима честност. Босоногите и голтаците минаваха с важно сведени очи покрай витрините на бижутерите в Пале-Егалите. По време на обиска в дома на Бомарше^[19], извършен от секцията „Антоани“, една жена откъсна цвете в градината и народът я наби. Дървата за горене струваха четиристотин сребърни франка кубика; по улиците можеше да се видят хора, които режат дъските от собствените си легла; през зимата чешмите бяха замръзнали; две кофи вода струваха двадесет су; всички станаха разносвачи на вода. Луидорът се продаваше за три

хиляди деветстотин и петдесет франка. Един курс с фиакър се заплащаше шестстотин франка. След едnodневно използване на фиакър се водеше следният диалог: „Кочияш, колко ви дължа?“ — „Шест хиляди ливри.“ Една зарзаватчийка продаваше дневно за двадесет хиляди франка. Просякът казваше: „Моля, помогнете ми! Не ми достигат двеста и тридесет ливри, за да си купя обуца“. В началото на мостовете се издигаха колоси, изваяни и рисувани от Давид^[20], които Мерсие^[21] подигравателно наричаше „огромни дървени палячовци“. Тия колоси изобразяваха провала на феодализма и коалицията. Никакво малодушие в този народ. Макар и мрачен, радваше се, че завинаги е премахнал тронове. Имаше голям наплив от доброволци, които предлагаха гърдите си. Всяка улица даваше цял батальон. Пристигаха със знамена и околиците, всяка със свой девиз. Върху знамето на Капуцинската околия се четеше: „Никой не може да ни сломи!“ А на друго „Благородник може да бъде само сърцето“. По всички стени големи, малки, бели, жълти, зелени, червени, печатани и ръчно написани афиши, по които се четеше: „Да живее Републиката!“ Малките деца чуруликаха „ça ira“.

А тия малки деца бяха огромното бъдеще.

По-късно трагичният град се превърна в циничен град; улиците на Париж имаха преди и след 9 термидор^[22] два съвсем различни революционни облика; Париж на Сен-Жюст^[23] отстъпи място на Париж на Талиен^[24]; и това са безконечните антитези на бога — непосредствено след Синай^[25] — Куртий^[26].

Пристъп на обществено безумие — това е явно. Така бе станало и преди осемдесет години. След Луи XVI, както и след Робеспьер, хората трябваше да си поемат дълбоко дъх; поради това векът започва с Регентството^[27] и завършва с Директорията^[28]. Две сатурналии след два периода на терор. Франция, освободила се от пуританското иго, както преди от кралското потисничество, се радваше като спасила се нация.

След 9 термидор Париж бе весел, но разгулно весел. Преливаше от нечиста радост. Възторжената готовност да се умре бе заменена от възторженото желание да се живее и величието изчезна. Появи се Трималхион^[29] в лицето на Гримо дьо Ларениер; издаде се „Алманах на чревоугодниците“. Обядваше се сред шум от фанфари в долните

етажи на Пале-Роял, където в оркестрите жени биеха барабаните и надуваха тропетите; танцът и цигулката царуваха; вечеряше се по „ориенталски“ у Мео сред благоухаещи кадилници. Художникът Боз рисуваше невинни и очарователни шестнадесетгодишни момичета „като гилотинирани“, тоест облечени в силно деколтирани червени ризи. Бурните танци в разрушените черкви бяха заменени с балове у Руджиери, у Люке, у Венцел, у Модюи, у Ламонтазие; сериозните гражданки, които изработваха превързочни материали, бяха изместени от султанки, дивачки и нимфи; вместо голите войнишки крака, покрити с кръв, кал и прах, се появиха голите женски крака, украсени с диаманти; едновременно с безсрамието изникна и безчестието; на върха бяха доставчиците, а долу „дребните мошеници“; мравуняк от крадци изпълни Париж, така че всеки трябваше да си пази джоба, тоест кесията; едно от развлеченията бе да се ходи в Съдебната палата, за да се видят как подсъдимите крадли седят на табуретки с превързани поли; на излизащите от театрите хлапетии предлагаха кабриолети, като казваха: „Граждани и гражданки, има място за двама“; не се продаваха вече вестниците „Старият корделиер“^[30] и „Приятел на народа“^[31], а с крясъци препоръчваха „Писмото на Полишинел“ и „Петицията на уличниците“; маркиз дьо Сад^[32] председателствуваше секцията „Пик“ на площад „Вандом“. Реакцията беше весела и свирепа: „Драгуните на свободата“ от деветдесет и втора година възкръснаха под името „Рицари на кинжала“. На сцената във фарсовете се появи глупавият и доверчив герой Жокрис^[33]. Освен „великолепни“ модаджийки над тях имаше и „поразяващи“; изразът „честна дума“ бе изопачен; от Мирабо^[34] се върнаха назад чак до Бобеш^[35]. Така Париж върви напред или се връща; той е огромното часовниково махало на цивилизацията; то последователно допира ту единия, ту другия полюс — Термопилите^[36] и Гомора^[37]. След деветдесет и трета година революцията преживя едно необикновено затъмнение, сякаш векът бе забравил да извърши това, което бе започнал — някаква оргия се вмъкна, зае предния план, изтика на втори план страшния Апокалипсис — нека картината бъде преувеличена — и избухна в смях след преживяния ужас; трагедията изчезна в пародията и карнавален дим мътно покри в дъното на хоризонта Медузата^[38].

Но през деветдесет и трета година, която описваме, парижките улици още имаха величествения и див облик, както в началото на събитията. Те имаха свои оратори — например Варле^[39], който развозваше една подвижна барака, от покрива на която приветствуваше с речи минавачите; имаха свои герои, един от които се наричаше „капитанът на железните тояги“, имаха и любимци като Гюфроа^[40], автора на памфлета „Ружиф“, Някои от тези знаменитости бяха злосторници; други бяха чисти хора. Един от тях беше честен и злочест; той беше Симурден.

II СИМУРДЕН

Симурден беше чиста, но мрачна съвест. Той носеше в себе си абсолютното. Той е бил свещеник, а това е важно. Човекът, както небето, може да бъде мрачен; достатъчно е нещо да го затъмни. Свещеническият сан е забулвал като нощ Симурден. Който е бил свещеник, остава свещеник.

Макар и да е нощ в нас, все пак има и звезди. Симурден беше пълен с добродетели и достойнства и те блестяха в мрака.

Неговата история беше кратка. Бил е селско кюре и наставник в знатен дом; след това получил малко наследство и станал свободен човек.

Преди всичко той беше непреклонен. Използуваше размишлението така, както други използват клещите; считаше, че няма право да се откаже от някаква идея, докато не я обмисли докрай; мислеше с ожесточение. Говореше всички европейски езици и знаеше по малко от другите; този човек се учеше непрекъснато и това му помагаше да носи бремето на целомъдрието; но няма нищо по-опасно от такова въздържане.

Като свещеник, дали от гордост, случайно или от високомерие, той бе спазвал обетите си; но не бе успял да запази вярата си. Науката я разрушила; догмата се изпарила от него. Тогава, проучвайки се, той се почувствувал като осакатен, но понеже било невъзможно да се освободи от свещеника, започнал по един суров начин да се изгражда като човек; лишен от семейство, той се привърза към родината; бяха

му забранили да има жена, той прегърна човечеството. Тази голяма всеотдайност всъщност пак е празнота.

Неговите родители, селяни, правейки го свещеник, са искали да го откъснат от народа; той се беше върнал при народа.

И се беше върнал с цялото си сърце. Гледаше страдащите с необикновена нежност. От свещеник беше станал философ, от философ — борец. Луи XV живееше още, когато Симурден вече смътно се чувствуваше републиканец. На коя република? Може би на републиката на Платон^[41], а може би и на републиката на Дракон^[42].

Беше му забранено да обича, той започна да мрази. Мразеше лъжите, монархията, теокрацията, своите свещенически дрехи; мразеше настоящето и с пълен глас зовеше бъдещето, което си представяше; виждаше го предварително, предсказваше, че ще бъде страшно и великолепно; за ликвидиране на окаяното положение на човека смяташе, че ще се появи някакъв отмъстител, който едновременно ще бъде и освободител. Отдалеч величаеше катастрофата.

През 1789 година тази катастрофа стана и го намери подготвен. Симурден се хвърли логично в огромното човешко обновление, тоест неумолимо, както би казал човек с неговата закалка. Логиката не се разнежда. Той преживя великите революционни години и изпита всичките им вълнения: през осемдесет и девета година падането на Бастилията, края на мъката народна; през деветдесета година, на 4 август — края на феодализма; през деветдесет и първа година — Варен, края на монархията; през деветдесет и втора година — обявяването на републиката. Той видя възхода на революцията; не беше страхлив човек, за да се изплаши от тази гигантска сила; нещо повече, този възход във всичко го оживи; и макар че вече беше почти стар — на петдесет години, — защото един свещеник остарява по-скоро от обикновения човек, — също започна да расте. Беше гледал как от година на година събитията растат и бе израснал като тях. В началото се бе страхувал, че революцията няма да успее, но като я наблюдаваше, реши, че тя има основание и право, и ѝ пожелаваше да успее; и колкото тя ставаше по-страшна, толкова той се чувствуваше по-уверен. Той желаше тази Минерва^[43] с венец от звезди на бъдещето да бъде и Палада^[44] и да има за щит маска със змии. Той

искаше божественото ѝ око при нужда да хвърля срещу демоните адски лъч и с терор да отвърне на терора.

Той стигна така до деветдесет и трета година.

Деветдесет и трета година е войната на Европа срещу Франция и на Франция срещу Париж. А какво е революцията? Това е победата на Франция над Европа и победата на Париж над Франция. И оттам неизмеримостта на тази ужасна минута, деветдесет и трета година, много по-велика от всичко друго на века.

Нищо по-трагично, Европа напада Франция и Франция напада Париж. Драма, която съчетава ръста на епохата.

Деветдесет и трета година е година, наситена с напрежение. Настъпи буря, яростна и величествена. Симурден се чувствуваше добре. Тази обезумяла, дива и пищна среда подхождаше на неговия размах. Този човек, като морския орел, имаше дълбоко вътрешно спокойствие и влечение към външните опасности. Някои крилати, свирепи и спокойни същества са създадени за силните ветрове. Съществуват такива души, които обичат бурята.

Той изпитваше състрадание само към клетниците. Пред някое страдание, което ужасява, той проявяваше изключителна самопожертвувателност. От нищо не се отвращаваше. С това се отличаваше неговата доброта. Той беше страшно и божествено всеотдаен. Търсеше рани, за да ги целува. Най-трудно се извършват добри дела, които предизвикват отвращение; той предпочиташе именно такива. Веднъж в болницата „Дом господен“ един човек беше на умираше, задушавайки се от зловонен, опасен, заразителен може би тумор в гърлото, от който трябваше незабавно да се изстиска гнойта. Симурден беше там; той долепи устните си до тумора, започна да го смуче, плюеше, когато устата му се напълнеше, изчисти абсцеса и спаси човека. Тъй като по това време още носеше свещеническите си дрехи, някой му каза: „Ако бяхте направили това на краля, бихте станали епископ“. „Това няма да направя на краля“ — отвърна Симурден. Постъпката и отговорът го направиха популярен в бедните квартали на Париж.

Ето защо той правеше това, което искаше, с тия, които страдат, които плачат и които са застрашени. По време на гневните избухвания срещу спекулантите, които често се превръщаха в изстъпления, Симурден бе именно този, които на пристанището Сен-Никола с една

дума попречи да бъде разграбен кораб, натоварен със сапун, а на бариерата Сен-Лазар разпръсна разярените тълпи, които спираха колите.

Той бе този, който два дни след 10 август поведе народа да събори статуите на кралете. Падайки, те убиваха; на площад „Вандом“ една жена, Рен Виолет, бе смазана от Луи XIV, на чиято шия бе вързала въже, което дърпаше. Тази статуя на Луи XIV бе стърчала сто години; била издигната на 12 август 1692 година, а бе съборена на 12 август 1792 година. На площад „Конкорд“ някой си Генгерло, нарекъл хулигани рушителите, бе убит върху пиедестала на статуята на Луи XV. Статуята бе разбита на парчета. По-късно от нея изляха дребни монети. Само една ръка остана — беше дясната ръка, която Луи XV протягаше напред с жест на римски император. По искане на Симурден и със съгласието на народа една делегация поднесе тази ръка на Латюд — на човека, който тридесет и седем години бе погребан в Бастилията. Можеше ли някой да каже на Латюд, когато с халка на шия и с верига на кръста гниеше жив в затвора по заповед на този крал, чиято статуя се извисяваше над Париж, че този затвор ще падне, че тази статуя ще падне, че той ще излезе от гроба, в който ще влезе монархията, че той, затворникът, ще стане господар на тази бронзова ръка, която бе подписала заповедта за неговото задържане, и че от този владетел от кал ще остане само тази бронзова ръка?

Симурден беше от тия хора, притежаващи някакъв вътрешен глас, който слушат. Тия хора изглеждат разсеяни; това не е вярно — те са съсредоточени.

Симурден знаеше всичко и не знаеше нищо. Знаеше всичко за науката, не знаеше нищо за живота. И на това се дължеше неговата непреклонност. Очите му бяха превързани като на Омировата Темида^[45]. Притежаваше сляпата увереност на стрелата, виждаща само целта, към която е насочена. В революцията няма нищо по-опасно от правата линия. Симурден вървеше само напред, съдбоносно.

Симурден вярваше, че при социалните генезиси върховна точка е солидната почва; това е типична грешка на хората, които заместват разума с логиката. Той надмина Конвента; той надмина Комуната; той беше от Епископата^[46].

Групировката, наречена Епископат поради това, че правеше заседанията си в една зала на стария епископски дворец, беше по-

скоро сложно сбирнище от хора, отколкото обединение. Тук, както в Комуна̀та, присъствуваха тия мълчаливи и важни зрители, които, както казва Гара^[47], имаха толкова пистолети, колкото джобове. Епископатът беше странна смесица; смесица космополитна и парижка, което беше напълно възможно, тъй като Париж бе център, в който бие сърцето на народите. Тук се разпалваха страстите на плебеите. Сравнени с Епископата, Конвентът беше студен, а Комуна̀та хладка. Епископатът беше една от тия революционни формации, наподобяващи вулканическите формации; в Епископата имаше всичко — невежество, глупост, честност, героизъм, гняв и полиция. Брауншвайг^[48] имаше тук свои агенти. Тук имаше хора, достойни за Спарта, и хора, достойни за каторга. Повечето бяха свирепи фанатици и честни хора. Жирондата чрез устата на Инар^[49], временен председател на Конвента, бе казала чудовищни думи: „Пазете се, парижани. Няма да остане камък върху камък от вашия град и един ден хората ще търсят мястото, където е бил Париж“. Тези думи създадоха Епископата. Хора, както вече казахме, от всички народности, бяха почувствували необходимостта да се сплотят около Париж. Симурден се беше присъединил към тази група.

Групата се бореше с реакционерите. Тя се беше родила от тази обществена необходимост от насилие, която е опасната и загадъчна страна на революциите. Изпълнен с тази сила, Епископатът веднага зае своето място. При вълненията в Париж Комуна̀та стреляше с топове, а Епископатът биеше тревога.

С непримиримата си наивност Симурден вярваше, че е справедливо всичко, което е в служба на истината, това именно го правеше годен да оглавява крайните партии. Мошениците чувствуваха, че е честен, и бяха доволни. Престъпниците се ласкаят, когато ги оглавява честен човек. Това малко ги притеснява, но им е приятно. Архитект Палоа, който се бе възползувал от разрушаването на Бастилията, като продаваше камъните ѝ за своя сметка, и който, натоварен да баданоса килията на Луи XVI, се беше престарал и покрил стените с решетки, окови и белезници; Гоншон^[50], съмнителният оратор от предградието Сент-Антоан, у когото по-късно бяха намерени разписки; Фурние^[51], Американеца, който на 17 юли бе стрелял срещу Лафайет^[52] с пистолет, купен, както разправяха, от

самия Лафайет; Анрио^[53], излязъл от приюта Бисетр^[54], който е бил лакей, шарлатанин, крадец и шпионин, преди да стане генерал и да насочи оръдия срещу Конвента; Ларейни^[55], бившият главен викарий на департамента Шартр, който бе заменил требника си с вестника „Татко Дюшен“^[56] — всички тия хора Симурден респектираше и особено в някои моменти, за да възпре най-лошите да вилнеят, достатъчно бе те да почувствуват пред себе си като спирачка този страшен, непоколебим, чистосърдечен човек. По този начин Сен-Жюст ужасяваше Шнайдер^[57]. Същевременно мнозинството от Епископата, които бяха предимно буйни, но добри бедни хора, вярваше в Симурден и го следваше. Негов викарий, или ако искате да го наречем адютант, беше републиканският свещеник Данжу^[58], когото народът обичаше заради високия му ръст и наричаше Дългия абат. Симурден можеше да разполага както си иска с този безстрашен вожд, наречен „генерал Пик“, и със смелчага Трюшон, наречен Големия Никола, който бе пожелал да спаси госпожа дьо Ламбал^[59] и дори й бе подал ръка, за да прекрачи трупове, но не можа да успее поради жестоката шега на бръснаря Шарло.

Комуната следеше Конвента, Епископатът следеше Комуната; честният Симурден, който мразеше интригите, неведнъж бе развалял загадъчните планове на Паш, когото Бьорнонвил^[60] наричаше „черният човек“. В Епископата Симурден бе на равна нога с всички. Съветваха го Добсан и Моморо^[61]. Той говореше испански с Гусман^[62], италиански с Пио, английски с Артър, фламандски с Пейрера, немски с австриеца Проли, незаконороден син на някакъв принц. Той създаваше разбирателство сред това разногласие. И оттам това тъмно и здраво положение. Ебер^[63] се страхуваше от него.

В тези времена и сред тези трагични групи Симурден се ползуваше с властта на неумолимите. Той беше безукорен човек, който се считаше непогрешим. Никой не го бе виждал да плаче. Добродетел недостижима и ледена. Беше страшният справедлив човек.

За свещеника няма средно място в революцията. Един свещеник можеше да се впусне в това изумително опасно приключение само от най-долни или най-чисти подбуди; трябваше да бъде или безчестен, или възвишен. Симурден беше възвишен; възвишен в усамотението, в недостъпността, в безжизнената негостоприемност; възвишен в

обкръжение от бедни. Високите планини имат такава зловеща чистота.

Симурден имаше вид на обикновен човек; облечен бе скромно, дори бедно. Като млад е бил подстриган; а сега, вече стар, беше плешив. Малкото коса, която имаше, беше сива. Челото му беше широко и по него наблюдателният поглед би открил белег. Симурден говореше рязко, темпераментно и тържествено; гласът му беше отсечен, тонът — категоричен, устата — тъжно и горчиво свита, очите — светли и дълбоки, а по лицето му се четеше някакво възмущение.

Такъв беше Симурден.

Днес никой не знае името му. Историята има такива страшни неизвестни имена.

III

МЯСТО, НЕПОТОПЕНО В СТИКС^[64]

Един такъв човек беше ли човек? Можеше ли този слуга на човешкия род да бъде привързан към някого? Разумът му не потискаше ли сърцето? Тия огромни обятия, които обхващаха всичко и всички, можеха ли да предпочетат някого? Можеше ли Симурден да обича?

Нека кажем: да.

Когато беше млад и живееше в един почти аристократически дом като наставник, той имаше един ученик, син и наследник на фамилията, когото обичаше. Да обичаш едно дете е много лесно. Какво ли не се прощава на детето? Прощава му се, че е аристократ, че е принц, че е крал. Невинността на възрастта кара да се забравят престъпленията на рода; слабото създание те кара да забравиш преувеличението на общественото положение. То е толкова малко, че му се прощава, че е високомерно. Робът му прощава, че е господар. Старият негър боготвори бялото хлапе. Симурден се бе привързал страстно към своя ученик. Детството е неизразимо прекрасно, защото върху него можеш да излееш цялата си любов. И всички чувства на Симурден бяха посветени, ако може така да се каже, на това дете; това нежно невинно същество бе станало нещо като плячка на това сърце, осъдено на самота. Той го обичаше с всички възможни нежности

наведнъж — като баща, като брат, като приятел, като творец. То беше негов син; син не на плътта му, а на душата му. Той не беше бащата и то не беше негова рожба; но той беше майсторът, а то — неговият шедьовър. От този малък аристократ той бе създал един човек. И кой знае — може би велик човек? Защото такива бяха мечтите. Без съгласието на родителите — нима има нужда от позволение, за да създадеш ум, воля и прямота? — той предаде на младия виконт, неговия ученик, всички знания, които владееше; той го зарази със страшния вирус на своите добродетели; той преля във вените му своята вяра, своята съвест, своя идеал; в мозъка на аристократа той вля душата на народа.

Духът кърми; умът е майчина гръд. Има сходство между кърмачката, която дава млякото си, и наставника, който дава мисълта си. Понякога наставникът е повече баща от бащата, както често кърмачката е повече майка от майката.

Това дълбоко духовно бащинство свързваше Симурден и неговия ученик. Той се разнежваше само като видеше това дете.

Нека добавим и това: да замести бащата беше лесно, детето нямаше вече баща; беше сираче; баща му бе починал, майка му бе починала; за него можеха да се грижат само сляпата му баба и братът на дядо му, който отсъствуваше. Бабата умря; братът на дядо му, главата на фамилията, военен и знатен аристократ, заемаш служба при краля, се бе изселил от семейното имение, живееше във Версай, участвуваше във военните походи и оставяше сирачето само в обезлюдения замък. Така че учителят бе възпитател в пълния смисъл на думата.

Да добавим и още нещо: Симурден бе видял как оживяло детето, неговият ученик. Осиротяло още съвсем малко, детето заболяло тежко. При тази смъртна опасност Симурден бдял над него ден и нощ; наистина лекарят лекува, но болногледачът спасява и Симурден спасил детето. Така че неговият ученик беше задължен не само за образованието, възпитанието и научните познания, но му беше задължен за оздравяването и здравето си. Неговият ученик му дължеше не само способността си да мисли, но му дължеше и възможността да живее. Ние обожаваме тия, които ни дължат всичко; Симурден обожаваше това дете.

Настъпила естествената в живота раздяла. Обучението свършило, Симурден трябвало да напусне детето, станало вече момък. С каква студенина и неосъзната жестокост стават тия раздели! Колко спокойно родителите уволняват наставника, който оставя мислите си в това дете, и кърмачката, която оставя у него своите жизнени сокове. След като му платили и го уволнили, Симурден излязъл от висшето общество и се върнал долу при народа; затворила се бе преградата между големите и малките; младият благородник, още от рождение офицер и изведнъж произведен в чин капитан, заминал в някакъв гарнизон; скромният наставник, който в душата си бил вече непокорен свещеник, побързал да слезе отново в онова мрачно приземие на църквата, наречено низше духовенство; и Симурден изгуби от погледа си своя ученик.

Революцията беше започнала; споменът за съществуването, което той бе направил човек, продължаваше да тлее като огън в него, скрит, но неугаснал въпреки неизмеримостта на обществените събития.

Хубаво е да изваеш статуя и да ѝ вдъхнеш живот; още по-хубаво е да обработиш един ум и да му вдъхнеш истината. Симурден бе Пигмалион^[65] на една душа.

Духът може да има дете.

Този ученик, това дете, този сирак беше единственото в света същество, което той обичаше.

Но, дори и като обичаше така силно, беше ли уязвим този човек?

Ще видим.

[1] Законът за подозрителните, приет от Конвента на 17 септември 1793 г., предписвал на местните власти да арестуват и предават на съд хората, които не били сигурни в политическо отношение. ↑

[2] Мерлен от Дие, Филип-Антоан, граф (1754–1838) — юрист и политически деец, председател на Конвента; по-късно служил на Наполеон. ↑

[3] Франклин, Бенджамин (1706–1790) американски политически деец, буржоазен демократ, виден учен. През 1776–1785 г. — представител на САЩ във Франция, спомогнал активно за сключване на Американско-френския договор за съюз (1778) и за влизането на Франция във войната срещу Англия. ↑

[4] Русо, Жан-Жак (1712–1778) — виден представител на френското просвещение през XVIII в., един от основоположниците на френската буржоазно-демократическа литература. В съчиненията на Русо, изпълнени с протест против феодалния гнет и абсолютизма, са формулирани буржоазно-демократическите искания за равенство. Русо особено издига правото на народа на въстание и обосновава закономерността на бъдещата буржоазна революция. Той вярва, че с установяването на демокрацията ще изчезне потискането на човека от човек. Учението на Русо оказало голямо влияние върху политическите възгледи на дейците на Великата френска буржоазна революция. ↑

[5] Марат, Жан-Пол (1743–1793) — деец от Великата френска революция, учен, публицист, доктор по медицина (1775). От септември 1789 г. издавал вестник „Приятел на народа“ — боен орган на революционната демокрация. Изобличавал решително половинчатостта на политиката на жирондинците. Като се занимавал с въпросите на политиката, Марат разработвал социалните проблеми, защитавайки интересите на народа и на неговите най-бедни слоеве, сред които се ползувал с огромна популярност. От 1792 г. — член на Конвента. През април 1793 г. под натиска на жирондинците бил изключен от Конвента и предаден на Революционния трибунал, обаче бил оправдан и върнат в Конвента. Заедно с Робеспьер ръководил подготовката на народното въстание от 31 май — 2 юни 1793 г., което съборило Жирондата. Марат бил убит от Шарлот Корде. ↑

[6] Малуе, Пиер-Виктор (1740–1814) — френски политически деец, основал монархическия Клуб на безпристрастните. След падането на монархията емигрирал и се завърнал във Франция през периода на Консулството. ↑

[7] *Quantos effundit in usus!* (лат.) — За мнозина тече струята му!
↑

[8] Кайе дьо Жервил, Бон-Клод (1752–1796) — френски политически деец, адвокат, бил прокурор на парижкото кметство, министър на вътрешните работи. ↑

[9] Питу, Луи-Анж (1767–1842) — френски писател, автор на контрареволуционни песнички. ↑

[10] Дюпле, Морис (1738–1820) — собственик на дърводелска работилница в Париж, якобинец, привърженик на Робеспьер, който

живял в неговата къща през времето на революцията и бил сгоден за дъщеря му. ↑

[11] Вулан, Жан-Анри (1751–1801) — парижки адвокат и политически деец, член на Учредителното събрание и на Конвента; един от организаторите на контрареволуционния преврат на 9–10 термидор. ↑

[12] Монфлабер, маркиз дьо — френски политически деец, преструвал се на убеден републиканец и присвоил си прякора Десети август (деня на свалянето на монархията). ↑

[13] Робеспьер, Максимилиан-Мари-Изидор (1758–1794) — деец от Великата френска революция, адвокат. През 1789 г. — депутат в Генералните щати от третото съсловие, а след това в Учредителното събрание, където защищавал интересите на народа и принципите на демокрацията. Робеспьер заемал най-радикална позиция в главното — аграрния въпрос. Страстен борец за идеята за политическо равенство. През август 1792 г. Робеспьер бил избран в революционната Парижка комуна. През септември 1792 г. бил пръв по броя на гласовете в Конвента; един от ръководителите на народното въстание от 31 май — 2 юни 1793 г.; един от главните вдъхновители на революционната политика на дошлите на власт якобинци. От 1793 г. фактически ръководител на Комитета на общественото спасение, Робеспьер изиграл огромна роля за мобилизирането на народните сили и за победата над вътрешната и външната контрареволуция. След термидорианския преврат Робеспьер и неговите съратници били арестувани и гилотинирани без съд. ↑

[14] Фрерон, Станислас-Луи-Мари (1754–1802) — френски политически деец, публицист, член на Конвента; като комисар в Тулон натрупал състояние чрез подкупи и злоупотреби. Страхувайки се от разобличаване, станал привърженик на събарянето на якобинската диктатура, един от главатарите на термидорианската реакция. ↑

[15] Негосиантизъм — меркантилен дух; така наричали през време на революцията стремежа да се поставят личните интереси над интересите на държавата. ↑

[16] Фукие-Тенвил, Антоан-Квинтен (1746–1795) — френски политически деец, обществен обвинител в Революционния трибунал. Екзекутиран след преврата на 9 термидор. ↑

[17] Шансене (1760–1794) — редактор на ултрароялисткия вестник „Деяния на апостолите“ („Actes des Apôtres“). Екзекутиран през 1794 г. ↑

[18] Дюбоа-Крансе, Едмон-Луи-Алексис (1747–1814) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Учредителното събрание и на Конвента, военен министър, реформирал френската армия (1793). ↑

[19] Бомарше, Пиер-Огюстен-Карон дьо (1732–1799) — френски писател, автор на пиесите „Севилският бръснар“ (1775) и „Сватбата на Фигаро“ (1784), в които смело и остроумно критикува Френското общество. ↑

[20] Давид, Жан-Луи (1748–1825) — френски художник, който по едно време бил близък на якобинците. Член на Конвента, хвърлен в затвора след 9 термидор. Ползувал се от покровителството на Наполеон. Известна е картината му „Смъртта на Марат“. ↑

[21] Мерсие, Луи-Себастиан (1740–1814) — френски писател, автор на есета и народни драми, излезли скоро преди революцията („Картини от Париж“). ↑

[22] 9 термидор (27 юли 1794 г.) — денят, когато станал контрареволуционният преврат в конвента, който съборил якобинската диктатура и сложил край на революцията. ↑

[23] Сен-Жюст, Луи дьо (1767–1794) — деец от Великата френска революция, член на Конвента и член на Комитета на общественото спасение (1792), един от ръководителите на якобинската диктатура. Сен-Жюст направил значителен принос в организирането на победата по външните фронтове, особено като комисар на Конвента в Рейнската и в Северната армия (1793–1794). Виден теоретик, идеолог на дребнобуржоазния егалитаризъм, той предложил в трудовете си проект за организиране на обществото върху принципите на буржоазната демокрация и равенството на дребните стокпроизводители, обаче в политиката на якобинците тези планове били утопия. Сен-Жюст бил гилотиниран заедно с Робеспьер. ↑

[24] Талиен, Жан-Ламбер (1767–1821) — френски политически деец, якобинец, съдействувал за преврата на 9 термидор и станал един от водачите на реакцията. ↑

[25] Синай — връх на Синайския полуостров; според Библията на този връх бог се явил на пророк Мойсей. ↑

[26] Куртий — старинен квартал в Париж в района на предградията Тампл и Белвил, място, където се събирали парижаните. Тези събирания в увеселителни заведения били прекратени през време на революцията и възобновени при Директорията. ↑

[27] Регентството е периодът на управлението на херцог Филип Орлеански (1715–1723), племенник на Луи XIV, станал регент след смъртта му при непълнолетието на Луи XV. За този период били характерни разпуснатият живот на двора и разстроеното състояние на държавните финанси. ↑

[28] Директорията е правителството, сменило Конвента през 1795 г. Тя действувала в интерес на едрата буржоазия, водела реакционна вътрешна и външна политика и завършила с преврата на 18 брюмер (9 ноември 1799 г.). ↑

[29] Трималхион — герой от „Сатирикон“ на древноримския писател Петроний (I в.). Фигурира особено в разказа „Пир у Трималхион“. Образ на богато парвеню и лакомник. ↑

[30] „Старият корделиер“ — вестник на Камий Демулен, привърженик на Дантон. Спрян след разгрома на дантонистите. ↑

[31] „Приятел на народа“ — революционен вестник, издаван от Марат от 12 септември 1789 до 14 юли 1793 г. ↑

[32] Маркиз дьо Сад, Донасиен-Алфонс-Франсоа (1740–1814) — френски писател. Героите на романите му са обзети от мания да накарат невинни хора да страдат. Оттук — и „сализмът“. В творчеството му е вложена и идея на бунтарство против обществото и бога. ↑

[33] Жокрис — герой в старите френски комедии, тип на глупав и заплес. ↑

[34] Мирабо, Оноре-Габриел, граф дьо (1749–1791) — френски политически деец и журналист, известен оратор, един от представителите на третото съсловие в Генералните щати през 1789 г. Привърженик на конституционната монархия, той бил обвинен в измяна. ↑

[35] Бобеш — френски уличен актьор и певец от началото на XIX в., станал особено известен през времето на Империята и Реставрацията. ↑

[36] Термопили — планински проход в Тесалия (Гърция), където 900 спартанци начело с цар Леонид се сражавали геройски срещу

многохилядната войска на персийския цар Ксеркс (480 г. пр.н.е.). ↑

[37] Гомора — споменат в Библията град, жителите на който били унищожени за разпуснатост и разврат. ↑

[38] Медуза — в древногръцката митология зло и коварно женско същество, една от трите горгони (вж.бел. към стр. 343 за Горгона: Горгона — в гръцката митология страшно женско същество с грозно лице и коси като змии. Според сказанието горгоните били три сестри, които притежавали способността да превръщат в камък всеки, който ги погледне.). ↑

[39] Варле, Жан (1764–?) — деец от Великата френска революция, един от ръководителите на „бесните“, борещи се против жирондинците; критикувал и якобинците. ↑

[40] Гюфроа, Арман-Беноа-Жозеф (1742–1801) — френски политически деец и публицист, член на Конвента. ↑

[41] Платон (427–347 пр.н.е.) — древногръцки философ-идеалист, ученик на Сократ, идеолог на робовладелската аристокрация. ↑

[42] Дракон (ок. VII в. пр.н.е.) — атински законодател, чиито закони се отличавали с крайна жестокост. ↑

[43] Минерва — богиня на мъдростта и на занаята в древноримската митология. ↑

[44] Палада, Палада Атина — богиня на мъдростта в древногръцката митология. ↑

[45] Темида — богиня на правосъдието в древногръцката митология, изобразявана с превръзка на очите и с везни в ръка. ↑

[46] Епископат — организация на левите якобинци, свързана тясно с плебейските маси на Париж; помещавал се в бившето здание на парижката епископия, откъдето взел и името си. ↑

[47] Гара, Доминик-Жозеф (1749–1833) — деец от Великата френска революция, член на Учредителното събрание и на Конвента; бил министър на правосъдието, а също и на вътрешните работи (1793). Сенатор при Наполеон. ↑

[48] Брауншвайг, Карл, херцог (1735–1806) — немски княз и генерал; през 1792 г. бил главнокомандуващ на австро-пруските войски, нахлули във Франция; обърнал се с ултиматум към революционна Франция, което довело до събитията от 10 август 1792 г. Претърпял поражение в битката при Валми. ↑

[49] Инар, Аври-Максимен (1755–1825) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента. При Наполеон получил титлата барон. ↑

[50] Гоншон, Антоан — френски генерал, участвувал в борбата против вандейските бунтовници. ↑

[51] Фурние, Клод, по прякор Американеца (1745–1825) — деец от Великата френска революция, якобинец. ↑

[52] Лафайет, Мари-Жозеф, маркиз дьо (1757–1834) — френски генерал и политически деец, взел участие във войната за независимост в САЩ, за което бил наречен „герой на двете части на света“. Във Франция участвувал в революциите от 1789 и 1830 г. ↑

[53] Анрио, Франсоа (1761–1794) — деец от Великата френска революция, якобинец, началник на парижката национална гвардия. Екзекутиран заедно с Робеспьер. ↑

[54] Бисетр — приют за стари и душевно болни хора (XVII–XVIII в.), разположен в селцето Вал-дьо-Марн. ↑

[55] Ларейни, Габриел-Никола дьо (1625–1709) — шеф на полицията в Париж при Луи XIV. ↑

[56] „Татко Дюшен“ — популярен вестник, издаван под редакцията на левия якобинец Ебер. ↑

[57] Шнайдер, Ейлож (1756–1794) — френски епископ, отказал се от сана си и присъединил се към революцията. Бил обществен обвинител при Революционния трибунал. ↑

[58] Данжу, Жан-Пиер (1760–1832) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Конвента. ↑

[59] Ламбал, Мари-Терез-Луиз, принцеса дьо (1749–1792) — близка на кралица Мари-Антоанет. Екзекутирана поради обвинение в организиране на контрареволуционен заговор. ↑

[60] Бьорнонвил, Пиер, маркиз дьо (1752–1821) — френски генерал, военен министър (1793), сенатор при Наполеон, след реставрацията на Бурбоните — маршал. ↑

[61] Моморо, Антоан-Франсоа (1756–1794) — книжар, преминал към левите якобинци, член на Клуба на корделиерите. ↑

[62] Гусман (1752–1794) — деец от Великата френска революция, испанец по произход; играл видна роля в борбата против жирондинците; екзекутиран заедно с Дантон и дантонистите. ↑

[63] Ебер, Жак-Рене (1757–1794) — деец от Великата френска революция, редактор на вестник „Татко Дюшен“, привърженик на революционния терор, на борбата със спекулантите, на затварянето на черквите. Против него и привържениците му, ебертистите, се опълчили привържениците на Робеспьер и дантонистите. Екзекутиран поради обвинение в заговор против якобинското правителство. ↑

[64] Стикс — в древногръцката митология река в подземното царство. Тетида, майката на героя от Троянската война Ахил, го направила неуязвим от стрелите на враговете, като го къпела във водите на Стикс. ↑

[65] Пигмалион — легендарен гръцки скулптор от Кипър, създал статуята на Галатейя и полюбувал се на творението си. По негова молба богинята Афродита съживила Галатейя и Пигмалион се оженил за нея. ↑

КНИГА ВТОРА КРЪЧМАТА НА УЛИЦА „ПАУН“

I МИНОС, ЕАК И РАДАМАНТ^[1]

На улица „Паун“ имаше една кръчма, която наричаха кафене. Това кафене имаше задна стая, която днес е историческа. Тук именно понякога се срещаха почти тайно хора с такава власт и толкова много охранявани, че не се решаваха да си говорят публично. Тук на 23 октомври 1792 година между Планината^[2] и Жирондата^[3] бе разменена прочутата целувка. Пак тук Гара, макар да не признава това в своите „Мемоари“, бе дошъл да се осведоми през оная злокобна нощ, когато, след като бе оставил Клавиер на безопасно място на улица „Бон“, спря колата си на Пон-Роял, за да чуе как камбаните бият тревога.

На 28 юни 1793 година трима мъже се бяха събрали около една маса в тази задна стая. Столовете им не се допираха; всеки бе седнал на една от страните на масата, четвъртата страна бе оставена свободна. Беше около осем часа вечерта; по улиците още бе светло, но в задната стая беше тъмно и една лампа-кинкет, окачена на тавана, разкош за онова време, осветяваше масата.

Първият от тия трима мъже беше бледен, млад, сериозен, с тънки устни и студен поглед. Едната му буза правеше нервен тик, който навярно му пречеше да се усмихва. Беше напудрен, с ръкавици, изчеткан, закопчан; по светлосиния му фрак нямаше нито една гънка. Носеше пристегнати на коленете панталони от ясножълт плат, бели чорапи, висока връзка, плисирано жабо, обувки със сребърни катарамии. Другите двама бяха — единият някакъв гигант, другият някакво джудже. Високият беше небрежно облечен в широк фрак от алено сукно, с разтворена яка и развързана връзка, която падаше под жабото; жакетът му беше с изпокъсани копчета, обут бе в ботуши с

препънати кончови, а косата му бе съвсем щръкнала, макар че личеше, че скоро е била фризирана и намазана; цяла грива имаше в перуката му. По лицето му се виждаха следи от дребна шарка, между веждите — гневна бръчка, в краищата на устата — гънка, която говореше за доброта, устните му бяха дебели, зъбите — едри, юмрукът — хамалски, погледът — блестящ. Дребният беше жълтолик човек, който, седнал, изглеждаше безформен; главата му беше килната назад, очите му бяха кървясали, бузите — като оловносиви плочи върху лицето, мазните прави коси — завързани с кърпа, така че не се виждаше челото, а устата му беше огромна и страшна. Той носеше дълги панталони, топлинки, жилетка, която някога е била от бял сатен, а над тази жилетка — топла горна дреха, в гънките на която се очертаваше нещо твърдо и право, приличащо на кама.

Първият от тия мъже се казваше Робеспьер, вторият — Дантон^[4], третият — Марат.

Бяха сами в тази стая. Пред Дантон имаше прашна бутилка с вино и чаша, напомняща бирената халба на Лютер^[5], пред Марат — чаша с кафе, пред Робеспьер — книга.

До книгата се виждаше една от ония тежки, кръгли и набраздени оловни мастилници, за които си спомнят хората, които са били ученици в началото на този век. До нея имаше писалка. Върху книгата лежеше голям меден печат, точно копие на Бастилията, на който се четеше надпис: „Palloy fecit“^[6].

Картата на Франция бе разгъната по средата на масата.

Отвън на вратата стоеше кучето-пазач на Марат, онзи Лоран Бас, посредникът от номер 18 на улица „Корделиери“, който на 13 юли, приблизително петнадесет дни след 28 юни, трябваше да прасне със стол по главата една жена на име Шарлот Корде^[7], която в този момент се намираще в Кан и възнамеряваше нещо. Лоран Бас имаше и за задача да носи коректурите на „Приятел на народа“. Тази вечер, доведен от господаря си в кафенето на улица „Паун“, на него му бе заповядано да държи затворена вратата на стаята, в която бяха Марат, Дантон и Робеспьер, и да не пуска никого, освен хора от Комитета на общественото спасение^[8], от Комуната или от Епископата.

Робеспьер не искаше да затваря вратата за Сен-Жюст, Дантон не искаше да я затваря за Паш, Марат не искаше да я затваря за Гусман.

Съвещанието продължаваше отдавна. Трябваше да разгледат поставените на масата книжа, които Робеспьер бе прочел. Гласовете започнаха да се повишават. Нещо като ярост ръмжеше между тия трима мъже. От време на време навън достигаха словесни избухвания. В тази епоха обичаят да се издигат на улицата трибуни беше дал правото хората да се ослушват. Това бе и времето, когато писарят Фабрициус Пари гледаше през дупката на ключалката какво прави Комитетът на общественото спасение. Нека между другото отбележим, че това не беше излишно, защото именно този Пари бе предупредил Дантон в нощта на 30 срещу 31 март 1794 година. Лоран Бас бе долепил ухото си на вратата на задната стая, в която бяха Дантон, Марат и Робеспьер. Лоран Бас служеше на Марат, но беше от Епископата.

II

MAGNA TESTANTUR VOCE PER UMBRAS

Дантон бе станал; беше рязко дръпнал стола си назад.

— Слушайте — извика той. — Има само един спешен въпрос — републиката в опасност. Сега най-важното е да се спаси Франция от врага. За тази цел всички средства са добри. Всички! Всички! Всички! Когато съм застрашен от всички опасности, аз прибягвам до всички средства, а когато се опасявам от всичко, аз нападам всичко. Мисълта ми е лъвица. Никакви полумерки. Никакво целомъдрие в революцията. Немезида^[9] не прощава на никого. Нека бъдем страшни и полезни. Нима слонът гледа къде слага крака си? Да смажем врага.

Робеспьер отвърна кротко:

— И аз искам.

И добави:

— Въпросът е да се знае къде е врагът.

— Той е навън и аз го изгоних — каза Дантон.

— Той е вътре и аз го следя — каза Робеспьер.

— И пак ще го гоня — подзе Дантон.

— Не се гони вътрешен враг.

— А какво се прави?

— Унищожават се.

— Съгласен — каза Дантон.

И после добави:

— Казвам ви, че е навън, Робеспьер.

— Дантон, казвам ви, че е вътре.

— Робеспьер, той е на границата.

— Дантон, той е във Вандея.

— Успокойте се — каза един трети глас, — той е навсякъде; и вие сте загубени.

Говореше Марат.

Робеспьер погледна Марат и спокойно продължи:

— Стига общи приказки. Аз уточнявам. Ето фактите.

— Педант! — изръмжа Марат.

Робеспьер постави ръка върху разтворените книжа пред него и продължи:

— Току-що ви прочетох телеграмите на Прийор от Марна. Току-що ви съобщих сведенията, дадени от онзи Желамбр. Слушайте, Дантон, външната война е нищо, гражданската война е всичко. Външната война е дракотина по лакътя; гражданската война е язва, която разяжда черния дроб. От всичко, което ви прочетох, може да се заключи: Вандея, която до тези дни беше разкъсана между много вождове, в момента се обединява. Отсега нататък ще има един-единствен вожд...

— Главен разбойник — прошепна Дантон.

— Той е човекът — продължи Робеспьер, — който е слязъл на брега близо до Понторсон на 2 юни. Вие разбрахте какъв е. Забележете, че неговото слизане на брега съвпада с арестуването на нашите представители — Прийор в Кот-д'Ор и Ром^[10] в Байо от тази предателска околия Калвадос в един и същ ден — 2 юни.

— И прехвърлянето им в замъка в Кан — каза Дантон.

Робеспьер подзе:

— Продължавам да резюмирам телеграмите. Горската война се организира в голям мащаб. В същото време се подготвя английски десант; вандейци и англичани — все едно Бретан и Британия. Туземците от Финистер говорят същия език като диваците от Корнуъл. Аз ви показах заловеното писмо на Пюизе^[11], в което се казва: „ако се раздадат двадесет хиляди червени униформи на бунтовниците, ще се

надигнат сто хиляди“. Когато всички селяни въстанат, тогава ще се извърши английският десант. Ето плана, следете го на картата.

Робеспьер постави пръст върху картата и продължи:

— Англичаните могат да избират мястото на десанта от Канкал до Пемпол. Крег предпочиташе залива Сен-Брийок, Корнуалис — залива Сен-Каст. Това е подробност. Левият бряг на Лоара се държи от армията на вандейските бунтовници, а за охраняването на разстоянието от двадесет и осем левги между Ансенис и Понторсон четиридесет нормандски енории са обещали помощ. Десантът ще се извърши на три пункта — Плерен, Ифиниак и Пленьоф; от Плерен ще отидат в Сен-Брийок, а от Пленьоф — в Ламбал; на втория ден ще бъдат в Динан, където има деветстотин пленени англичани, и ще завземат в същото време Сен-Жуан и Сен-Меан; там ще оставят кавалерия; на третия ден ще тръгнат две колони — едната от Жуан към Беде, другата от Динан към Бешерел, който е единствена крепост, и на двете места ще разположат по една батарея; на четвъртия ден ще бъдат в Рен. Рен е ключовата позиция на Бретан. Който владее Рен, владее всичко. Вземат ли Рен, ще паднат Шатоньоф и Сен-Мало. В Рен има един милион патрони и петдесет полски оръдия...

— Които ще заграбят — прошепна Дантон.

Робеспьер продължи:

— Завършвам. От Рен ще се хвърлят три колони — едната върху Фужер, другата върху Витре, третата върху Редон. Тъй като мостовете са разрушени, неприятелите ще се снабдят, както видяхте от донесението, с понтони и дебели греди, освен това ще имат водачи, които ще прокарат кавалерията през бродовете. От Фужер ще се отправят към Авранш, от Редон към Ансенис, от Витре към Лавал. Нант ще се предаде, Брест ще се предаде. Редон открива цялото поречие на Вилен, Фужер открива пътя за Нормандия, Витре открива пътя за Париж. За петнадесет дни армията на разбойниците ще наброява триста хиляди души и цялата Бретан ще принадлежи на краля на Франция.

— Тоест на краля на Англия — каза Дантон.

— Не. На краля на Франция.

И Робеспьер добави:

— По-лошо е, че ще бъде на краля на Франция. Петнадесет дни са необходими, за да се изгони чужденецът, а осемнадесет века, за да

се премахне монархията.

Дантон, който отново бе седнал, постави лакти върху масата, подпря глава на дланите си и се замисли.

— Нали виждате опасността — каза Робеспьер. — Витре ще открие на англичаните пътя за Париж.

Дантон вдигна глава и стовари двата си големи юмрука върху картата, сякаш удряше върху наковалня.

— Робеспьер, нима Вердюн не откриваше на прусаците пътя за Париж?

— Че какво?

— Какво ли? Ще изгоним англичаните, както изгонихме прусаците.

И Дантон отново стана.

Робеспьер постави студената си ръка върху пламналия като в треска юмрук на Дантон.

— Дантон, Шампан не беше с прусаците, докато Бретан е с англичаните. За да си възвърнем Вердюн, трябваше да се бием с чужденците; да си възвърнем Витре значи да водим гражданска война.

И Робеспьер прошепна със студен и развълнуван глас:

— Сериозна разлика.

После добави:

— Успокойте се, Дантон, и гледайте картата, вместо да я удряте с юмруци.

Но Дантон беше всецяло погълнат от мислите си.

— Това е много силно — извика той — да виждаш катастрофата на запад, когато тя е на изток! Робеспьер, имате право, че откъм океана се опълчва Англия, но Испания се надига откъм Пиренеите, но Италия се надига откъм Алпите, но Германия се надига откъм Рейн. А голямата руска мечка е в дъното. Робеспьер, ние сме в средата на кръг от опасности. Отвън коалицията, вътре измяна. На юг Серван^[12] открехва вратата на Франция за испанския крал. На север Дюмурие^[13] преминава на страната на неприятеля. Всъщност той винаги по-малко е застрашавал Холандия, отколкото Париж. Нервинд^[14] зачерква Жемап и Валми. Философът Рабо-Сент-Етиен^[15], този протестант-изменник, кореспондира с куртизанина Монтескьо^[16]. Армията оредява. Нямаме вече нито един батальон с повече от четиристотин души; храбрият полк „Два моста“ е останал със сто и петдесет души;

лагерът Памар е предаден; в Живе не са останали повече от петстотин чувала брашно; ние отстъпваме към Ландау; Вюрмсер^[17] притиска Клебер; Майнц пада храбро, Конде — подло. Валансиен също. Но това не пречи на Шансел, който защитава Валансиен, и на стария Феро, който защитава Конде, да бъдат двама герои, също като Мьоние^[18], който защитаваше Майнц. Но всички други предателствуват. Дарвил^[19] извърши предателство в Екс-ла-Шапел, Мутон^[20] извърши предателство в Брюксел, Баланс извърши предателство в Бреда, Ньойи^[21] извърши предателство в Лимбург, Миранда извърши предателство в Майстрихт; Станжел^[22] — изменник, Лану^[23] — изменник, Лигоние^[24] — изменник, Мену^[25] — изменник, Дилон^[26] — изменник, отвратителни копия на Дюмурие. Трябва да се дадат примери. Съмнителни ми са маневрите на Кюстин, подозирам, че Кюстин предпочита за по-изгодно да превземе Франкфурт, отколкото Кобленц, който за нас е от полза. Франкфурт може да плати четири милиона военни контрибуции, нали. Но какво е това в сравнение с унищожаването на емигрантското гнездо? Измяна — нали казах. Мьоние е умрял на 13 юни. Ето че Клебер остана сам. Докато чака, Брауншвайг едрее и напредва. Той издига германското знаме по всички населени места във Франция, които завзема. Бранденбургският маркграф днес е арбитър в Европа; той присвоява наши провинции; вие ще видите, че той ще присвои Белгия; би могло да се каже, че ние работим за Берлин; ако това продължава и ако ние не сложим ред, френската революция ще бъде в полза на Потсдам; единственият ѝ резултат ще бъде увеличаването на малката държава на Фридрих II^[27] и ще излезе, че ние сме убили краля на Франция в полза на краля на Прусия.

И Дантон, ужасният, избухна в смях.

Смехът на Дантон накара Марат да се усмихне.

— Всеки от вас има нещо в главата си; вие, Дантон — Прусия; вие, Робеспьер — Вандея. Нека бъде точен — и аз също. Вие не виждате истинската опасност. Ето я: кафенетата и вертепите. Кафене „Шоазел“ е якобинско, кафене „Патен“ — роялистко, кафене „Среща“ напада националната гвардия, кафене „Порт Сен-Мартен“ я защитава, кафене „Регентство“ е против Брисо^[28], кафене „Кораца“ е за него, кафене „Прокоп“ се кълне в Дидро^[29], кафене „Френски театър“ се

кълне във Волтер^[30], в кафене „Ротонд“ късат книжните пари, кафенетата на улица „Сен-Марсо“ яростно се възмущават, кафене „Манури“ раздухва въпроса за брашното, в кафене „Фоа“ се събират кавгаджии и побойници, в кафене „Перон“ бръмчат финансови търтеи. Ето я сериозната опасност.

Дантон вече не се смееше. Марат продължаваше да се усмихва. Усмивката на джуджето е по-страшна от смеха на великана.

— Вие, Марат, подигравате ли се? — изръмжа Дантон.

Бедрото на Марат изтръпна, тази негова конвулсия беше известна. Усмивката му бе изчезнала.

— О, аз ви познавам добре, гражданино Дантон. Нали вие бяхте онзи, който пред целия Конвент ме нарекохте „някой си Марат“. Вижте какво, аз ви прощавам. Ние преживяваме глупаво време. О, подигравам ли се? Наистина какъв човек съм аз? Аз изобличих Шазо^[31], аз изобличих Петион^[32], аз изобличих Керсен^[33], аз изобличих Мортон^[34], аз изобличих Дюфриш-Валазе^[35], аз изобличих Лигоние, аз изобличих Мену, аз изобличих Банвил^[36], аз изобличих Жансоне^[37], аз изобличих Бирон, аз изобличих Лидон^[38] и Шамбон^[39]; сгреших ли? Аз подушвам измяната в изменника и намирам, че е полезно да се изобличи престъпникът, преди да е извършил престъплението. Аз имам навика да казвам още в навечерието онова, което вие, другите, казвате на другия ден. Аз съм човекът, който предложи на събранието пълен проект за углавно законодателство. Какво съм направил досега? Аз поисках да се осведомяват секциите, за да бъдат революционно дисциплинирани, аз поисках да се разпечатат тридесет и две папки, аз поисках да се изземат диамантите, предадени на съхранение у Ролан^[40], аз доказах, че привържениците на Брисо са дали на Комитета на обществената безопасност^[41] непопълнени бланки за арестуване, аз сигнализирах за пропуските в доклада на Ленде^[42] за престъпленията на Капет, аз гласувах да се изпълни в двадесет и четири часа присъдата над тирана; аз защитих батальона „Моконсей“ и Републиканския батальон, аз попречих да се прочете писмото на Нарбон^[43] и Малуе, аз направих предложение за ранените войници, аз станах причина да се премахне шестчленната комисия, аз предчувствувах в поражението при Монс измяната на Дюмурие, аз поисках да се вземат сто хиляди родители на емигранти като зложници срещу нашите комисари,

предадени на врага, аз предложих да се обяви за изменник всеки представител, който мине бариерите, аз демаскирах групата на Ролан при безредиците в Марсилия, аз настоях да се обяви награда за главата на сина на Егалите, аз защитих Бушот, аз поисках поименно да се гласува за изгонването на Инар от председателското кресло, аз заявих, че парижаните имат големи заслуги към родината; поради това Луве^[44] ме нарече марионетка, департаментът Финистер иска да ме изключат, градът Лудюн пожелава да ме екстернират, градът Амиен иска да ми сложат намордник, Кобургът^[45] иска да ме арестуват, а Льокоантр-Пюираво^[46] предлага на Конвента да ме обяви за луд. А вие, гражданино Дантон, защо ме повлякохте за вашето тайно събрание, ако не да чуете моето мнение? Нима аз пожелах това? Нищо подобно. Нямам никакво желание за разговори насаме с контрареволуционери като Робеспьер и вас. Впрочем би трябвало да не се изненадвам, вие не ме разбрахте; нито вие, нито Робеспьер. Нима няма тук държавни мъже? Нима трябва да ви учим азбуката на политиката, нима всичко трябва да ви се казва направо в лицето? Това, което ви казах, има следния смисъл: вие и двамата се лъжете. Опасността не е нито в Лондон, както вярва Робеспьер, нито в Берлин, както вярва Дантон; опасността е в Париж. Тя е в липсата на единство, в правото, което всеки има, нека започнем от вас двамата, да дърпа към себе си, в разпиляването на умовете, в анархията на волите...

— Анархия! — прекъсна го Дантон. — Кой я създава, ако не вие? Марат не спря да говори.

— Робеспьер, Дантон, опасността е в този голям брой кафенета, в многото игрални домове, в този голям брой клубове — Клуб на черните, Клуб на федерираните, Клуб на дамите, Клуб на безпристрастните, който е основан от Клермон-Тонер^[47] и който е бил клуб на монархистите от 1790 година, социален кръжок, създаден от свещеника Клод Фоше^[48], Клуб на вълнените калпаци, основан от вестникаря Прюдом^[49], и така нататък; без да смятаме вашия Клуб на якобинците^[50], Робеспьер, а и вашия Клуб на корделиерите, Дантон. Опасността е в глада, който е накарал носача Блен да окачи на фенера пред общината хлебаря Франсоа Дени от пазара Палю, и в правосъдието, което обеси носача Блен, задето е обесил хлебаря Дени. Опасността е в книжните пари, които се обезценяват. На улица

„Тампл“ банкнота от сто франка била паднала на земята и един минувач, човек от народа, казал: „Не си струва труда да се наведеш да я вземеш.“ Спекулантите и прекупчиците — ето я опасността. Да се издигне черно знаме над кметството — голямо чудо! Арестували сте барон Тренк^[51] — но това не е достатъчно. Извийте врата на този стар интригант от затвора. Смятате, че сте разрешили въпроса, като председателят на Конвента е увенчал за гражданска доблест Лабертеш, получил четиридесет и един саблени удара при Жемап, когото Шение^[52] сега разиграва както си иска? Комедии и шарлатании! О, вие не поглеждате Париж! О, вие търсите опасността далеч, когато е толкова близо! За какво ви служи вашата полиция, Робеспьер? Защото вие си имате шпиони — Пайан^[53] в Комуната, Кофинал^[54] в Революционния трибунал, Давид в Комитета на обществената безопасност, Кутон^[55] в Комитета на общественото спасение. Нали виждате, че съм осведомен. Е добре, знайте и следното: опасността виси над главите ви, опасността е под краката ви; устройват заговори, устройват заговори, устройват заговори; минувачите по улиците, като четат вестниците, си кимат с глава; шест хиляди души без карти за благонадеждност, завърнали се емигранти, контета и матевони^[56], се укриват в зимниците и в хамбарите, и в дървените галерии на Пале-Роял; опашки по хлебарниците; по праговете на портите добри жени, скръстили ръце, казват: „Кога ще настъпи мир?“ Вие напразно се затваряте, за да бъдете насаме, в салона на Изпълнителния съвет, но знае се всичко, което говорите там; а за доказателство, Робеспьер, ето какво сте казали снощи на Сен-Жюст: „Барбару^[57] започва да пуска шкембе, което ще му пречи при бягството.“ Да, опасността е навсякъде и най-вече в центъра. В Париж бившите заговорничат, патриотите ходят боси, задържаните на 9 март аристократи са вече пуснати на свобода, конете за развлечение, които трябваше да бъдат впрегнати в оръдията на градината, ни пръскат с кал по улиците, един хляб от четири ливри струва три франка и дванадесет су, театрите играят цинични пиеси и Робеспьер ще изпрати Дантон на гилотината.

— Как не! — каза Дантон.

Робеспьер гледаше внимателно картата.

— Необходимо е — извика рязко Марат — да има диктатор. Робеспьер, вие знаете, че искам да има диктатор.

Робеспьер вдигна глава.

— Зная, Марат, вие или аз.

— Аз или вие — каза Марат.

Дантон изръмжа през зъби:

— Диктатура? Опитайте де!

Марат видя как Дантон сви вежди.

— Ето какво — подзе той. — Да направим едно последно усилие. Нека да се спогодим. Положението го изисква. Нали се бяхме споразумели за 31 май?^[58] Въпросът за единството е много по-сериозен от жирондизма, който е дребен въпрос. Има известна истина в това, което вие казвате, но истината, цялата истина, истинската истина е това, което аз казвам. На юг федерализмът; на запад роялизмът; в Париж дуелът между Конвента и Комуната; на границите отстъплението на Кюстин и измяната на Дюмурие. Какво означава всичко това? Разногласие. Какво ни трябва? Единство. Там е спасението, но да избързаме. Париж трябва да поеме управлението на революцията. Ако загубим един час, вандейците утре могат да влязат в Орлеан, а прусаците в Париж. В това аз съм съгласен с вас, Дантон, приемам и вашето мнение, Робеспьер. Нека бъде така. Обаче заключението е диктатура. Да установим диктатура, ние тримата представляваме революцията. Ние сме трите глави на Цербера^[59]. От тия три глави едната говори — това сте вие, Робеспьер; другата реве — това сте вие, Дантон...

— Другата хапе — каза Дантон, — това сте вие, Марат.

— И трите хапят — каза Робеспьер.

Настъпи мълчание. После диалогът, придружен с тревожни трусове, започна отново.

— Слушайте, Марат, преди да се венчаят, хората трябва да се опознаят. Как успяхте да узнаете думите, които съм казал вчера на Сен-Жюст?

— Това си е моя работа, Робеспьер.

— Марат!

— Мой дълг е да зная всичко и моя работа е да се осведомявам.

— Марат!

— Аз обичам да зная.

— Марат!

— Робеспьер, аз зная какво казвате на Сен-Жюст, както зная какво казва Дантон на Лакроа^[60]; както зная какво става на кея Театен,

в дома на Лабриф, свърталище, където се събират нимфите на емиграцията; както зная какво става в къщата на Тил, близо до Гонес, която е на Валмеранж, бившия началник на пощите, където преди ходеха Мори^[61] и Казалес^[62], където после ходеха Сиейес^[63] и Вернийо^[64] и където сега веднъж в седмицата ходи и някой друг.

Произнасяйки думите „някой друг“, Марат погледна Дантон.

Дантон извика:

— Ако имах за пет пари власт, щеше да стане страшно.

Марат продължи:

— Аз зная какво казвате вие, Робеспьер, както зная какво ставаше в кулата Тампл, когато угоявах там Луи XVI, а също така че само през месец септември вълкът, вълчицата и вълчетата са изяли осемдесет и шест кошници праскови. В същото това време народът гладуваше. Зная това, както зная, че Ролан бил скрит в едно жилище в заден двор на улица „Харп“; както зная, че шестстотин от копията, използвани на 14 юли, са били изпратени от Фор, железаря на Орлеанския херцог; както зная какво се върши у госпожа Сент-Илер, любовницата на Сийри^[65]; в дните на баловете самият старец Сийри търка с креда паркета в жълтия салон на улица „Ньоф-де-Матюрен“; Бюзо^[66] и Керсен там са обядвали. Саладен^[67] също е обядвал там на двадесет и седми. И с кого мислите, Робеспьер? С вашия приятел Лазурс^[68].

— Празни приказки — измърмори Робеспьер. — Лазурс не ми е приятел.

И после добави замислено:

— А докато ние чакаме, в Лондон осемнадесет фабрики произвеждат фалшиви книжни пари.

Марат продължи със спокоен, но леко разтреперан глас, който беше страшен:

— Вие сте фракцията на властващите. Да, аз зная всичко, въпреки че Сен-Жюст нарича това „държавно мълчание“...

С повишен глас Марат подчерта последните думи, погледна Робеспьер и продължи:

— Зная какво се говори на вашата маса в дните, когато Люба^[69] кани Давид на ядене, приготвено от неговата годеница Елизабет Дюпле, вашата бъдеща балдъза, Робеспьер. Аз съм огромното око на народа и гледам от дъното на моето мазе. Да, аз гледам, да, аз слушам,

да, аз зная. Малките неща ви задоволяват. Вие се възхищавате един от друг. Робеспьер се перчи пред своята госпожа дьо Шалабр, дъщеря на онзи маркиз дьо Шалабр, който игра вист с Луи XV в навечерието на екзекутирането на Дамиен^[70]. Да, някой вири високо глава. Сен-Жюст живее с вратовръзката си. Лъожандр^[71] е изискан; нов редингот и бяла жилетка и жабо, за да забрави, че е носил престилка. Робеспьер си въобразява, че историята ще иска да знае, че е носил маслинен редингот в Учредителното събрание, а е бил облечен в небесносини дрехи в Конвента. По всички стени на стаята му е окачен неговият портрет...

Робеспьер го прекъсна. Гласът му звучеше още по-спокойно от гласа на Марат.

— А вашият, Марат, вашият портрет е по всички водосточни тръби.

Те продължиха разговора с такъв бавен глас, който не само подсилваше язвителността на репликите и на въпросите и отговорите, но и прибавяше някаква ирония в заплахата.

— Робеспьер, вие сте нарекли „донкихотовци на човешкия род“ тия, които искат събарянето на кралските тронове.

— А вие, Марат, след 4 август^[72], в брой 559 на вашия „Приятел на народа“, о, добре е, че съм запомнил цифрата, вие бяхте поискали да се върнат титлите на благородниците. Бяхте казали: „Херцогът винаги си е херцог.“

— Робеспьер, на заседанието на 7 декември вие защитихте госпожа Ролан^[73] срещу Виар.

— Така, както моят брат ви защити, Марат, когато ви нападнаха в Якобинския клуб. Какво доказва това? Нищо.

— Робеспьер, известен е и кабинетът в Тюилри, където вие сте казали на Гара: „Уморен съм от революцията.“

— Марат, именно тук, в тази кръчма, на 29 октомври вие сте целунали Барбару.

— Робеспьер, вие сте казали на Бюзо: „Какво е това републиката?“

— Марат, в тази именно кръчма вие сте били поканили на закуска марсилци, по трима души от всяка дружина.

— Робеспьер, вие сте си взели за охрана един мъжага от халите, въоръжен с тояга.

— А вие, Марат, в навечерието на 19 август сте поискали от Бюзо да ви помогне да избягате в Марсилия, преоблечен като жокей.

— По време на правосъдието през септември^[74] вие се бяхте скрили, Робеспьер.

— А вие, Марат, се показвахте.

— Робеспьер, вие сте хвърлили на земята червения калпак.

— Да, понеже един изменник го носеше. Това, което украсява Дюмурие, осквернява Робеспьер.

— Робеспьер, вие сте отказали да се забули с покривало главата на Луи XVI, когато са минавали войници от Шатовийо.

— Направих нещо повече от покриване на главата — отрязах я.

Дантон се намеси, но намесата му бе като масло в огъня.

— Робеспьер, Марат — каза той, — успокойте се.

Марат не обичаше да бъде назоваван втори. Той се обърна.

— Защо се намесва Дантон? — каза той.

Дантон скочи.

— Защо се намесвам ли? Защото не трябва да има братоубийство; защото не трябва да има борба между двама човека, които служат на народа; защото не ни ли стига войната с чужденеца, не ни ли стига гражданската война, та да водим и домашна война; защото аз съм извършил революцията и защото не желая да бъде провалена. Ето затова се намесвам.

Марат отвърна, без да повишава глас:

— Намесете се, за да отчетете вашите сметки.

— Моите сметки ли! — извика Дантон. — Идете да ги потърсите в Аргонските дефилета, в освободената Шампан, в покорената Белгия, в армиите, в които аз вече четири пъти излагах гърдите си на картеч! Идете да ги потърсите на Площада на революцията, на ешафода от 21 януари^[75], на поваления трон, на гилотината, тази вдовица...

Марат прекъсна Дантон:

— Гилотината е девственица; върху нея лягат, но не я оплождат.

— Вие откъде знаете? — възрази Дантон. — Ще я оплодя аз.

— Ще видим — каза Марат.

И се усмихна.

Дантон забеляза тази усмивка.

— Марат — извика той, — вие сте човек, който живее скрито, а пък аз съм човек, който живее под открито небе и на дневна светлина.

Аз мразя влечугите. Съвсем не ми отива да бъда мокрица. Вие живеете в мазе; аз живея на улицата. Вие не общувате с никого; а пък мене всеки минувач може да ме види и да ми говори.

— Хубавецо, не искате ли да дойдете при мене? — изръмжа Марат.

И като престана да се усмихва, той продължи да говори с категоричен тон:

— Дантон, дайте сметка за тридесет и три хиляди екю в звонкови монети, които Монморен^[76] ви е броил от името на краля под форма на обезщетение за вашата длъжност като прокурор в Шатре.

— Аз участвувах на 14 юли^[77] — каза високомерно Дантон.

— А мебелният склад? И диамантите от короната?

— Аз участвувах на 6 октомври^[78].

— А кражбите на вашия двойник Лакроа в Белгия?

— Аз участвувах на 20 юни^[79].

— А заемите, направени от госпожа Монтансие?

— Аз вдигах народа при завръщането на краля от Варен.

— Ами залата на Операта, построена с дадени от вас пари?

— Аз въоръжих парижките секции.

— Ами стоте хиляди ливри от тайните фондове на министерството на правосъдието?

— Аз извърших 10 август.

— Ами тайно изразходваните от Конвента два милиона, от които вие сте взели едната четвърт?

— Аз спрях похода на врага и преградих пътя на съюзените крале.

— Проститутка! — каза Марат.

Дантон скочи настръхнал.

— Да — извика той, — аз съм публично момиче, продадох плътта си, но спасих света.

Робеспьер отново започна да гризе ноктите си. Той не можеше нито да се засмее, нито да се усмихне. Липсваха му мълниеносният смях на Дантон и хапливата усмивка на Марат.

Дантон подзе:

— Аз съм като океана — имам приливи и отливи, при отлив се вижда дъното ми, а при прилив изпъкват вълните ми.

— Вашата пяна — каза Марат.

— Стихията ми — каза Дантон.

Марат бе станал едновременно с Дантон. Той също избухна. Смокът изведнъж се превърна в дракон.

— О! — извика той. — О, Робеспьер! О, Дантон! Вие не искате да ме слушате! Е добре, направо ще ви кажа, че вие сте загубени! Вашата политика стига до безизходици и не може да отиде по-далече; вие вече нямате изход; и вие действувате така, че затваряте пред себе си всички врати, с изключение тази на гроба.

— Това е нашето величие — каза Дантон.

И той вдигна рамене.

Марат продължи:

— Дантон, пази се. Вернийо също има широка уста и дебели устни и свива гневно вежди; Вернийо също е сипаничав като Мирабо и като тебе; това не попречи на 31 май. О, ти вдигаш рамене! Понякога вдигането на раменете поваля главата. Аз ти казвам, Дантон, важният ти глас, разхлабената ти връзка, меките ти ботуши, твоите малки закуски и твоите големи джобове гледат към Луизет.

Луизет беше гальовното име, с което Марат наричаше гилотината.

Той продължи:

— А пък ти, Робеспьер, си умерен, но тази умереност няма да ти послужи за нищо. Хайде, пудри се, вчесвай се, четкай се, конти се, гизди се, сменяй бельото си, бъди важен, фризиран и ондулиран, пак няма да отидеш по-далеч от площад „Грев“^[80]; прочети декларацията на Брауншвайг; няма да бъдеш третиран по-добре от кралеубиеца Дамиен, така че докарвай се на модата, докато чакаш да те докарат там с четири коня.

— Ехо от Кобленц! — каза Робеспьер през зъби.

— Робеспьер, аз не съм ехо на никого, аз съм гласът на всичко. О, млади сте вие, млади! На колко си години ти, Дантон? На тридесет и четири години. На колко години си ти, Робеспьер? На тридесет и три години. А пък аз живея вечно, аз съм старото човешко страдание, аз съм на шест хиляди години.

— Това е истина — отвърна Дантон, — шест хиляди години Каин^[81] се е запазил в злобата, както жабата в камъка, скалата се разчупва, Каин изскача сред хората и ето го Марат.

— Дантон! — извика Марат.

И в очите му се появи оловносив блясък.
— Е добре, какво? — каза Дантон.
Така говореха тия трима страшни човека. Разпра на мълнии.

III ПОТРЕПВАНЕ НА ПОТАЙНИ СТРУНИ

Разговорът стихна; всеки от тия титани за миг потъна в мислите си.

Лъвовете се разтревожиха за хидрите. Робеспьер много побледня, а Дантон много се изчерви. И двамата бяха изтръпнали. Свирепият блясък в зениците на Марат бе угаснал; спокойствието, властното спокойствие отново се бе изписало върху лицето на този човек, страшен и за страшните.

Дантон се чувствуваше победен, но не искаше да се предаде. Той подзе:

— Марат говори с много повишен тон за диктатура и единство, но той има само една сила — да разединява.

Разтваряйки тънките си устни, Робеспьер добави:

— Аз съм на мнението на Анахарсис Клоотс^[82]; казвам: нито Ролан, нито Марат.

— А пък аз — отвърна Марат — казвам: нито Дантон, нито Робеспьер.

Той изгледа втренчено двамата и добави:

— Оставете ме да ви дам един съвет, Дантон. Вие сте влюбен, вие мислите отново да се ожените, не се занимавайте повече с политика, бъдете разумен.

И като направи крачка назад към вратата, за да излезе, той им отправи високомерен поздрав:

— Сбогом, господа.

Дантон и Робеспьер изтръпнаха.

В този момент от дъното на стаята се чу глас, който каза:

— Ти грешиш, Марат!

Всички се обърнаха. Когато Марат избухна, без те да забележат, някой бе влязъл през вратата в дъното.

— Ти ли си, гражданино Симурден? — каза Марат. — Добър ден.

Наистина беше Симурден.

— Казах, че грешиш, Марат — подзе той.

Марат позеленя — това бе неговият начин да побледнява.

Симурден добави:

— Ти си полезен, но Робеспьер и Дантон са необходими. Защо ги заплашваш? Единство! Единство, граждани! Народът иска да има единство.

Това появяване подействува като студена вода и като вмъкнал се чужд човек в семейна свада успокои атмосферата, ако не напълно, то поне повърхностно.

Симурден се приближи до масата.

Дантон и Робеспьер го познаваха. В Конвента на пейките за публиката те често бяха забелязвали този едър, мрачен човек, когото народът поздравяваше. Все пак формалистът Робеспьер попита:

— Гражданино, вие как влязохте?

— Той е от Епископата — отвърна Марат с глас, в който прозвуча някаква покорност.

Марат нападеше смело Конвента, ръководеше Комуната и се страхуваше от Епископата.

Това е някакъв закон.

На някаква дълбочина Мирабо чувствава как се раздвижва Робеспьер, Робеспьер чувствава как се раздвижва Марат, Марат чувствава как се раздвижва Ебер, Ебер чувствава как се раздвижва Бабьоф^[83]. Докато подземните пластове са спокойни, политическият деец може да върви; но и под най-големите революционери има подпочва и дори най-смелите се спират загрижени, когато почувствуват под краката си движението, което са предизвикали над главите си.

Умението да се различава движението, породено от силни желания за движение, произтичащи от принципите да се бориш срещу единия и да помогнеш на другия — в това е гениалността и добродетелта на великите революционери.

Дантон забеляза как Марат се укроти.

— О, гражданинът Симурден е добре дошъл — каза той.

И подаде ръка на Симурден.

После:

— Хайде да обясним положението на гражданина Симурден — каза той. — Той идва точно навреме. Аз представлявам Планината, Робеспьер представлява Комитета на общественото спасение, Марат представлява Комуната, Симурден представлява Епископата. Той ще ни сплоти.

— Защо не — каза Симурден сериозно и непринудено. — За какво се отнася?

— За Вандея — отвърна Робеспьер.

— Вандея! — каза Симурден.

И подзе:

— Тя е голямата опасност. Ако революцията умре, ще умре от Вандея. Една Вандея е по-страшна от десет Германия. За да живее Франция, трябва да се убие Вандея.

С тия няколко думи той спечели Робеспьер.

Все пак Робеспьер зададе следния въпрос:

— Не сте ли вие бивш свещеник?

Свещеническият вид не убягна от Робеспьер. Той откриваше у другите това, което беше скрито в самия него.

Симурден отвърна:

— Да, гражданино.

— Какво значение има това? — извика Дантон. — Добрите свещеници струват много повече от другите. В революционно време свещениците се претопяват в обикновени граждани, както камбаните се претопяват в монети и оръдия. Данжу е свещеник, Дону^[84] е свещеник, Тома Ленде^[85] е епископ на Еврю. Вие, Робеспьер, седите в Конвента лакът до лакът с Масийо^[86], епископ на Бове. Главният викарий Вожао^[87] беше член на въстаническият комитет от 10 август. Шабо^[88] е монах-капуцин. Монахът дом Жерл^[89] ръководеше клетвата в Залата за игра с топка^[90]; абатът Одран^[91] заяви, че Националното събрание е над краля; абатът Гут^[92] в Законодателното събрание^[93] поиска да се снесе балдахинът от фотьойла на Луи XVI; абатът Грегоар^[94] предизвика унищожаването на кралската власт.

— С подкрепата на актьора Коло-д'Ербоа^[95] — подхвърли с насмешка Марат. — Те двамата свършиха работата: свещеникът катурна трона, а комедиантът — краля.

— Нека се върнем на Вандея — каза Робеспьер.

— Е добре, какво има? — попита Симурден. — Какво прави тази Вандея?

Робеспьер отвърна:

— Ето какво: има си вожд. Ще стане страшна.

— Кой е този вожд, гражданино Робеспьер?

— Той е бившият маркиз дьо Лантенак, който сам се титулува бретонски принц.

Симурден махна с ръка.

— Познавам го — каза той. — Бил съм свещеник в дома му.

Той се замисли за миг и продължи:

— Той беше женкар, преди да стане военен.

— Като Бирон, който беше Лозюн — каза Дантон.

А Симурден замислено каза:

— Да, той е бивш човек на удоволствията. Трябва да е страшен.

— Ужасен — каза Робеспьер. — Опожарява селата, доубива ранените, избива пленниците, разстрелва жените.

— Жените?

— Да. Той е разстрелял между другото една майка на три деца. Не се знае какво е станало с децата. Освен това той е пълководец. Знае да води война.

— Наистина — отвърна Симурден. — Воювал е при Хановер. За него войниците казваха: „Ришельо^[96] отгоре, Лантенак отдолу“; Лантенак е бил истинският генерал. Попитайте за него Дюсо^[97], вашия колега.

Робеспьер стоя замислен един миг, после диалогът между него и Симурден продължи.

— Е добре, гражданино Симурден, този човек сега е във Вандея.

— Откога?

— От три седмици.

— Трябва да се постави извън закона.

— Направено е.

— Трябва да се оцени главата му.

— Направено е.

— Трябва да се обещае много пари на този, който го залови.

— Направено е.

— Не в книжни пари.

— Направено е.

— В злато.

— Направено е.

— И трябва да се гилотинира.

— Ще бъде направено.

— От кого?

— От вас.

— От мене?

— Да, вие ще бъдете делегиран от Комитета на общественото спасение с пълни права.

— Приемам — каза Симурден.

Робеспьер беше бърз, когато избираше: качество на държавник. От папката, която бе пред него, той взе един бял лист, на горния край на който бе напечатано:

РЕПУБЛИКА ФРАНЦИЯ, ЕДИННА И НЕДЕЛИМА.
КОМИТЕТ НА ОБЩЕСТВЕННОТО СПАСЕНИЕ.

Симурден продължи:

— Да, приемам. Страшилище срещу страшилище. Лантенак е жесток — и аз ще бъда. Война до смърт с този човек. Ще освободя републиката, ако е угодно на бога.

Спря се, после продължи:

— Аз съм свещеник; все едно, аз вярвам в бога.

— Бог е остарял — каза Дантон.

— Аз вярвам в бога — каза Симурден невъзмутимо.

Мрачният Робеспьер кимна одобрително с глава.

Симурден подзе:

— Към кого ще бъда делегиран?

Робеспьер отвърна:

— Към командувачия експедиционната колона, изпратена срещу Лантенак. Само че трябва да ви предупредя — той е благородник.

Дантон извика:

— Ето още нещо, на което се подигравам. Благородник? Ами после? Той е толкова благородник, колкото и свещеникът. Щом като е добър, той е прекрасен. Благородството е един предразсъдък; но не трябва да се тълкува нито като качество, нито като недостатък, да не

бъдем нито против него, нито за него. Робеспьер, нима Сен-Жюст не е благородник? Флорел дьо Сен-Жюст, слава богу! Анахарсис Клоотс е барон. Нашият приятел Карл Хес^[98], който не отсъства на нито едно заседание на Клуба на корделиерите, е принц и брат на ландграфа, управляващ Хесен-Ротенбург. Монто^[99], интимният приятел на Марат, е маркиз дьо Монто. В Революционния трибунал един от съдебните заседатели е свещеник — Вилат^[100], а има и един съдебен заседател благородник — Лъороа, маркиз дьо Монфлабер. И двамата са верни хора.

— Вие забравяте — добави Робеспьер — председателя на революционната комисия...

— Антонел^[101]?

— Който е маркиз Атонел — добави Робеспьер, — председателя на революционната комисия.

Дантон подзе:

— Благородник е този Дампиер, който при Конде падна убит за републиката, благородник е и Борепер^[102], който предпочете да си пръсне черепа, отколкото да отвори на прусаците вратите на Вердюн.

— Всичко това не попречи — изръмжа Марат — един ден Кондорсе^[103] да каже: „братя Гракхи^[104] бяха благородници“, а Дантон да извика на Кондорсе: „Всички благородници са предатели, като се започне от Мирабо и се стигне до тебе.“

Внушителният глас на Симурден се извиси:

— Гражданино Дантон, гражданино Робеспьер, може би вие имате право, че им се доверявате, но народът не им вярва и не греша, като не им вярва. Когато един свещеник е натоварен да следи един благородник, отговорността е двойна и свещеникът трябва да бъде непреклонен.

— Разбира се — каза Робеспьер.

Симурден добави:

— И неумолим.

Робеспьер подзе:

— Хубаво казано, гражданино Симурден. Вие ще имате работа с един млад човек. Вие ще имате влияние над него, тъй като сте два пъти по-възрастен. Трябва да го направлявате, но и да го щадите. Изглежда, че той е талантлив воин, всички доклади свидетелствуват единодушно за това. Той командува войскава част, отделена от Рейнската армия, за

да бъде изпратена във Вандея. Изтеглен е бил от границата, където се е проявявал с ум и с храброст. Той сериозно командува експедиционната колона. От петнадесет дни държи в шах този стар маркиз дьо Лантенак. Той го притиска и гони пред себе си. Накрай ще го изтласка до морето и там ще го катурне. Лантенак е хитър като стар генерал, а той е дързък като млад пълководец. Този млад човек има вече неприятели и завистници. Завижда му и генерал Лешел^[105].

— Този Лешел — прекъсна го Дантон — иска да бъде генерал-аншеф! За него е съчинен следният каламбур: „На Лешел му трябва стълба, за да се качи върху Шарет.“^[106] Но докато чака, Шарет го бие.

— И той не иска — продължи Робеспьер — никой друг освен него да бие Лантенак. За съжаление тия съперничества пречат на войната във Вандея. Лошо командувани герои — това са нашите войници. Простият хусарски капитан Шамбон влиза в Сомюр с тропет, свирейки „ça ira“; той завзема Сомюр и е могъл да продължи и да завземе Шоле, но не е имал заповед и се спира. Трябва да се сменят всички командири във Вандея. Там раздробяват войсковите части, разпиляват силите; една раздробена армия е парализирана армия; като скала, превърната в прах. В лагера Параме има само палатки. Между Трегие и Динан има сто малки, излишни поста, с които би могло да се формира цяла дивизия, за да се защити цялото крайбрежие. Лешел, подкрепен от Парен, изтегли войските от северния бряг под предлог, че трябва да защити южния бряг, и по този начин отвори Франция за англичаните. Половин милион въстанали селяни и английски десант във Франция — това е планът на Лантенак. Младият командир на експедиционната колона е по петите на Лантенак, притиска го и го бие без разрешението на Лешел; впрочем Лешел му е началник; също така Лешел го злепоставя. Мненията за този млад човек са разделени. Лешел иска да бъде разстрелян. Прийор от Марна иска той да бъде произведен в чин генерал-адютант.

— Струва ми се, че този млад човек има големи качества — каза Симурден.

— Но има и един недостатък — прекъсна го Марат.

— Какъв? — попита Симурден.

— Милосърдие — каза Марат.

После Марат продължи:

— Твърд в боя, а мек след това. Отстъпва, прощава, прави благодеяния, закриля вярващите и монахините, спасява жените и дъщерите на аристократите, освобождава пленниците, пуска на свобода свещениците.

— Сериозна грешка — прошепна Симурден.

— Престъпление — каза Марат.

— Понякога — каза Дантон.

— Често — каза Робеспьер.

— Почти винаги — възрази Марат.

— Щом има работа с врагове на родината — винаги — каза Симурден.

Марат се обърна към Симурден.

— И какво ще направиш ти с един републикански вожд, ако той пусне на свобода един вожд на роялистите?

— Ще бъда на мнението на Лешел, ще заповядам да го разстрелят.

— Или да го гилотинират — каза Марат.

— По избор — каза Симурден.

Дантон започна да се смее.

— Обичам и едното, и другото.

— Тебе сигурно ще те сполети едното или другото — изръмжа Марат.

И погледът му от Дантон се отправи пак към Симурден.

— И така, гражданино Симурден, ако един републикански вожд започне да греши, ти ще заповядаш да му отрежат главата?

— В двадесет и четири часа.

— Е добре — продължи Марат, — аз споделям мнението на Робеспьер, трябва да се изпрати гражданинът Симурден като комисар, делегат на Комитета на общественото спасение, при командувашия експедиционната колона от крайбрежната армия. А как се казва този командир?

Робеспьер отговори:

— Той е един бивш, благородник.

И започна да прелиства папката.

— На свещеника да поверим охраната на благородника — каза Дантон. — Аз нямам доверие на един свещеник, когато е сам; аз нямам доверие на един благородник, когато е сам; но когато са заедно, не се

страхувам от тях; единият надзирава другия и двамата се държат добре.

Възмущението на Симурден, което обикновено се изписваше по веждите му, сега бе силно подчертано, но, намирайки навярно забележката за правилна по същество, той не се обърна към Дантон, а само повиши строгия си глас:

— Ако републиканският командир, който ми се поверява, направи погрешна стъпка, ще получи смъртно наказание.

Робеспьер, без да вдигне очи от папката, каза:

— Ето името. Гражданино Симурден, командирът, върху когото ще имате пълни права, е бивш виконт, казва се Говен.

Симурден побледня.

— Говен! — извика той.

Марат забеляза бледността на Симурден.

— Виконт Говен! — повтори Симурден.

— Да — каза Робеспьер.

— И така? — каза Марат, втренчил поглед в Симурден.

Настъпи пауза. Марат подзе:

— Гражданино Симурден, при посочените от самия вас условия приемате ли длъжността комисар — делегат при командира Говен? Решено ли е?

— Решено е — отвърна Симурден.

И ставаше все по-бледен.

Робеспьер взе перото, което беше до него, написа със своя бавен и ясен почерк четири реда върху листа с надпис: КОМИТЕТ НА ОБЩЕСТВЕННОТО СПАСЕНИЕ, подписа се и подаде листа и перото на Дантон; Дантон подписа и Марат, който не изпускаше от очи мъртвешки бледото лице на Симурден, се подписа след Дантон.

Робеспьер, като взе отново листа, постави дата и го подаде на Симурден, който прочете:

„ГОДИНА II НА РЕПУБЛИКАТА

Пълни права се дават на гражданина Симурден, комисар-делегат на Комитета на общественото спасение при гражданина Говен, командир на експедиционната колона от бреговата армия.

РОБЕСПИЕР. ДАНТОН. МАРАТ.“

И под подписите: „28 юни 1793 година“.

Революционният календар, наречен граждански календар, не беше още в сила по това време, той бе приет от Конвента, по предложение на Ром, едва на 5 октомври 1793 година.

Докато Симурден четеше, Марат го гледаше.

Марат каза полугласно, сякаш говореше на себе си:

— Ще трябва всичко това да се узакони с декрет от Конвента или със специално решение на Комитета на общественото спасение. Остава още нещо да се направи.

— Гражданино Симурден, къде живеете? — попита Робеспьер.

— В Търговския дом.

— Виж ти, и аз там — каза Дантон, — вие сте ми съсед.

Робеспьер подзе:

— Няма нито минута за губене. Утре вие ще получите оформена вашата заповед, подписана от всички членове на Комитета на общественото спасение. Това ще бъде едно потвърждение на заповедта, която ви акредитира специално при нашите представители Филипо^[107], Прийор от Марна, Льокоантр, Алкие^[108] и другите. Ние добре ви познаваме. Вашите права са неограничени. Вие можете да направите Говен генерал или да го изпратите на ешафода. Вие ще получите заповедта си утре в три часа. Кога ще заминете?

— В четири часа — каза Симурден.

И те се разделиха.

Като се прибра у дома си, Марат предупреди Симон Еврар^[109], че утре ще отиде в Конвента.

[1] Минос, Еак и Радамант — от гръцката митология: Минос, легендарен цар на Крит, син на Зевс и Европа, съдия в царството на мъртвите; заедно с Еак, син на Зевс и нимфата Егина, са известни със своята справедливост, а Радамант, син на Зевс и Европа, е известен с мъдростта си. ↑

[2] Планината (la Montagne) — така се наричала лявата демократическа групировка в Конвента, представляваща партията на

якобинците, понеже нейните представители — монтанярите — заемали горните места в заседателната зала. ↑

[3] Жиронда — вж.бел. към стр. 30: Жирондинци — през периода на Великата френска революция представители на политическата групировка (фактически партия) Жиронда, наречена така поради това, че най-видните дейци били избрани в Законодателното събрание, а след това в Конвента от този департамент. Те защитавали интересите предимно на републиканската търговска и земевладелска буржоазия. Лидери: Ж. П. Брисо, П. В. Вернийо, Ж. А. Кондорсе и др. Първоначално жирондинците влизали в състава на Якобинския клуб и се борели против абсолютизма. Отделянето от лявото крило на якобинците станало от есента на 1791 г., когато жирондинците започнали пропаганда за незабавна война против коалицията на феодално-монархическите държави в Европа. Жирондинците разчитали да разширят по този начин границите на Франция и да завземат нови пазари, а също така да отвлекат народните маси от класовата борба. След свалянето на монархията жирондинците, които заемали ръководно положение в Конвента, дошли на власт и се опитали да спрат развитието на революцията, като се изказвали против републиканската форма на управление. През октомври 1792 г. били изключени от Якобинския клуб и постепенно се превърнали в консервативна и контрареволуционна сила. Народното въстание през юни 1792 г. съборило властта на жирондинците. Съюзявайки се с всички контрареволуционни сили, те се опитвали да разпалят гражданска война против якобинците, като инспирирали убийството на Марат, но бунтовете им в Нормандия и Южна Франция през юни 1793 г. били смазани. След преврата на 9–10 термидор (27–28 юли 1794 г.) жирондинците станали една от най-войнстващите сили на контрареволуцията. ↑

[4] Дантон, Жорж-Жак (1759–1794) — деец от Великата френска революция, юрист. Напредничавите възгледи и ораторският талант на Дантон му осигурили широка популярност. През септември 1791 г. той се сближил с якобинците. Участвувал в организирането на въстанието на 10 август 1792 г., което съборило монархията. Министър на правосъдието в новото правителство. Изиграл голяма роля в борбата с австро-пруската интервенция през август — септември 1792 г., бил избран в Конвента. През 1792 г. — фактически ръководител на първия

състав на Комитета на общественото спасение. Занимаващ се с външната политика, отхвърлял плановете за „революционна война“, тоест за насилствено унищожаване на феодалния ред в Европа. Във вътрешната политика, съответно с изострянето на борбата между монтанярите и жирондинците, заемал все по-уклончива позиция, като търсел компромис между партиите, което накарало якобинците да го извадят от състава на новия Комитет на общественото спасение през юли 1793 г. Около Дантон се оформила опозиционна групировка, която рязко нападала правителството на якобинците. Дантон и неговите приятели били предадени на Революционния трибунал и на 5 април били екзекутирани. ↑

[5] Лютер, Мартин (1483–1546) — теолог, основател на протестантизма (лютеранството) в Германия. ↑

[6] Pallo y fecit (лат.) — направено от Палоа. ↑

[7] Корде, Шарлот (1768–1793) — френска аристократка, свързана с жирондинците, убийца на Марат. Екзекутирана по присъда на Революционния трибунал. ↑

[8] Комитет на общественото спасение — ръководен орган на якобинската диктатура. Учреден през април 1793 г., следил дейността на министрите и при извънредни обстоятелства трябвало да взема мерки против външните и вътрешните врагове. В първия състав на Комитета на общественото спасение преобладавали привържениците на Дантон. С идването на власт на якобинците на 10 юли 1793 г. комитетът бил преизбран и ръководна роля взели привържениците на Робеспьер, който станал негов фактически ръководител (други членове: Л. Карно, Ж. М. Коло д’Ербоа, Ж. Н. Бийо-Варен). През есента на 1793 г. Комитетът на общественото спасение съсредоточил в ръцете си ръководството на всички страни на държавната и политическата дейност, станал страшен орган в борбата с контрареволуцията. Кризата на якобинската диктатура довела през пролетта на 1794 г. до открит конфликт между Робеспьер и неговите противници. След термидорианския преврат комитетът загубил значението си и бил ликвидиран от конституцията на 26 октомври 1795 г. ↑

[9] Немезида — богиня на отмъщението и на правосъдието в древногръцката митология. ↑

[10] Ром, Шарл (1750–1795) — френски философ-просветител, деец от Великата френска революция, член на Законодателното събрание и на Конвента, якобинец, виден математик, провел реформата на републиканския календар; осъден на смърт след потушаването на въстанието през май 1795 г. в Париж, завършил живота си със самоубийство с нож. ↑

[11] Пюизе, Жозеф, граф дьо (1755–1827) — френски офицер-монархист, един от главните ръководители на Вандейския бунт, оставил мемоари. ↑

[12] Серван, Жозеф (1741–1808) — френски генерал и политически деец, бил военен министър. ↑

[13] Дюмурие, Шарл-Франсоа (1739–1823) — френски генерал, министър на външните работи (1792), победител в битките при Валми и Жемап, заел Белгия. Разбит при Нервинд (1793), бил отстранен от командуването по решение на Конвента и преминал на страната на врага. ↑

[14] Нервинд — село в Белгия, близо до което на 18 март 1793 г. френските войски под началството на Дюмурие били разбити от австрийските войски, командувани от Кобургския княз. Това поражение имало тежки последици за революционна Франция. ↑

[15] Рабо-Сент-Етиен, Жан-Пол (1743–1793) — френски политически деец, член на Учредителното събрание и на Конвента, автор на история на Великата френска революция. ↑

[16] Монтескьо, Франсоа-Ксавие, херцог дьо (1756–1832) — френски политически деец, представител на духовенството в Генералните щати (1789), член на Учредителното събрание (1790), привърженик на старото право, критикувал Конституцията; емигрирал в Англия, върнал се след преврата на 9 термидор. След реставрацията на Бурбоните станал пер на Франция, член на Френската академия. ↑

[17] Вюрмсер, Дагобер-Зигизмунд (1724–1797) — австрийски генерал, служил във френската армия, преминал после на служба в Австрия. През 1793–1796 г. участвувал във войните против Франция. ↑

[18] Мьоние — френски генерал, участник във войните на революционна Франция против европейската коалиция, отличил се при отбраната на Майнц през 1793 г. ↑

[19] Дарвил — френски генерал от времето на революцията в края на XVIII в.; демократите го подозирали в измяна. ↑

[20] Мутон, Жорж (1770–1838) — френски генерал, участник във войните в края на XVIII — началото на XIX в. ↑

[21] Ньои, граф дьо — френски генерал от времето на революцията през XVIII в., подозиран в измяна от демократите. ↑

[22] Станжел, Анри — френски генерал, участник във войните в края на XVIII в. Взел участие в смазването на Вандейския бунт. Загинал в Италия. ↑

[23] Лану, Рене–Жозеф (1740–1793) — френски генерал, претърпял поражение в битката с войските на европейската коалиция, обвинен в измяна и екзекутиран. ↑

[24] Лигоние — френски генерал, участник във войните в края на XVIII в.; обвинен в измяна и екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[25] Меву, Жак–Франсоа, барон дьо (1750–1810) — френски генерал и политически деец, участник във войната против Вандейския бунт. Потушил въстанието в Париж през 1795 г. Участник в египетския поход на Наполеон. ↑

[26] Дилон, Артюр, граф дьо (1750–1794) — френски генерал, монархист, екзекутиран поради обвинение в измяна. ↑

[27] Фридрих II (1740–1786) — крал на Прусия, защитник на интересите на едрите земевладелци, провел някои ограничени реформи; водил завоевателни войни, като се стремил да разшири територията на Прусия. ↑

[28] Брисо, Жан–Пиер (1754–1793) — френски политически деец, един от лидерите на жирондинците, издател на вестник „Френски патриот“, член на Законодателното събрание и депутат в Конвента, борил се против якобинците. Екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[29] Дидро, Дени (1713–1784) — философ–материалист, писател, критик, теоретик на изкуството. Основател на „Енциклопедията“ (1751), автор на романи и драматически произведения. ↑

[30] Волтер, Франсоа–Мари–Аруе (1694–1778) — виден френски писател, поет и драматург, един от най–големите дейци на френското Просвещение. ↑

[31] Шазо, Жан–Франсоа–Симон (1747–1818) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента. ↑

[32] Петюн, Жером (1756–1794) — френски политически деец, кмет на Париж, председател на Конвента, жирондинец. След идването на якобинците на власт завършил живота си със самоубийство. ↑

[33] Керсен, Арман-Ги-Симон, граф дьо (1742–1793) — френски политически деец и вице-адмирал. Член на Законодателното събрание, председател на жирондинците в Конвента. ↑

[34] Мортон, Мортон-Шабрийон, Жак-Анри (1750–1793) — френски генерал, участник във войната за независимост на Америка и във войната на революционна Франция против европейската коалиция. ↑

[35] Банвил — френски генерал, участник във войните в края на XVIII в., обвинен в измяна и екзекутиран. ↑

[36] Дюфриш-Валазе — вж.бел. към стр. 57 за Валазе: Валазе, Шарл-Елеонор (1751–1793) — френски политически деец, жирондинец, член на Конвента. ↑

[37] Жансоне, Арман (1758–1793) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента, жирондинец, арестуван и екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[38] Лидон, Бернар-Франсоа (1752–1793) — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец, арестуван и завършил живота си със самоубийство. ↑

[39] Шамбон, Антоан-Беноа — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец; след преминаването на властта в ръцете на якобинците избягал от Париж; през 1793 г. бил убит. ↑

[40] Ролан, Ролан дьо ла Платиер, Жан-Мари (1734–1793) — френски политически деец, преминал към жирондинците, министър на вътрешните работи (1792). Самоубил се, след като узнал за екзекутирането на жена си. ↑

[41] Комитет на обществената безопасност — един от комитетите на Конвента, учреден на 2 октомври 1792 г. Главна задача — борба с вътрешната контрареволуция. Добил значение през якобинската диктатура и намирал се под общото ръководство на Комитета на общественото спасение. През пролетта и лятото на 1794 г. се изострили търканията между привържениците на терористичните мерки по отношение на противниците на революционните мероприятия и Комитета на общественото спасение с неговата по-умерена политика. В навечерието на термидорианския преврат в

състава на комитета проникнали контрареволуционни елементи. Прекратил дейността си с разпускането на Конвента. ↑

[42] Ленде, Жан-Батист-Робер (1749–1825) — френски политически деец, якобинец, член на Законодателното събрание, на Конвента и на Комитета на общественото спасение, в който ръководел продоволствието. Редактирал „Доклада за престъпленията на Луи Капет“. За участие в заговора на Бабьоф бил арестуван, но след това оправдан. При Наполеон се отказал от политическа дейност, а при реставрацията на Бурбоните бил изгонен от Франция. ↑

[43] Нарбон, Нарбон-Лара, Луи, граф дьо (1755–1813) — френски генерал и политически деец, военен министър (1791). Емигрирал в Англия и се върнал след преврата на 18 брюмер. При Наполеон бил на дипломатическа служба. ↑

[44] Луве, Луве дьо Кувре, Жан-Батист (1760–1797) — френски писател, автор на романа „Приключенията на Фоблаз“; член на Законодателното събрание и на Конвента, присъединил се към жирондинците; при идването на власт на якобинците избягал от Париж. ↑

[45] Кобургът, Фридрих-Жозиас (1737–1815) — княз Кобургски, австрийски генерал, командувал войските на европейската коалиция, бил разбит в битката при Фльорюс. ↑

[46] Льокоантр-Пюираво, Мишел-Матийо (1751–1827) — деец от Великата френска революция, член на Законодателното събрание и на Конвента; бил комисар на Конвента във Вандея и в някои други департаменти; по-късно — член на Съвета на петстотинте; заемал някои постове през периода на Консулството и на Империята; след втората реставрация на Бурбоните бил изгонен. ↑

[47] Клермон-Тонер, Станислас, граф дьо (1757–1792) — френски политически деец, член на Учредителното събрание, конституционен монархист, основател на Клуба на безпристрастните, убит в деня на падането на монархията (10 август 1792 г.). ↑

[48] Фоше, Клод (1744–1793) — френски политически деец, епископ, член на Конвента, публицист. Екзекутиран заедно с жирондинците. ↑

[49] Прюдом, Луи-Мари (1752–1830) — френски журналист с буржоазно-демократическо направление, автор на памфлети и брошури, редактор на един от влиятелните вестници. ↑

[50] Клуб на якобинците — фактически политическа партия. Якобинците били представители на революционно-демократическата буржоазия, съюзили се със селячеството, работниците, занаятчиите, градската и селската беднота против феодалната вътрешна и външна контрареволуция. Якобинците оглавявали борбата на народните маси против монархията и поддържащите я фелани, а след събарянето на монархията — против политиката на жирондинците. Превръщането на последните в контрареволуционна сила накарало якобинците да оглавят народното въстание от 31 май — 2 юни 1793 г., съборило властта на Жирондата и довело до установяването на якобинската диктатура. Връзката на якобинците с народа предопределила това, че задачите на буржоазната революция се решавали с плебейски методи и тя приела ярко изразен демократически характер. Якобинците представлявали блок, отразяващ интересите на разнородни социални сили. Нарастването на противоречията на якобинската диктатура водело до изострянето на противоречията в този блок и до образуването на групировки, влизащи в остра борба помежду си. На 27 юли 1794 г. властта на якобинците била съборена в резултат на контрареволуционния термидориански преврат. ↑

[51] Тренк, Фридрих, барон (1726–1794) — пруски офицер, преминал в служба на Русия, а после на Австрия. Лежал десет години в затвори по заповед на Фридрих II. Арестуван в Париж по подозрение в шпионаж, екзекутиран през 1794 г. ↑

[52] Шение, Андре дьо (1762–1794) — френски поет, присъединил се към революцията, но след това се отказал от нея. Екзекутиран по присъда на Революционния трибунал за прославяне на Шарлот Корде и за връзки с монархистите. ↑

[53] Пайан, Клод-Франсоа дьо (1766–1794) — деец от Великата френска революция, член на Революционния трибунал, екзекутиран като привърженик на Робеспьер. ↑

[54] Кофинал, Жан-Батист (1754–1794) — деец от Великата френска революция, якобинец, заместник-председател на Революционния трибунал. Екзекутиран след падането на якобинската диктатура. ↑

[55] Кутон, Жорж-Огюст (1756–1794) — деец от Великата френска революция, член на Законодателното събрание, на Конвента

— и на Комитета на общественото спасение, якобинец, екзекутиран след падането на якобинската диктатура. ↑

[56] Матевони — така, по името на героя от народния фарс Матевон, наричали революционерите, преследвани от роялистите. ↑

[57] Барбару, Шарл-Жан-Мари (1767–1794) — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец; след идването на якобинците на власт избягал от Париж и се опитал да организира контрареволуционен бунт. ↑

[58] 31 май — денят на започването на народното въстание в Париж от 31 май — 2 юни 1793 г. Народните маси обкръжили зданието на Конвента и поискали арестуването на депутатите-жирондинци. Властта преминала към якобинците. ↑

[59] Цербер — в древногръцката митология триглаво куче, пазещо входа на подземното царство. Херакъл го победил. ↑

[60] Лакроа, Жан-Мишел (1751–1820) — френски политически деец, член на Конвента, принадлежащ към жирондинците, арестуван през време на въстанието от 31 май — 2 юни, но освободен след преврата на 9 термидор и възвърнат в Конвента. ↑

[61] Мори, Жан-Сифрен (1746–1817) — френски политически деец, абат, депутат от духовенството в Генералните щати; през 1791 г. емигрирал. При Наполеон оглавявал Парижката епархия. ↑

[62] Казалес, Жан-Антоан-Мари дьо (1758–1805) — френски политически деец, член на Учредителното събрание, монархист. ↑

[63] Сиейес, Еманюел-Жозеф (1748–1836) — френски политически деец, член на Учредителното събрание, на Конвента, на Съвета на петстотинте, директор (при Директорията); заедно с Наполеон организирал преврата на 18 брюмер, временно консул, отстранен след това от власт. ↑

[64] Вернийо, Пиер-Виктюрниен (1751–1793) — френски политически деец, жирондинец, член на Учредителното събрание и на Конвента, екзекутиран по присъда на революционния трибунал. ↑

[65] Сийри, Шарл-Алексис, маркиз дьо (1737–1793) — френски политически деец, генерал, член на Учредителното събрание и на Конвента, екзекутиран за връзка с участниците в заговора. ↑

[66] Бюзо, Франсоа-Никола-Леонор (1760–1793) — френски политически деец, жирондинец, член на Учредителното събрание и на

Конвента. Избягал от Париж и вдигнал контрареволуционен бунт. Завършил живота си със самоубийство. ↑

[67] Саладен, Жан-Батист-Мишел (умрял през 1813) — деец от Великата френска революция, адвокат и съдия, член на законодателното събрание и на Конвента; арестуван през време на якобинската диктатура; след преврата на 9 термидор освободен. През следващите години станал монархист. След преврата на 18 брюмер се отказал от политическа дейност. ↑

[68] Лазурс. Мари-Давид-Албен (1763–1793) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента, жирондинец, екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[69] Лъоба, Филип-Франсоа-Жозеф (1765–1794) — деец от Великата френска революция, якобинец, приятел на Робеспьер, член на Комитета на обществената безопасност; при преврата на 9 термидор завършил живота си със самоубийство. ↑

[70] Дамиен, Робер-Франсоа (1715–1757) — наказан чрез разкъсване на четири части за атентат срещу крал Луи XV. ↑

[71] Лъожандр, Луи (1752–1797) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента; след това един от главатарите на термидорианската реакция. ↑

[72] 4 август — има се предвид нощното заседание на Учредителното събрание на 4 август 1789 г., на което било взето решение за частично ликвидиране на феодалните повинности с цел да се спрат селските въстания. Тези повинности били напълно ликвидирани от Конвента на 17 юли 1793 г. ↑

[73] Госпожа Ролан, Жан-Манон-Флипон (1754–1793) — жена на политическия деец Ролан дьо ла Платиер, Жан-Мари (вж.бел. към стр. 136: Ролан, Ролан дьо ла Платиер, Жан-Мари (1734–1793) — френски политически деец, преминал към жирондинците, министър на вътрешните работи (1792). Самоубил се, след като узнал за екзекутирането на жена си.), собственица на известен салон, близък на жирондинците. Когато била арестувана и се намирала в затвора, тя написала мемоари, които по-късно станали известни. Екзекутирана през 1793 г. ↑

[74] Правосъдието през септември — става дума за септемврийските събития през 1792 г., когато били наказани няколко хиляди арестувани контрареволуционери, убити от народните маси

под ръководството на левите якобинци. Целта на тези убийства била да се разстрои заговорът на контрареволуцията, разчитаща на помощта на австро-пруските войски, приближили се до Париж. ↑

[75] 21 януари — денят на езекутирането (21 януари 1793 г.) на Луи XVI. ↑

[76] Монморен, Арман-Марк, граф дьо (1746–1792) — френски политически деец, министър на външните работи, контрареволуционер, езекутиран през 1792 г. ↑

[77] 14 юли — денят, в който е била превзета Бастилията през 1789 г. ↑

[78] 6 октомври — има се предвид народното въстание през 1789 г. накарало кралския двор да се премести от Версай в Париж. ↑

[79] 20 юни — денят на демонстрацията в Париж, организирана от жирондинците с цел да се предотврати революцията. Демонстрацията отложила за кратко време падането на монархията. ↑

[80] Площад „Грев“ — мястото в Париж, където били извършвани езекуциите. ↑

[81] Каин — в Библията син на Адам и Ева, убиец на брат си Авел. ↑

[82] Анахарсис Клоотс (1755–1794) — френски политически деец, философ и публицист, член на Конвента, близък на левите якобинци, привърженик на воденето на войната до пълната победа на революцията в цяла Европа. Арестуван по подозрение за връзки с чужди агенти и езекутиран. ↑

[83] Бабьоф, Франсоа-Емил, наречен Гракх (1760–1797) — френски революционер, комунист-утопист. Запознаването с идеите на Ж.-Ж. Русо и Г.-В. Мабли превърнало Бабьоф в убеден привърженик на „съвършеното равенство“. Бабьоф разработил план за създаване на „колективни ферми“ вместо едри земевладения (1785), а след това проект за смела аграрна реформа. През 1793 г. той бил секретар на продоволствената администрация на Парижката комуна. Издавал вестник „Народна трибуна“, като последователно защитавал интересите на безимотните маси. След преврата на 9 термидор, като убеден противник на термидорианския Конвент, станал организатор и ръководител на движение „в името на равенството“. През пролетта на 1796 г. готвел народно въстание. По донос бил арестуван и езекутиран. ↑

[84] Дону, Пиер-Клод-Франсоа (1761–1840) — деец от Великата френска революция, член на Конвента. Историк, един от създателите на Института, автор на литературна история от Франция. ↑

[85] Тома Ленде (1761–1840) — деец от Великата френска революция, свещеник, а по-късно епископ, член на Учредителното събрание и на Конвента, якобинец. По-късно бил член на Съвета на старейшините; след това се отказал от политическа дейност. ↑

[86] Масийо, Жан-Батист (1743–1818) — деец от Великата френска революция, епископ, отказал се от духовния си сан, член на Учредителното събрание и на Конвента; бил комисар на Конвента в редица департаменти. ↑

[87] Вожоа — деец от Великата френска революция, главен викан рий на парижката архиепископия, член на революционния комитет, ръководещ въстанието на 10 август 1792 г. ↑

[88] Шабо, Франсоа (1756–1794) — деец от Великата френска революция, бивш монах-капуцин, якобинец, член на Законодателното събрание и на Конвента. ↑

[89] Дом Жерл, Кристоф-Антоан (1736–1801) — френски политически деец, монах, депутат в Генералните щати. ↑

[90] Залата за игра с топка във Версай, където на 20 юни 1789 г. депутатите на Генералните щати от третото съсловие се провъзгласили за Национално събрание и дали клетва „да не си отидат, докато не изработят конституцията на Франция“. На този сюжет има една известна картина от Давид. ↑

[91] Одран, Ив-Мари (1741–1800) — деец от Великата френска революция, абат, член на Законодателното събрание и на Конвента. Убит от роялистите. ↑

[92] Гут, Жав-Луи (1740–1794) — епископ, икономист, депутат в Генералните щати, екзекутиран по обвинение в контрареволуционна пропаганда. ↑

[93] Законодателно събрание — висше законодателно учреждение във Франция, създадено въз основа на конституцията от 1791 г. и сменило Учредителното събрание. ↑

[94] Грегоар, Анри (1750–1831) — епископ, член на Учредителното събрание и на Конвента, един от първите, които внесли предложение за провъзгласяването на републиката. ↑

[95] Коло-д'Ербоа, Жан-Мари (1750–1796) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента и на Комитета на общественото спасение; спомогнал за преврата на 9 термидор. ↑

[96] Ришельо, Луи-Франсоа-Арман дьо Винро дю Плеси, херцог дьо (1696–1788) — маршал на Франция, внук от брат на кардинал Ришельо, член на Френската академия. ↑

[97] Дюсо, Франсоа-Жозеф (1769–1824) — френски критик, едни от основателите на вестник „Журнал де деба“. ↑

[98] Карл Хес — немски княз (от рода на Хесенските херцози), посетил Париж и минавал за якобинец. ↑

[99] Монто, Луи-Мари-Бон, маркиз дьо (1754–1824) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Законодателното събрание и на Конвента. ↑

[100] Вилат, Йоахим (1769–1795) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Революционния трибунал; екзекутиран след преврата на 9 термидор. ↑

[101] Антонел, Пиер-Антоан, маркиз дьо (1747–1817) — френски политически деец, икономист и публицист, член на Законодателното събрание и на Революционния трибунал, арестуван за участие в заговора на Бабьоф, но оправдан. ↑

[102] Борепер, Никола-Жозеф дьо (1740–1792) — френски генерал, участник във войните против европейската коалиция, комендант на Вердюн, застрелял се при предаването му на пруските войски. ↑

[103] Кондорсе, Мари-Жан-Антоан-Никола, маркиз дьо (1743–1794) — деец от Великата френска революция, математик, икономист, философ-просветител, постоянен секретар на Академията на науките; член, а после и председател (1792) на Законодателното събрание, жирондинец, депутат в Конвента. ↑

[104] Гракхи, братята Тиберий (162–132 пр.н.е.) и Гай (154–121 пр.н.е.) — политически дейци, трибуни и оратори на древния Рим; опитали се да извършат аграрна реформа в интерес на дребните селяни. Законопроектът срещнал съпротивата на аристократите и Тиберий бил убит. Гай Гракх извършил редица демократически реформи в интерес на плебеите и също бил убит. ↑

[105] Лешел, Жан (1760–1793) — френски генерал, борил се против Вандейския бунт, попаднал в плен при вандейците, умрял в

затвора. ↑

[106] Каламбурът е при произнасянето на имената; „l'échelle“ — стълба, „charette“ — количка. ↑

[107] Филипо, Пиер-Никола (1754–1794) — деец от Великата френска революция, депутат в Конвента, комисар в редица департаменти; екзекутиран заедно с Дантон. ↑

[108] Алкие, Шарл-Жан-Мари (1759–1826) — френски политически деец, член на Учредителното събрание и на Конвента; през времето на Директорията — член на Съвета на старейшините. ↑

[109] Симон Еврар (1764–1824) — другарка на Марат, помагала му при издаването на вестник „Приятел на народа“. ↑

КНИГА ТРЕТА КОНВЕНТЪТ

I КОНВЕНТЪТ

I

Ние се приближаваме до големия връх.

Ето Конвента.

Погледът се приковава в тази височина.

Нищо по-високо не се е появявало някога на хоризонта на хората.

Както има Хималаи, така има и Конвент.

Конвентът е може би кулминационната точка на историята.

Докато беше жив Конвентът, защото едно събрание наистина живее, никой не оценяваше неговото значение. На съвременниците убягваше тъкмо неговото величие; те бяха толкова изплашени, че не можеха да изпаднат във възторг. Всичко велико всява свещен ужас. Посредствените и хълмовете лесно предизвикват възторг; но това, което е много високо — геният, както и планината, събранието, както и шедьовърът, погледнати от много близко, ужасяват. Всеки връх изглежда преувеличение. Уморително е да се изкачваш. Задъхваш се при стръмнините, подхлъзваш се при наклоните, нараняваш се при грапавините, в които всъщност е красотата; разпенените потоци издават пропастите, облаците скриват върховете; изкачването плаши толкова, колкото и падането. Поради това ужасът надминава възторга. И човек изпитва това странно чувство — отвращение от великото. Той вижда пропастите, но не вижда възвишенията; той вижда чудовището, а не вижда чудото. Отначало така мислеха за Конвента. Конвентът бе разглеждан внимателно от късогледите, а той бе създаден, за да му се възхищават орлите.

Днес той е в перспектива и в безкрайното небе, в спокойната и трагична далечина очертава огромния профил на френската революция.

II

14 юли освободи.

10 август срази.

21 септември^[1] основа.

21 септември беше равноденствието, равновесието. Libra. Везната. Както отбелязва Ром, републиката бе провъзгласена под знака на Равенството и Справедливостта. Едно съзвездие я възвести.

Конвентът е първото въплъщение на народа. С Конвента се откри великата нова страница, с която започна днешното бъдеще.

Всяка идея има нужда от видима обвивка, всеки принцип има нужда от обиталище; църквата е бог между четири стени; за всяка догма трябва храм. Когато Конвентът се появи, веднага възникна въпросът къде да бъде настанен Конвентът.

Отначало заеха Манежа, после Тюилри. Там поставиха рамка, един декор, една огромна сива картина нарисувана от Давид, наредиха симетрично пейки, една квадратна трибуна, паралелни пиластри, цокли, наподобяващи пънове, дълги правоъгълни клетки, в които се трупаше народът и които наричаха обществени трибуни; поставиха един римски навес от плат, гръцки драперии и в тези правоъгълници, и в тези прави линии настаниха Конвента; в тази геометрическа фигура поставиха бурята. Върху трибуната нарисоваха със сива боя червения калпак. Роялистите започнаха да се присмиват на този сив червен калпак, на тази изкуствена зала, на този картонен паметник, на това светилище от каширан картон, на този пантеон от кал и плюнки. Колко скоро ще изчезне всичко това! Колоните бяха от дъги за бъчви, сводовете бяха от летви, барелефите бяха от кит, корнизите бяха от елово дърво, статуите бяха от гипс, мраморът беше нарисуван, стените бяха от платно — и в това временно помещение Франция сътвори вечното.

Стените на залата в Манежа, когато Конвентът заседаваше там, бяха целите покрити с афиши, каквито имаше навсякъде в Париж по време на завръщането от Варен^[2]. На един от тях се четеше: „Кралят се завръща. Бой с тояги за тоя, който ще го аплодира, бесилка за тоя, който ще го обиди.“ На друг: „Спокойно. Шапки на глава. Сега той ще се изправи пред своите съдии“. На друг: „Кралят считаше нацията за мишена. Дълго време той стреля, сега е ред на нацията да стреля.“ На друг: „Законът! Законът!“ Именно между тия стени Конвентът осъди Луи XVI.

Конвентът се настани на 10 май 1793 година в Тюилри, наречен тогава Национален дворец; заседателната зала заемаше цялото помещение между павилиона на Часовника, наречен павилион Единство, и павилиона Марзан, наречен павилион Свобода, а павилионът Флор се наричаше павилион Равенство. Централната стълба, дело на архитект Жан Бюлан, водеше до заседателната зала. Под първия етаж, предназначен за събранието, цялото приземие на двореца беше една дълга зала за охраната, задръстена от пирамиди за оръжие и походни легла на войници от всички родове, които караулеха около Конвента. Събранието имаше почетна стража, наречена „гренадири на Конвента“.

Една трицветна лента разделяше двореца, в който бе събранието, от градината, в която се разхождаше народът.

III

Нека привършим с описанието на заседателната зала. Всички проявяват интерес към това страшно място.

Още при влизането най-напред биеше в очи една висока статуя на Свободата, която беше между два широки прозореца.

Четиридесет и два метра дължина, десет метра широчина и единадесет метра височина — такива бяха размерите на това, което е било театър на краля, и на това, което остава театър на революцията. Елегантната и величествена зала, построена от Вигарани за придворните, изчезна под грубата галерия, която през деветдесет и трета година трябваше да издържи тежестта на народа. Тази галерия, на която бяха построени трибуните за публиката, имаше една особеност, която заслужава да се отбележи — опираше се само на един стълб. Този стълб беше монолитен с окръжност десет метра. Малко кариатиди са работили като този стълб; в продължение на години той издържа суровия натиск на революцията. Той понесе възторжените ръкопляскания, ентусиазма, ругатните, шума, ропота, огромното безредие на гнева, бунта. Той не се огъна. След Конвента той видя Съвета на старейшините^[3]. 18 брюмер^[4] го махна.

Тогава Персие^[5] замести дървения стълб с мраморни колони, които не издържаха толкова.

Идеалът на архитектите понякога е своеобразен; архитектът от улица „Риволи“ е имал за идеал траекторията на оръдейно гюлле, архитектът от „Карлсруе“ е имал за идеал едно ветрило; едно гигантско чекмедже на шкаф — изглежда такъв ще е бил идеалът на архитекта, който е построил залата, в която Конвентът се настани на 10 май 1793 година; тя беше дълга, висока и плоска. На една от големите страни на този паралелограм беше опрян един огромен полукръг — амфитеатърът с пейките за представителите, без маси и пюпитри; Гаран-Кулон^[6], който обичаше много да пише, пишеше на коляното си; срещу пейките — трибуната; пред трибуната — бюстът на Лъопелетие дьо Сен-Фаржо^[7]; зад трибуната — фотьойлът на председателя.

Главата на бюста малко надвишаваше ръба на трибуната; поради това след време махнаха бюста оттам.

Амфитеатърът бе съставен от деветнадесет полукръгли пейки, поставени една зад друга; в двата края на амфитеатъра имаше допълнителни пейки.

Долу, в отвора на подковата, до основата на трибуната, стояха разсилните.

На едната страна на трибуната върху стената бе окачена голяма черна рамка с плакат, висок девет стъпки, на който на две колони, разделени със скиптър, бе написана Декларацията за правата на човека^[8]; на другата страна имаше празно място, на което по-късно бе поставена подобна рамка с текста на Конституцията от година II, като двете колони бяха разделени с меч. Над трибуната, тоест над главата на оратора, потрепваха почти хоризонтално три огромни трицветни знамена, които излизаха от дълбочината на една ложа с две отделения, постоянно пълна с народ; тези знамена бяха закрепени на един олтар с надпис: ЗАКОНЪТ. Зад този олтар, като стража на свободното слово, се издигаше един огромен римски сноп^[9], висок като колона. Гигантски статуи бяха поставени до стената, точно срещу представителите. От дясната страна на председателя беше Ликург^[10], отляво — Солон^[11]; над пейките на монтажните беше Платон.

Тия статуи вместо пиедестали имаха обикновени каменни подставки, разположени върху дълга, издадена напред балюстрада, която опасваше залата и по този начин отделяше публиката от събранието. Зрителите се облягаха на тази балюстрада.

Черната дървена рамка на плаката за Правата на човека достигаше балюстрадата, прерязваше картината на стената и нарушаваше правата линия, което възмуцваше Шабо. „Грозно е“ — казваше той на Вадие^[12].

Върху главите на статуите имаше дъбови и лаврови венци.

Една зелена драперия, по която с по-тъмнозелена боя бяха нарисувани подобни венци, се спускаше на едри прави гънки от балюстрадата и покриваше цялата долна част на залата, заета от събранието. Над тази драперия стената беше бяла и студена. В тази дебела стена бяха издълбани, сякаш пробити с инструмент, без никакви архитектурни орнаменти два балкона с трибуните за публиката — квадратните долу, кръглите отгоре — според правилото; защото Витрувий^[13] не беше още детрониран и според него украшенията в горната част на свода трябва да бъдат поставени над главната хоризонтална греда. Имаше по десет трибуни върху всяка от дългите страни на залата, а на всеки край по две извънредно големи ложи; всичко двадесет и четири. В тях се трупаха тълпите.

Зрителите от долните трибуни се струпваха по парапетите и изпълваха всички междинни пространства. В горния балкон една дълга желязна греда, здраво закрепена, поставена хоризонтално на височина на лактите, служеше за перило и предпазваше зрителите от евентуален натиск на тълпите, изкачващи се по стълбите. Въпреки това веднъж един човек бе избутан долу в заседателната зала; той падна почти върху Масийо, епископ на Бове, но не го уби и каза: „Я виж! Значи епископът е полезен за нещо!“

Залата на Конвента можеше да побере две хиляди души, а в дни на вълнения — три хиляди.

Конвентът заседаваше два пъти — сутрин и вечер.

Облегалото на председателското кресло беше кръгло със златни гвоздеи. Масата му се крепеше на четири крилати еднокраки чудовища, излезли като че ли от Апокалипсиса, за да присъствуват в революцията. Изглежда, бяха разпрегнати от колесницата на Иезекиил^[14], за да бъдат впрегнати в гальотата на Сансон^[15].

Върху масата на председателя имаше голям звънец, почти камбана, широка бакърена мастилница и една подвързана с кожа книга, която бе протоколната книга.

Върху тази маса е капела кръв от отрязани глави, набучени на копия.

До трибуната водеха седем стъпала. Тия стъпала бяха високи, стръмни, трудни за изкачване; веднъж, изкачвайки се по тях, Жансоне се спъна. „Това е стълба на ешафод!“ — каза той. „Тъкмо да свикнеш“ — извика му Карие^[16].

Там, където стената му се е видяла много гола — ъглите на залата, — архитектът бе поставил снопове със стърчаща навън брадва.

Вдясно и вляво от трибуната върху подставки имаше по един канделабър, висок дванадесет стъпки, на върха с по четири чифта кинкети. Във всяка ложа за публика имаше по един такъв канделабър. Върху подставките на тези канделабри бяха гравирани колелца, които народът наричаше „огърлиците на гилотината“.

Пейките на Събранието стигаха почти до балюстрадата на трибуните; депутатите и народът можеха да разговарят.

Изходите на ложите бяха към лабиринта от коридори, в които понякога се вдигаше ужасен шум.

Конвентът изпълваше двореца и преливаше чак в съседните аристократически домове — отел дьо Лонгвил, отел дьо Коаньи. В този отел Дьо Коаньи след 10 август, ако се вярва на писмото на лорд Бредфорд, били пренесени кралските мебели. В продължение на цели два месеца изпразвали Тюилри.

Комитетите бяха настанени близо до заседателната зала: в павилиона Равенство — по законодателството, по земеделието и по търговията; в павилиона Свобода — на морината, на колониите, на финансите, на книжните пари и на общественото спасение; в павилиона Единство — на войната.

Комитетът на обществената безопасност бе свързан направо с Комитета на общественото спасение посредством един тъмен коридор, осветляван денем и нощем с фенер, из който сновяха шпиони от всички партии. Там никой не говореше.

Барьерата в Конвента бе на няколко пъти премествана. Обикновено беше вдясно от председателя.

В двата края на залата двете вертикални прегради, които затваряха вдясно и вляво концентричните полукръгове на амфитеатъра, образуваха със стената два тесни и дълбоки коридора, в

дъното на които имаше две квадратни мрачни врати. През тях влизаха и излизаха.

Народните представители влизаха направо в залата през една врата, водеща към терасата на Клуба на феланите^[17].

В тази зала, слабо осветена денем през бледите прозорци, лошо осветена и в здрача от мъждиви светилници, беше винаги тъмно. Това полуосветление намаляваше във вечерния мрак; заседанията на лампено осветление бяха злокобни. Депутатите не се виждаха един друг; от единия до другия край на залата от дясно на ляво, се нападаха групи от смътно очертаващи се лица. Срещаха се, без да се познаят. Един ден Ленъело^[18], тичайки към трибуната, се сблъсква с някой, който слиза. „Извинявайте, Робеспьер“ — казва той. „За кого ме вземате?“ — отвърща дрезгав глас. „Извинявайте, Марат“ — казва Ленъело.

Долу, вдясно и вляво от председателя, имаше две запазени ложи; защото, странно нещо, в Конвента идваха и привилегировани зрители. Само тия ложи имаха драперии. Средата на горния край на драперията бе украсена с два златни жельда. Трибуните за народа бяха голи.

Цялата тази обстановка беше сурова, дива, естествена. Безукорност в жестокостта — това приблизително е цялата революция. Залата на Конвента представляваше най-пълен образец на това, което художниците са нарекли „месидорска архитектура“^[19] — масивна и крехка. Строителите по това време са смятали симетричното за красиво. Последната дума на Възраждането е била казана при царуването на Луи XV и започнала реакция. Бяха докарали изящното до безвкусицата, чистотата до отегчението. Лицемерната добродетел съществува и в архитектурата. След ослепителното изобилие на форми и цветове на осемнадесети век изкуството се бе поставило на диета и не си позволяваше нищо друго освен правата линия. Такъв вид напредък води до уродливост. Изкуство, превърнато в скелет — такава е явлението. Такава е лошата последица на тези видове мъдрости и въздържания; стилът толкова опростява, че се изсушава.

Без да говорим за политическото вълнение, само като се погледне архитектурата, тази зала предизвикваше някакво изтръпване. Тя смътно напомняше за бившия театър, за украсените с гирлянди ложи, за тавана в лазурен и пурпурен цвят, полилея с бляскавите висулки, свещниците с диамантени отблясъци, тапетите в тъмносин

цвят, изобилието на амурчета и нимфи по завесата и драпериите, цялата кралска и галантна идилия в рисунки, скулптура и позлата, която е изпълвала с усмивка това строго място, където навсякъде се виждаха тия груби, прави ъгли, студени и остри като стомана; нещо подобно на Буше^[20], гилотиниран от Давид.

IV

Който видеше Събранието, не мислеше повече за залата. Който видеше драмата, не мислеше повече за театъра. Нищо по-безформено и по-възвишено. Плеада герои, стадо от подлеци. Диви зверове в планина, влечуги в блато. Тук гъмжаха, бутаха се с лакти, провокираха се, заплашваха се, сражаваха се и живееха всички тия борци, които днес са вече привидения.

Вдясно жирондинците, легон мислители; вляво монтанярите, група атлети. От едната страна Брисо, който бе получил ключа на Бастилията; Барбару, на когото се подчиняваха марсилците; Кервелеган^[21], който разполагаше с Бресткия батальон, разквартируван в предградието Сен-Марсо; Жансоне, който установи превъзходството на депутатите над генералите; фаталният Гюаде^[22], на когото една нощ в Тюилри кралицата бе показала спящия престолонаследник; Гюаде бе целунал челото на детето, но бе заповядал да отрежат главата на бащата: Сал^[23], лъжливият издайник на интимните връзки на монтанярите с Австрия; Сийри, еднокракият на десницата, както Кутон беше безкракият на левицата; Лоз-Дюпре^[24], който, наречен от един журналист „негодник“, покани същия журналист на обед, като му каза: „Зная, че «негодник» просто значи човек, който не мисли като нас“; Рабо-Сент-Етиен, който бе започнал своя Алманах за 1790 година с думите: „Революцията завърши“; Кинет^[25], един от тия, които смъкнаха Луи XVI; янсенистът^[26] Камю^[27], който съставяше гражданската конституция на духовенството, който вярваше в чудесата на дякона Парис^[28] и който всяка вечер се кланяше на едно разпятие, високо седем стъпки, закачено на стената в стаята му; Фоше, свещеникът, който бе участвувал във въстанието на 14 юли заедно с Камий Демулен^[29];

Инар, който извърши престъпление, като каза: „Париж ще бъде разрушен“ в същия момент, когато Брауншвайг казваше: „Париж ще бъде изгорен“; Жакоб Дюпон^[30], първият, който извика: „Аз съм атеист“ и на когото Робеспьер отговори: „Атеизмът е аристократичен“; Ланжюине^[31], твърда, прозорлива и храбра бретонска глава; Дюкос^[32] — Евриал^[33] на Боайе — Фонфред^[34]; Ребеки^[35] — Пилад^[36] на Барбару; Ребеки беше подал оставката си, защото не били още гилотинирали Робеспьер; Ришо^[37], който се бореше против несменяемостта на секциите; Лазурс, който бе изрекъл убийствената сентенция: „Горко на признателните нации!“ и който на прага на ешафода трябваше да се опровергае с надменните думи, отправени към монтанярите: „Ние умираме, защото народът спи, а вие ще умрете, защото народът ще се събуди“; Бирото^[38], който стана причина да се отмени неприкосновеността и по този начин несъзнателно наточи ножа на гилотината и за самия себе си; Шарл Билет, който за успокоение на съвестта си казваше: „Не желая да гласувам под заплахата на ножа“; Луве, авторът на „Фоблаз“, който завърши живота си като книжар в Пале-Роял заедно с Лодойска, която седеше на тезгяха; Мерсие, авторът на „Парижка картина“, който бе извикал: „Всички крале са почувствували върху плещите си 21 януари“; Марек, който бе много загрижен за „охраната на бившите граници“; журналистът Кара, който, качвайки се на ешафода, каза на палача: „Мъчно ми е да умра. Бих желал да видя продължението“; Виже^[39], който сам себе си наричаше „гренадир от втори батальон на Майена и Лоара“ и който, заплашен от трибуните на публиката, извика: „Искам още при първия ропот на трибуните ние всички да се оттеглим оттук и да тръгнем към Версай със сабя в ръка!“; Бюзо, който умря от глад; Валазе, сложил край на живота си със собствената си кама; Кондорсе, който трябваше да загине в Бур-ла-Рейн, преименуван Бур-Егалите, издаден от Хораций^[40], чиято книга бе в джоба му; Петион, чиято съдба го бе орисала да бъде обожаван от тълпата през 1792 година и да бъде разкъсан от вълците през 1794 година; още двадесет други — Понтекулан^[41], Марбоз^[42], Лидон, Сен-Мартен^[43], Дюсо, преводачът на Ювенал^[44] и участник в похода срещу Хановер, Боало^[45], Бертран^[46], Лестер-Бове^[47], Льосяж^[48], Гомер^[49], Гардиен^[50],

Менвиел^[51], Дюплантие^[52], Лаказ^[53], Антибул^[54] и начело един Барнав^[55], който се наричаше Вернийо.

От другата страна: Антоан-Луи-Леон Флорел дьо Сен-Жюст, двадесет и три годишен, бледен, с правилен профил, с ниско чело и с дълбока тъга, отразена в загадъчния му поглед; Мерлен от Тионвил^[56], когото германците наричаха „Фьoyer-Тойфел“ — Огнения дявол, Мерлен от Дуе, престъпният автор на закона за подозрителните; Субрани^[57], когото народът на Париж поиска на 1 прериал^[58] да бъде генерал; бившето кюре Льобон^[59], който сега държеше сабя в ръката, пръскала преди това светена вода; Бийо-Варен^[60], който предсказваше, че в бъдещото съдопроизводство ще има арбитри съдии; Фабр д'Еглантин^[61], който има едно прекрасно хрумване — републиканския календар, както Руже дьо Лил^[62] има възвишеното вдъхновение „Марсилезата“, но нито единият, нито другият не се прояви втори път; Манюел^[63], прокурорът на Комуната, който бе казал: „Един мъртъв крал не значи един човек по-малко“; Гужон^[64], който бе участвувал при превземането на Трипцадт, Нойцадт и Шпейер и бе видял бягството на пруската армия; Лакроа^[65], който от адвокат стана генерал и получи орден „Сен-Луи“ шест дни преди 10 август; Фрерон Терсит, син на Фрерон-Зоил^[66]; Рюл^[67], неумолимият претърсвач на железните каси, предопределен да бъде сред самоубилите се републиканци, сложил сам край на живота си в деня, когато умираше републиката; Фуше^[68], човекът с демонска душа и лице на смъртник; Камбулас^[69], приятелят на татко Дюшен, който казваше на Гилотен^[70]: „Ти си от Клуба на феланите, но дъщеря ти е от Клуба на якобинците“; Жаго^[71], който отговаряше на тия, които оплакваха голотата на затворниците, със следните жестоки думи: „Самият затвор е каменна дреха“; Жавог^[72], страшният обирач на гробовете в Сен-Дени; Ослен^[73], изпълнител на присъди, който укриваше в дома си осъдената на изгнание госпожа Шари; Бантабол^[74], който, когато председателствуваше, даваше знак на публиката да ръкопляска или да освирква; журналистът Робер^[75], съпруг на госпожица Кералио^[76], която пишеше: „Нито Робеспьер, нито Марат не идват у дома; Робеспьер може да дойде, когато поиска, Марат — никога“; Гаран-Кулон, който гордо бе извикал, когато Испания се бе намесила в

процеса на Луи XVI, че Събранието не е длъжно да чете писмото на един крал, защитаващ друг крал; Грегوار, епископът отначало достоен за църквата, но по-късно при Империята отказал се от републиканеца Грегوار, като стана граф Грегوار; Амар^[77], който казваше: „Цялата земя осъжда Луи XVI. Към кого да се обърнем за присъда? Към планетите ли?“, Руйе^[78], който на 21 януари се беше противопоставил срещу оръдейната стрелба от Пон-Ньоф, като каза: „Една кралска глава не трябва при падането си да вдига повече шум, отколкото главата на който и да е човек“, Шение^[79], братът на Андре; Вадие, един от тия, които слагаха пистолета си на трибуната; Панис^[80], който казваше на Моморо: „Аз искам Марат и Робеспьер да се целунат на моята маса, у дома“. — „Къде живееш ти?“ — „В Шарантон.“^[81] — „Щях да се учудя, ако живееше другаде“ — казал Моморо; Лъожандр, който бе касапинът на революцията във Франция, както Прайд^[82] бе касапинът на революцията в Англия; „Ела тук, за да те убия“ — викаше той на Ланжюине. А Ланжюине отговаряше: „Най-напред издай декрет, че съм вол“, Коло д'Ербоа, този злокобен комедиант с антична маска с две уста, които казват „да“ и „не“, одобрявайки с едната това, което другата хулеше, за да очерня Карие в Нант и да превъзнася Шалие^[83] в Лион, за да изпраца Робеспьер на ешафода, а Марат в Пантеона; Женисийо^[84], който искаше смъртна присъда за всеки, който носи медала „Мъченикът Луи XVI“, Леонар Бурдон^[85], учителят, който бе предоставил къщата си на стареца от Мон-Юра; морякът Топсан^[86], адвокатът Гупийо^[87], търговецът Лоран Лъокоантр^[88], лекарят Дюем^[89], скулпторът Сержан^[90], художникът Давид, принцът Жозеф Егалите. И другите: Лъокоантр-Пюираво, който искаше Марат с декрет да бъде обявен „за умопобъркан“, Робер Ленде, неспокойният създател на този октопод, чиято глава беше Комитетът на обществената безопасност и който обхващаше Франция със своите двадесет и едно хиляди пипала, които се наричаха революционни комитети; Лъобьоф^[91], за когото Жире-Дюпре в своята книга „Коледата на лъжепатриотите“ беше посветил следния стих: „Лъобьоф видя Лъожандр и замуча“^[92]; Томас Пейн^[93], милостив американец; Анахарсис Клоотс, немски барон милионер, атеист, ебертист, наивник; неподкупният Лъоба, приятел на семейство Дюпле; Ровер^[94], един от редките хора, които са зли заради злобата, защото изкуството заради

изкуството е по-разпространено, отколкото се мисли; Шарлие^[95], който искаше да се говори с аристократите на ви; Талиен^[96], човек чувствителен и свиреп, който от любов ще направи 9 термидор^[97]; Камбасерес^[98], прокурорът, който ще стане принц; Карие, прокурорът, който ще се превърне в тигър; Лапланш^[99], който един ден ще извика: „Аз искам оръдието да има предимство, когато се дава тревога“; Тюрио^[100], който искаше да гласуват открито съдиите на Революционния трибунал; Бурдон от Оаза^[101], който предизвикваше на дуел Шамбон, издаваше Пейн и беше издаден от Ебер; Файо^[102], който предлагаше „да се изпрати във Вандея една армия от подпалвачи“; Таво^[103], който на 13 април бе почти посредник между жирондинците и монтанярите; Верние^[104], който искаше жирондинските вождове и монтанярските вождове да отидат да служат като прости войници; Ревбел^[105], който се затвори в Майнц; Бурбот^[106], който кон бе убит под него при превземането на Сомюр; Гимберто^[107], който командуваше армията на Шербурското крайбрежие; Жар-Панвилие^[108], който предвождаше армията на Ларошелското крайбрежие; Льокарпантие^[109], който командуваше ескадрата в Канкал; Робержо^[110], когото очакваше засада в Рацадт; Прийор от Марна, който носеше в лагерите своите стари еполети на ескадронен командир; Льовасьор^[111] от Сарт, който с една дума убеди Серан, командира на батальона в Сент-Аман, да се самоубие; Ревершон^[112], Мор^[113], Бернар дьо Сент^[114], Шарл Ришар^[115], Льокинио и начело на тази група един Мирабо, който се наричаше Дантон.

Извън тези два лагера се извисяваше един човек, Робеспьер, който респектиреше и двете страни.

V

Долу превиваше гръб ужасът, който може би е благороден, и страхът, който е подъл. Под страстите, под героизма, под себеотрицанието, под яростта — мрачната тълпа на безименните. Долните пластове на събранието се наричаха Равнината^[116]. Там

имаше всичко, което се мъчеше да остане на повърхността, хората, които се съмняват, които се двоумят, които отстъпват, които отлагат, които дебнат, всеки изплашен от някого. Планината беше елитът, Жирондата беше елитът; Равнината беше тълпата. Равнината се олицетворяваше и изявяваше чрез Сиейес.

Сиейес беше задълбочен човек, който стана вятърничав. Той затъна в третото съсловие и не можа да се издигне до народа. Някои личности са създадени да останат по средата на пътя. Сиейес наричаше тигър Робеспьер, който пък го наричаше къртица. Този метафизик накрай стигна не до мъдростта, а до благоразумието. Той беше придворен на революцията, а не неин слуга. Той вземаше лопата и отиваше с народа да работи на Марсово поле, впрегнат в една и съща кола с Александър дьо Боарне. Проповядваше да се действа, а сам нищо не правеше. Казваше на жирондинците: „Привлечете оръдието на ваша страна“. Има мислители, които са и борци; такива хора като Кондорсе бяха с Вернийо или като Камий Демулен — с Дантон. А има и мислители, които искаха да живеят — те бяха със Сиейес.

В най-добрите бъчви има утайка. Под Равнината беше Блатото^[117]. Уродлива неподвижност, в която прозираше егоизмът. Тук в очакване трепереха мълчаливо страхливците. Нищо по-отвратително. Всякакъв позор и никакъв срам; прикрита злоба; негодувание под раболепието. Бяха безсрамно изплашени; използваха всички средства на подлостта; предпочитаха Жирондата, а тръгваха с Планината; развързката зависеше от тях; преливаха се към страната, която успяваше; предаваха Луи XVI на Вернийо, Вернийо — на Дантон, Дантон — на Робеспьер, Робеспьер — на Талиен. Те позоряха живия Марат и боготворяха мъртвия Марат. Те подкрепяха всичко до деня, в който проваляха всичко. Те инстинктивно предчувстваха кога да нанесат решителния удар на всичко, което се клати. В техните очи вършеше измяна към тях всяка разклатила се сила, на която се бяха решили да служат. Те бяха бройката, те бяха силата, те бяха страхът. И оттам смелостта на безчестните.

И оттам 31 май, 11 жерминал^[118], 9 термидор; трагедии, заплетени от гигантите, а разплетени от джуджетата.

VI

Към тия хора, изпълнени със страсти, се бяха размесили хора, изпълнени с мечти. Утопията присъствуваше тук под всичките си форми — войнствуващата, която използваше ешафода, и наивната, която отменяше смъртното наказание; страшилище за троновете, ангел за народите. Наред с войнствените глави имаше глави, обзети от съзидателни мисли. Първите се занимаваха с войната, вторите с мира; един мозък, Карно, раждаше четиринадесет армии; друг един мозък, Жан Дебри^[119], обмисляше създаването на една световна демократическа федерация. Сред тия яростни словоизлияния, сред тия крещящи и ругаещи гласове имаше и плодотворно мълчание. Лаканал^[120] мълчеше, обмисляше народното образование; Лантенас^[121] мълчеше и създаваше основните училища; Ревелиер-Льопо^[122] мълчеше и мечтаеше как да издигне философията до висотата на религия. Други се занимаха с второстепенни, по-дребни, по-практически въпроси. Гитон-Морво^[123] проучваше подобряването на условията в болниците, Мер^[124] — унищожаването на крепостничеството, Жан-Бон-Сент-Андре^[125] — отменянето на затвора за дълг и на телесните наказания, Ром — предложението на Шап^[126], Дюбойо^[127] — подреждането на архивите, Коран-Фюстие^[128] — създаването на анатомически кабинет и природонаучен музей, Гиомар^[129] — организирането на речно корабоплаване и построяването на бараж на река Шелда. Изкуството също имаше свои фанатици и дори мономани; на 21 януари, когато главата на монархията падаше на площад „Революция“, Безар^[130], представител на Оаза, отиде да види една картина на Рубенс^[131], намерена в една мансарда на улица „Сен-Лазар“. Художници, оратори, пророци, хора-великани като Дантон, хора-деца като Клоотс, гладиатори и философи, всички вървяха към една цел — прогреса. Нищо не ги смущаваше. Величието на Конвента бе да се търси реалното количество в това, което хората наричат невъзможно. На единия край Робеспьер бе втренчил поглед в правото; на другия край Кондорсе бе втренчил поглед в дълга.

Кондорсе беше човек на мечтата и на ясността; Робеспьер беше човек на действието; но понякога, когато агонизират остарелите общества, действието означава унищожение. В революциите има два склона — изкачване и слизане, и на различните равнища на тези

склонове се срещат всички сезони — като се започне от ледовете и се стигне до цветята. Всяка зона на тия склонове създава хора, подходящи за нейния климат — такива, които живеят на слънце, и такива, които живеят сред мълнии.

VII

Известен беше завоят на левия коридор, където Робеспьер бе казал на ухото на Гара, приятеля на Клавьер, следните страшни думи: „Клавьер е заговорничел навсякъде, където е минал“. В същия този ъгъл, създаден сякаш само за разговори насаме и за полугласни гневни избухвания, Фабр д’Еглантин се бе скарал на Ром и го бе упрекнал, че е обезобразил календара си, като е преименувал „фервидор“ в „термидор“. Хората си показваха и ъгъла, където седяха лакът до лакът седемте представители на Горна Гарона, които, повикани първи да гласуват при осъждането на Луи XVI, бяха отговорили един след друг по следния начин: Майл — смърт; Делмас — смърт; Прожан — смърт; Калес — смърт; Ейрал — смърт; Жюлиен — смърт; Дезаби — смърт. Предвечен отглас, който изпълва цялата история и който, откакто съществува човешкото правосъдие, винаги злокобно е отеждал под свода на съда. В множеството от развълнувани лица сочеха с пръст тия хора, които вдигнаха оглушителен шум с трагичното си гласуване: Паганел^[132], който бе казал: „Смърт. Един крал може да бъде полезен само като умре“; Мило^[133], който бе казал: „Ако смъртта не съществуваше, днес щяхме да я създадем“; стария Рафрон дю Труйе^[134], който бе казал: „Бързо смърт“; Гупийо, който бе извикал: „Веднага на ешафода. Колкото повече се бавим, толкова по-трудно ще бъде“; Сиейес, който мрачно бе отсякъл: „Смърт“; Тюрио, който бе отхвърлил апела към народа, предложен от Бюзо: „Какво! Народни събрания по места! Защо? Четиридесет и четири хиляди съдилища! Процеси без край. Главата на Луи XVI ще успее да побелее, преди да падне“; Огюстен-Бон Робеспьер^[135], който след брат си бе извикал: „Съвсем не зная за такава човечност, която унищожава народите, а прощава на деспотите. Смърт! Да се прави отсрочка значи да отмениш желанието на народа с желанието на тиранина“; Фуседоар^[136],

заместника на Бернарден дьо Сен-Пиер^[137], който бе казал: „Ужасява ме проливането на човешка кръв, но кръвта на един крал не е човешка кръв. Смърт“; Жан-Бон-Сент-Андре, който бе казал: „Няма свободен народ, докато тиранинът не е мъртъв;“ Лавиконтри^[138], който бе дал следната формула: „Докато тиранинът диша, народът се задушаваше. Смърт“; Шатоньоф-Рандон^[139], който бе извикал: „Смърт за последния Луи!“; Гиарден^[140], който бе отправил следното пожелание: „Да бъде екзекутиран, щом бариерата е вдигната!“; бариерата е вдигната означаваше бариерата около трона; Телие^[141], който бе казал: „Нека се отлее едно оръдие с калибър колкото главата на Луи XVI, за да се стреля с него срещу врага“. Имаше и снизходителни: Жантил^[142], който бе казал: „Гласувам за заточение. След Чарлз I^[143] идва един Кромуел^[144]“; Банкал^[145], който бе казал: „Изгнание. Желая да видя първия крал в света, осъден да работи нещо, за да изкарва прехраната си“; Албуис^[146], който бе казал: „Каторга. Нека този жив призрак тръгне да броди около тронове“; Занжиакоми^[147], който бе казал: „Затвор. Да запазим Капет жив като плашило“; Шайон^[148], който бе казал: „Нека живее. Защо да го убиваме, когато Рим ще го направи светец“. Докато тия присъди се сипеха от суровите уста и една след друга потъваха в историята, на трибуните за публиката нагиздени жени с големи деколтета брояха гласовете, като в списъка, който държаха в ръце, отмятаха всеки гласувал и забождаха по една топлийка под всеки глас.

Където е изживяна трагедия, там остава ужасът и състраданието.

Да се види Конвентът в най-хубавия момент от неговото царуване значи да се види осъждането на последния Капет; легендата за 21 януари сякаш прониква във всички негови действия; страшното събрание беше пълно с тези гибелни дихания, които бяха минали над стария монархически факел, запален преди осемнадесет века, за да го угасят; решителният процес над всички крале в лицето на един крал беше началната точка на великата война, която се обявяваше на миналото; с каквото и да се занимаваше някое от заседанията на Конвента, винаги се очертаваше сянката, оставена от Луи XVI върху ешафода; зрителите си разказваха един на друг за оставката на Керсен, за оставката на Ролан, за Дюшател^[149], депутатът от Дьо-Севр, който бил болен, но накарал да го занесат на легло в Конвента и, умирайки,

гласувал за запазване живота на краля, което разсмяло Марат; публиката търсеше с поглед и оня забравен днес от историята представител, който, изморен от това тридесет и седем часово заседание, бил заспал на пейката си, а когато дошъл редът му да гласува и разсилният го събудил, отворил очи, казал: „Смърт!“, и отново заспал.

В момента, когато осъждаха на смърт Луи XVI, на Робеспьер му оставаха да живее още осемнадесет месеца, на Дантон — петнадесет месеца, на Вернийо — девет месеца, на Марат — пет месеца и три седмици, на Лъопелетие дьо Сен-Фаржо — един ден. Кратко и ужасно дишане на човешките уста!

VIII

Народът имаше към Конвента един отворен прозорец — трибуните за публиката, а когато този прозорец не беше достатъчен, отваряха вратата и улицата влизаше в събранието. Тези нахлувания на тълпата в този сенат са едни от най-забележителните зрелища в историята. Обикновено тия внезапни пристъпи бяха добросърдечни. Улицата се побратимяваше с представителите на народа. Но страшно беше това побратимяване един ден, когато за три часа народът бе взел от Дома на инвалидите оръдията и четиридесет хиляди пушки. Всяка минута заседанието биваше прекъсвано; делегации се явяваха пред трибуната, връчваха се петиции, клетви за вярност, дарове. Почетното копие на предградието Сент-Антоан бе внесено в залата от жени. Англичани предложиха двадесет хиляди чифта обуца за нашите боси войници. „Монитор“ писа: „Гражданинът Арну, кюре в Обинян, командир на Дромския батальон иска да бъде изпратен на границата и да му се запази енорията.“ Делегатите от различните секции пристигаха с носилки, в които носеха блюда, дискоси, дарохранителници, парчета злато, сребро и позлатено сребро, дарове за родината от това множество в дрипи, което в замяна искаше само разрешение да изпълни карманьолата пред Конвента. Шенар, Нарбон и Валиер^[150] идваха да изпълнят тук куплети, възпяващи монтанярите. Секцията „Мон-Блан“ донесе бюста на Лъопелетие и една жена сложи един червен калпак върху главата на председателя, който я целуна;

гражданки от секцията „Майл“ хвърлиха цветя върху „законодателите“; „възпитаниците на родината“ влязоха начело с музика, за да благодарят на Конвента, че „подготвил разцвета на века“, жените от секцията „Френски гвардии“ поднасяха рози; жените от секцията „Елисейски полета“ подариха венец от дъбови листа; жените от секцията „Тампл“ се изправяха пред трибуната, за да се закълнат, че „ще се омъжват само за истински републиканци“; секцията „Молнер“ поднесе един медал с лика на Франклин, който с декрет окачиха към короната на статуята на Свободата; децата от приютите, обявени за „деца на републиката“, дефилираха в национални костюми; младите момичета от секцията „Деветдесет и втора“ бяха дошли облечени в дълги бели рокли и на другия ден „Монитор“ писа: „Председателят получи букет от невинните ръце на една млада хубавица.“ Ораторите поздравяваха публиката; понякога я ласкаеха; те казваха на народа: „Ти си непогрешим, ти си безупречен, ти си върховен господар“; народът е като детето, обича такива сладкиши. Понякога разбунтуваната тълпа прекосяваше залата — влизаше разгневена и излизаше усмирена, както Рона, която, прекосявайки Женевското езеро, влиза мътна и излиза лазурна.

Понякога не всичко биваше така миролюбиво и Анрио караше да слагат пред вратата на Тюилри скари за нагриване на гюллета.

IX

Едновременно с укрепването на революцията този Конвент твореше цивилизацията. Пещ, но и наковалня. В този котел, в който кипеше терорът, ферментираше прогресът. В този хаос от сенки и в това бурно бягство на облаци излизаха огромни светли лъчи, успоредни с вечните закони. Лъчи, останали на хоризонта, винаги видими в небосвода на народите, които се казват — единият справедливост, другият търпимост, третият доброта, четвъртият разум, петият истина, следващият любов. Конвентът проповядваше великата аксиома: „Свободата на един гражданин завършва там, където започва свободата на друг гражданин“; за това резюмира накратко условията за съвместното съществуване на хората. Бедността бе обявена за свещена; свещени бяха обявени недъгавите, слепите, глухонемите, които

държавата вземаше под своя закрила; свещено бе майчинството, момичетата-майки биваха утешавани и закриляни; свещено бе детството в лицето на сираците, които държавата осиновяваше; свещени бяха оклеветените невинни, които биваха оправдавани и обезщетявани. Конвентът отричаше търговията с негри; премахваше робството. Той провъзгласяваше гражданската солидарност. Въвеждаше безплатно обучение. Организираще националното образование, откривайки учителски институт в Париж, централни училища в главните провинциални градове и основни училища в общините. Той създаде консерваториите и музеите. Той постанови въвеждането на единен кодекс, на единна мярка за тежина, дължина и десетична система на изчисление. Той укрепил финансите на Франция и замести дългия банкрут на монархията с обществения кредит. Той обогати съобщенията с телеграфа, на старостта даде безплатни приюти, на болните — болници с подобрени условия, на образованието — политехническото училище, на науката — научен институт, на човешкия дух — академията. Конвентът беше едновременно национален и космополитен. От единадесетте хиляди и двеста и десет декрета, които издаде, една трета са политически, другите две трети засягат общочовешки въпроси. Той пледираше за всеобщ морал като база на обществото и за всеобщо съзнание като база на закона. И всичко това — унищожаване на робството, провъзгласяване на братството, защита на човечеството, превъзпитаване на човешкото съзнание, закон за защита на труда, който от бreme стана право, заздравяване на националното богатство, защита на детството, насърчаване на изкуствата и науката, просветление навред, подпомагане на всички нуждаещи се, оповестяване на принципите — всичко това Конвентът правеше, когато вътрешно го разяждаше тази хидра Вандея, а на раменете му тежеше бремето на глутница тигри — кралете.

Х

Огромна зала. Тук имаше от всички човешки, нечовешки и свръхчовешки типове. Епическа сбирщина от противоположности: Гилотен, който отбягваше Давид; Базир^[151], който оскърбяваше Шабо;

Гюаде, който се присмиваше на Сен-Жюст; Вернийо, който презираше Дантон; Луве, който нападаше Робеспьер; Бюзю, който разобличаваше Егалитите; Шамбон, който бичуваше Паш, а всички заедно ненавиждаха Марат. А и колко още имена трябва да се отбележат! Армонвил^[152], наречен Червеният калпак, защото винаги носеше на главата си фригийски калпак, приятел на Робеспьер, който искаше „след Луи XVI да бъде гилотиниран Робеспьер“ от любов към равновесието; Масийо, колега и двойник на добряка Ламурет^[153], епископът, който се прослави с проповедите си за всеопрощение; Льоарди^[154] от Морбиан, който жигосваше свещениците в Бретан; Барер^[155], човекът от мнозинството, който председателствуваше, когато съдеха Луи XVI и който стана за Памела това, което Луве бе за Лодойска; Дону, член на Ораторията^[156], който казваше: „Да печелим време“; Дюбоа-Крансе, на чието ухо шушукаше Марат; маркиз дьо Шатоньоф, Лакло^[157], Еро дьо Сешел^[158], който отстъпваше пред викация Анрио: „Артилеристи, на оръдията!“; Жюлиен^[159], който сравняваше Планината с Термолилите; Гамон^[160], който искаше да има за жените специална лежа; Лалоа^[161], който искаше да се отдадат почести на епископ Гобел^[162], влязъл в Конвента, като хвърли митрата и сложи червен калпак; Льоконт^[163], който бе извикал: „Значи само на тоя, който се разпопи!“; Феро^[164], пред чиято глава се поклони Боаси д’Англа^[165], като остави пред историята следния въпрос: „На кого се поклони Боаси д’Англа — на главата ли, тоест на жертвата, или на копието, тоест на убийците?“; двамата братя Дюпра^[166], единият монтажър, другият жирондинец, които се мразеха като двамата братя Шение.

От тази трибуна се изричаха такива главозамайващи думи, в които понякога, без дори самият оратор да е очаквал, прозвучаваше съдбовният глас на революцията и вследствие на които събитията изведнъж предизвикваха някакво недоволство и възбуждаха страстите, сякаш хората бяха разбрали зле нещата, за които се говореше; това, което ставаше, изглеждаше като гневен отклик на това, което се казваше; страшни катастрофи започват една след друга, предизвикани от думите на хората. Един вик в планината е достатъчен да предизвика свличане на лавина. Една дума повече може да предизвика срутване. Ако не беше се говорило, нямаше да се случи. Значи, може да се каже понякога, че събитията са сприхави.

По този начин, от една лошо разбрана дума, казана случайно от оратора, падна главата на принцеса Елизабет^[167].

В Конвента невъздържаността на езика беше нещо обикновено.

Заканите летяха и се кръстосваха в спорове като огнените езици на пожар. Петион: „Робеспьер, говорете по същество“. Робеспьер: „Съществото сте вие, Петион. Ще стигна до него и вие ще видите“. Един глас: „Смърт на Марат!“ Марат: „В деня, в който Марат ще умре, няма да има Париж, а в деня, в който Париж ще загине, няма да има вече републиката“. Бийо-Варен става и казва: „Ние искаме...“ Барер го прекъсва: „Ти говориш като крал“. Друг ден пък Филипо: „Един член на Конвента насочи меч срещу мене“. Одуен^[168]: „Председателю, поставете на място убиеца“. Председателят: „Почакайте“. Панис: „Председателю, напомням ви, че вие трябва да бъдете на мястото си“. Присмиваха се жестоко. Льокоантр: „Кюрето от Шан-дьо-Бу се оплаква, че неговият епископ Фоше, който има любовници, пречи на другите да имат съпруги“. Друг глас: „Отче, вземи си жена!“ Трибуните за публиката се намесваха в разговорите. Дори се обръщаха на ти към Конвента. Един ден на трибуната се качва представителят Рюан^[169], на когото единият хълбок беше много по-дебел от другия. Един от публиката му извика: „Обърни си това надясно, тъй като едната ти «буза» е по вкуса на Давид!“ Такива волности си позволяваше народът в Конвента. Все пак веднъж, в бъркотията на 11 април 1793 година, председателят нареди да арестуват зрител, нарушил реда.

Един ден, на заседание, на което е присъствувал старият Буонароти^[170], Робеспьер взима думата и говори два часа, поглеждайки Дантон ту втренчено, което било лошо, ту косо, което било още по-лошо. Той сразява от упор. Той завършва възмутено с взрив от зловещи думи: „Знаем кои интригуват, знаем кои развращават и кои са развратените, знаем кои са изменниците; те са в това събрание. Те слушат какво говорим; ние ги виждаме и не ги изпускаме от очи. Нека те погледнат над главите си и ще видят меча на закона; нека погледнат и в съвестта си, за да видят своето безчестие. Нека се пазят“. И когато Робеспьер завърши, Дантон с лице към тавана, с полузатворени очи, едната му ръка увиснала надолу през облегалото на пейката, се обърна назад и го чува да тананика:

*Кадет Русел държи речи,
които са дълги, когато са къси^[171]*

В отговор се сипеха обиди: „Заговорник!“, „Убиец!“, „Злодей!“, „Бунтовник!“, „Скромният!“ Разобличаваха се един друг пред бюста на Брут. Пререкания, проклетия, предизвикателства. Яростни погледи от едната към другата страна, вдигнати заканително юмруци, насочени пистолети, полуизвадени от ножниците ками. Голяма буря на трибуната. Някои говореха така, сякаш бяха на гилотината. Главите се люшкаха изплашени и страшни. Монтаняри, жирондинци, фелани, модерантисти^[172], терористи^[173], якобинци, корделиери и осемнадесет свещеници кралеубийци.

Такива бяха тези хора! Кълба дим, разпръснати по всички посоки.

XI

Умове, жертва на вятъра.

Но този вятър беше чудотворен вятър.

Да бъдеш член на Конвента това означаваше, че си океанска вълна. И това беше вярно дори за най-великите. Импулсивната сила идваше отгоре. В Конвента имаше една воля, волята на всички, която не принадлежеше на никого. Тази воля беше някаква идея, идея неукротима, необхватна, която вееше от мрака на небесните висини. Ние наричаме това Революция. Когато преминаваше, тази идея поваляше едни и издигаше други; едните разбиваше в подводните скали, другите отнасяше с пяната. Тази идея знаеше къде отива и тласкаше бездната пред себе си. Да се приписва революцията на хората е все едно да се приписва на вълните приливът и отливът на морето.

Революцията е дело на Неизвестния. Наречете я добро дело, ако страстно желаете бъдещето, или лошо дело, ако тъгувате за миналото, но оставете я на този, който я извършва. Тя изглежда общо дело на големите събития и на великите личности, но тя в действителност е резултат на събитията. Събитията правят разходи, хората плащат. Събитията диктуват, хората подписват. 14 юли носи подписа на Камий

Демулен, 10 август е подписан от Дантон, 2 септември е подписан от Марат, 21 септември е подписан от Грегоар, 21 януари е подписан от Робеспьер; но Демулен, Дантон, Марат, Грегоар и Робеспьер са само писари, които потвърждават събитието. Могъщият и зловещ редактор на тези велики страници се именува бог, а маската му — съдба. Робеспьер вярваше в бога. Разбира се!

Революцията е една форма на иманентната сила, която ни притиска от всички страни и която ние наричаме Необходимост.

Пред тази загадъчна обърканост на облаги и страдания историята задава въпроса — Защо?

Защото... — Така ще отговори този, който не знае нищо, а също така и онзи, който знае всичко.

Изправен пред тези периодически катастрофи, които опустошават и оживотворяват цивилизацията, никой не се решава да съди за подробностите. Да се порицават или да се възхваляват хората заради резултата — това е все едно да се възхваляват или да се порицават цифрите заради общия сбор. Това, което трябва да отmine, отминава, а това, което трябва да стане, става. Безсмъртното спокойствие не страда от тия силни ветрове. Над революциите е истината и справедливостта, както звездното небе над облаците.

XII

Такъв беше този неизмерим Конвент; укрепен боен лагер на човешкия род, атакуван от всички тъмни сили едновременно, нощен огън на обсадена армия от идеи, огромен бивак на умове, разположен на скат над бездна. В историята нищо не може да се сравни с това множество, едновременно сенат и тълпа, конклав и кръстопът, ареопаг и уличен площад, съдилище и подсъдим.

Конвентът винаги се огъваше от вятъра; но този вятър бе диханието на народа и на бога.

И днес, след като изминаха осемдесет години, винаги когато някой човек, какъвто и да е той — историк или философ, мислено си представи Конвента; този човек се спира и се замисля. Невъзможно е да не спре вниманието си на това велико шествие на сенки.

[1] 21 септември — денят на провъзгласяването на републиката през 1792 г. ↑

[2] Варен — град на Аргона, недалеч от белгийската граница, където на 22 юни 1791 г. бил познат и задържан избягалият крал Луи XVI със семейството си. ↑

[3] Съвет на старейшините — горна камара на Законодателния корпус през периода на Директорията (1795–1799). Долната камара се наричала Съвет на петстотинте. ↑

[4] 18 Брюмер — 9 ноември 1799 г., денят на държавния преврат, свалил правителството на Директорията и сложил началото на военно-буржоазната диктатура на Наполеон. ↑

[5] Персие, Шарл (1764–1838) — френски архитект. ↑

[6] Гаран-Кулон, Жан-Филип (1748–1816) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента; по-късно член на Съвета на петстотинте, при Наполеон станал сенатор, получил титлата граф. ↑

[7] Лъопелетие дьо Сен-Фаржо, Луи-Мишел (1760–1793) — деец от Великата френска революция, якобинец, председател на Учредителното събрание и депутат в Конвента, убит от роялист. ↑

[8] Декларация за правата на човека (и на гражданина), приета от Учредителното събрание на 27 август 1789 г. Съгласно Декларацията всеки човек има право на свобода, политическо и социално равенство, собственост; провъзгласявали се сувереността на нацията, безопасността и съпротивата срещу угнетяването и т.н. ↑

[9] Римски сноп — ликторски сноп, емблема на ликторите, служители на длъжностни лица в древния Рим, носещи сноп пръчки и брадва. ↑

[10] Ликург (IX в. пр.н.е.) — легендарен цар на Спарта, създател на закони, определящи нейния обществено-политически строй. ↑

[11] Солон (ок. 640–ок. 558 пр.н.е.) — древногръцки политически деец; извършил в Атина реформи, ограничаващи влиянието на древните аристократически родове. ↑

[12] Вадие, Марк-Гийом-Алексис (1736–1828) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента, член на Комитета на обществената безопасност; участник в преврата на 9 термидор. ↑

[13] Витрувий, Марк Полио (I в. пр.н.е.) — древноримски архитект. ↑

[14] Иезекиил — древноеврейски пророк, автор на една от книгите на Библията. ↑

[15] Сансон, Шарл (1740–1806) — парижки палач, който екзекутирал Луи XVI, а след това описал смъртта му; неговият син Анри (1767–1840) екзекутирал кралица Мари-Антоанет. ↑

[16] Карие, Жан-Батист (1756–1794) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента, комисар в редица департаменти, проявил крайна жестокост срещу контрареволуционерите и отзован от Конвента. ↑

[17] Клуб на феланите — политически клуб на „конституционните“ роялисти (1791–1792), излезли от състава на Якобинския клуб. Този клуб заседавал в зданието на манастира на феланите до Тюилри. Борейки се против републиката за заздравяване на конституционната монархия, феланите виждали в това средство да не допуснат развитието на революцията, заплашваща интересите на едрата буржоазия. ↑

[18] Ленъело, Жозеф-Франсоа (1750–1829) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Конвента и на Комитета на обществената безопасност, участник във войната против Вандейския бунт. ↑

[19] Месидор — десетият месец на републиканския календар (от 20 юни до 19 юли). ↑

[20] Буше, Франсоа (1703–1770) — френски художник, автор на картини, изобразяващи пасторални сцени и митологични сюжети. ↑

[21] Кервелеган, Огюстен-Бернар-Франсоа (1748–1825) — френски политически деец, жирондинец, член на Учредителното събрание и на Конвента; през време на якобинската диктатура се криел в Бретан; участвувал в потушаването на народното въстание в Париж през май 1795 г. ↑

[22] Гюаде, Маргерит-Ели (1758–1794) — френски политически деец, жирондинец, член на Законодателното събрание и на Конвента. ↑

[23] Сал, Жан-Батист (1759–1794) — френски политически деец, жирондинец, член на Учредителното събрание и на Конвента. ↑

[24] Лоз-Дюпре, Клод-Ромен (1747–1793) — френски политически деец, жирондинец, член на Конвента и на

Законодателното събрание. ↑

[25] Кинет, Никола-Луи, барон дьо Рошмон (1762–1821) — френски политически деец, член на Законодателното събрание в на Конвента, бил комисар на Конвента в редица департаменти. ↑

[26] Янсенист — последовател на янсенизма, религиозна доктрина на холандския теолог Янсений (1585–1636). ↑

[27] Камю, Арман-Гастон (1740–1804) — деец от Великата френска революция, член на Учредителното събрание и на Конвента; юрисконсулт и пръв пазител на Националните архиви; бил арестуван от изменника генерал Дюмурие и предаден на австрийците. ↑

[28] Парис, Франсоа дьо (1690–1727) — френски църковен деец, янсенист, на когото мълвата приписвала, че прави най-различни чудеса. ↑

[29] Камий Демулен (1760–1794) — деец от Великата френска революция, участвувал в подготовката на щурмуването на Бастилията, издавал популярния вестник „Les Révolutions de France et de Brabant“ (1789–1791), член на Конвента, влизащ в партията на Дантон. Екзекутиран по присъда на Революционния трибунал заедно с Дантон.

↑

[30] Дюпон, Жакоб Луи (1755–?) — френски политически деец, свещеник, отказал се от сана си и проповядвал идеите на атеизма и борба с религията, член на Законодателното събрание и на Конвента. ↑

[31] Ланжюине, Жан-Дени, граф дьо (1753–1827) — френски политически деец, жирондинец, член на Учредителното събрание и на Конвента; през време на якобинската диктатура избягал и отново станал член на Конвента, а след това член на Съвета на старейшините; при Наполеон — сенатор, а през периода на Реставрацията — пер. ↑

[32] Дюкос, Жан-Франсоа (1765–1793) — френски политически деец, жирондинец, член на Законодателното събрание и на Конвента. ↑

[33] Евриал — герой от „Енеидата“ на Вергилий. ↑

[34] Боайе-Фонфред, Жан-Батист (1766–1793) — френски политически деец, жирондинец, член на Конвента. ↑

[35] Ребеки, Франсоа-Трофим (1744–1794) — френски политически деец, жирондинец, член на Конвента. ↑

[36] Пилад — в древногръцката история герой от Троянската война, братовчед и неразделен приятел на Орест. ↑

[37] Ришо, Хиацинт (1757–1822) — френски политически деец, член на Конвента, комисар в редица департаменти; по-късно член на Съвета на петстотинте; след това не играл голяма роля. ↑

[38] Бирото, Жан-Бонавантюр-Блез-Иларион (1758–1793) — френски политически деец, Жирондинец, член на Конвента; преминал към контрареволуционния бунт в Бордо; след разгромяването на бунта арестуван и екзекутиран. ↑

[39] Виже, Луи-Етиен (1758–1820) — френски поет и драматург, автор на редица комедии. ↑

[40] Хораций, Квинтус Флак (65–8 пр.н.е.) — древноримски поет, автор на известни оди и сатири и на трактата „Изкуството на поезията“. ↑

[41] Понтекулан, Луи-Гюстав, граф дьо (1764–1853) — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец; при Наполеон — префект и сенатор; след Реставрацията — член на Камарата на перовете. ↑

[42] Марбоз, Франсоа (1739–1825) — деец от Великата френска революция, епископ; бил член на Конвента, от който бил изключен поради това, че подписал протест против осъждането на жирондинците; след преврата на 9 термидор бил върнат в Конвента; по-късно — член на Съвета на петстотинте. ↑

[43] Сен-Мартен, Франсоа-Жером (1744–1814) — френски политически деец, член на Учредителното събрание и на Конвента; по-късно — член на Съвета на петстотинте, депутат в Законодателния корпус на Наполеоновата империя. ↑

[44] Ювенал (ок. 60–ок. 140) — древноримски поет, автор на „Сатири“, изобличаващи пороците на древния Рим. ↑

[45] Боало, Жак (1751–1793) — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец; екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[46] Бертран, Антоан-Мари (1749–1796) — деец от Великата френска революция, член на Клуба на корделиерите. Замесен в заговора на Бабьоф, екзекутиран през 1796 г. ↑

[47] Лестер-Бове, Беноа (1750–1793) — френски политически деец, член на Конвента; подписал протеста против изключването на жирондинците; взел участие в контрареволуционния бунт в Южна Франция; екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[48] Лъосаж, Дени-Тусен (1758–1796) — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец; през периода на якобинската диктатура се скрил; след преврата на 9 термидор бил върнат в Конвента. ↑

[49] Гомер, Жан-Еме (1745–1805) — френски политически деец, свещеник, член на Конвента; арестуван заедно с жирондинците, но след това освободен; по-късно — член на Съвета на петстотинте. ↑

[50] Гардиен, Жак-Франсоа (1756–1793) — френски политически деец, член на Конвента; принадлежал към фракцията на Равнината; екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[51] Манвиел, Пиер (1704–1793) — френски политически деец, член на Конвента; принадлежал към жирондинците; екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[52] Дюплантие, Жак-Пол (1764–1814) — френски политически деец, жирондинец, член на Законодателното събрание и на Конвента; след осъждането на жирондинците подал оставка; по-късно — член на Съвета на петстотинте; след преврата на 18 брюмер се отказал от политическа дейност. ↑

[53] Лаказ, Жак (1764–1814) — френски политически деец, член на Конвента; подписал протест против изключването на жирондинците; екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[54] Антибул, Шарл-Луи (1752–1793) — френски политически деец, член на Конвента, близък на жирондинците, екзекутиран заедно с тях. ↑

[55] Барвав, Жозеф (1761–1793) — френски политически деец, принадлежащ към партията на феланите, член на Учредителното събрание, известен оратор. ↑

[56] Мерлен от Тионвил, Антоан (1762–1833) — френски политически деец, якобинец, член на Законодателното събрание и на Конвента, комисар на Конвента при потушаването на Вандейския бунт; участвувал в преврата на 9 термидор. ↑

[57] Субрани, Пиер-Амабл дьо (1752–1795) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Законодателното събрание и на Конвента; след разгромяването на въстанието през май 1795 г. бил осъден на смърт и завършил живота си със самоубийство. ↑

[58] Прериал — деветият месец на републиканския календар (от 20 май до 18 юни). ↑

[59] Лъобон, Хюисманс-Франсоа-Жозеф (1765–1795) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента; екзекутиран след преврата на 9 термидор. ↑

[60] Бийо-Варен, Жак-Никола (1756–1819) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента; след преврата на 9 термидор бил заточен в Кайена; умрял в изгнание. ↑

[61] Фабр д'Еглантин, Филип-Франсоа-Назар (1750–1794) — френски поет, драматург и политически деец, якобинец, член на Конвента, автор на републиканския календар (1793). Екзекутиран заедно с Дантон. ↑

[62] Руже дьо Лил, Клод-Жозеф (1760–1836) — френски офицер, поет, автор на „Марсилезата“ (1792) и на други революционни песни. ↑

[63] Манюел, Луи-Пиер (1751–1793) — френски политически деец, генерален прокурор на Парижката комуна, член на Конвента, откъдето излязъл в знак на протест против гилотинирането на краля. Екзекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[64] Гужон, Жак-Мари-Клод-Александър (1766–1795) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента. След потушаването на народното въстание през май 1795 г. бил осъден на смърт и завършил живота си със самоубийство. ↑

[65] Лакроа, Жан-Франсоа (1754–1794) — член на Конвента, изпълнявал заедно с Дантон различни поръчения в Белгия; обвинен в незаконно забогатяване; екзекутиран заедно с Дантон. ↑

[66] Фрерон-Терсит, син на Фрерон-Зоил — има се предвид Фрерон, Луи (1754–1802) — френски политически деец, член на Конвента, син на Фрерон, Ели (1718–1776) — известен критик, враг на Волтер и на философите-просветители, осмян от Волтер в неговите сатири. Терсит — герой от „Илиадата“ на Омир, образ на уродлив и страхлив воин; Зоил (IV в. пр.н.е.) — критик, прославил се със завистливите си нападки срещу Омир; името му е станало нарицателно, когато се говори за невежествен и бездарен критик. ↑

[67] Рюл, Филип-Жак (1737–1795) — френски политически деец член на Законодателното събрание и на Конвента, якобинец; през време на термидорианската реакция бил арестуван и завършил Живота си със самоубийство. ↑

[68] Фуше, Жозеф (1759–1820) — френски политически деец, член на Конвента, монтажър; за крайна жестокост на поста комисар на

Конвента в редица департаменти бил отзован и изключен от Якобинския клуб. Участник в преврата на 9 термидор. При Директорията — министър на полицията; след това участник в преврата на 18 брюмер. При Наполеон — министър на полицията, сенатор, получил титлата херцог. Изменил на Наполеон през време на неговото бягство от остров Елба и спомогнал за реставрирането на Бурбоните. Свален от поста министър на полицията, приел австрийско поданство. ↑

[69] Камбулас — деец от Великата френска революция, член на Конвента, ляв якобинец. ↑

[70] Гилотен, Жозеф-Иняс (1738–1814) — френски политически деец, член на Учредителното събрание, лекар, изобретател на гилотината. ↑

[71] Жаго, Грегоар-Мари (1750–1838) — френски политически деец, якобинец, член на Законодателното събрание и на Конвента. ↑

[72] Жавог, Клод (1759–1796) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Конвента, комисар на Конвента в редица департаменти; екзекутиран след разкриването на заговора на Бабьоф. ↑

[73] Ослен, Шарл-Никола (1752–1794) — френски политически деец, член на Парижката комуна, на Конвента и на Комитета на обществената безопасност; близък на якобинците; екзекутиран по обвинение за връзки с контрареволуционерите. ↑

[74] Бентабол, Пиер-Луи (1756–1798) — френски политически деец, дантонист, член на Конвента, участник в преврата на 9 термидор; след това член на Съвета на петстотинте. ↑

[75] Робер, Пиер-Франсоа-Жозеф (1762–1826) — френски политически деец, демократичен публицист, член на Клуба на корделиерите; член на Конвента; умрял в изгнание. ↑

[76] Кералио, Луиз-Фелисите (1758–1821) — френска писателка, съпруга на члена на Конвента Робер дьо Живе. ↑

[77] Амар, Жан-Пиер-Андре (1750–1816) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента и на Комитета на обществената безопасност; арестуван след преврата на 9 термидор; покъсно арестуван във връзка със заговора на Бабьоф. ↑

[78] Руйе, Жан-Паскал (1761–1819) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента; след това един от главатарите на термидорианската реакция. ↑

[79] Шение, Мари-Жозеф (1764–1811) — френски поет и драматург, член на Конвента, а след преврата на 9 термидор — член на Съвета на петстотинте. ↑

[80] Панис, Етиен-Жан (1757–1832) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента, на Комитета на общественото спасение и на Комитета на обществената безопасност. ↑

[81] Шарантон — кантонален център близо до Париж, където се намира известната психиатрична болница. ↑

[82] Прайд, Томас (умрял 1658) — деец от английската буржоазна революция, изминал пътя от войник до полковник от английската армия, ръководещ при Кромуел чистката на Дългия парламент (1648), след който крал Чарлз I Стюърт бил екзекутиран и била провъзгласена републиката. ↑

[83] Шалие, Мари-Жозеф (1747–1793) — френски политически деец, ляв якобинец, водач на лионските работници; екзекутирането му след контрареволуционния преврат послужило като тласък за въстание в Лион. ↑

[84] Женисийо, Жан-Жозеф-Винтор (1749–1804) — деец от Великата френска революция, член на Конвента, негов последен председател; министър през периода на Директорията, член на Съвета на петстотинте. ↑

[85] Леонар Бурдон, Бурдон дьо ла Крониер (1758–1815) — френски политически деец, член на Конвента; след преврата на 9 термидор участвувал в арестуването на водачите на якобинската диктатура; член на Съвета на петстотинте. ↑

[86] Топсан — френски политически деец, член на Конвента, морски офицер. ↑

[87] Гупийо дьо Фонтен, Жан-Франсоа (1763–1823) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента, комисар на Конвента във Вандея. ↑

[88] Лоран Льокоантр (1750–1805) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента; едни от организаторите на преврата на 9 термидор. ↑

[89] Дюем, Пиер-Жозеф (1760–1807) — френски политически деец, лекар, якобинец, член на Законодателното събрание и на Конвента; станал противник на Робеспьер, участвувал в преврата на 9 термидор. ↑

[90] Сержан, Антоан-Франсоа, известен под името Сержан-Марсо (1751–1847) — френски художник и гравьор, член на Конвента и на Комитета на народната просвета, участвувал в основаването на Консерваторията; след преврата на 18 брюмер бил арестуван, емигрирал, живял в Италия. ↑

[91] Лъобьоф — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[92] „Лъобьоф видя...“ — игра на думи: на френски „le bouf“ значи „волът“, а Лъожандр бил касапин. ↑

[93] Томас Пейн (1737–1809) — американски политически деец, революционен демократ, публицист, пропагандирал идеите на Великата френска революция; преместил се във Франция и бил избран за член на Конвента. ↑

[94] Ровер, Жозеф (1748–1798) — френски политически деец, член на Законодателното събрание, на Конвента и на Комитета на обществената безопасност, комисар на Конвента в провинцията; участвувал в преврата на 9 термидор; по-късно — член на Съвета на петстотинте. ↑

[95] Шарлие, Луи-Жозеф (1754–1794) — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[96] Талиен, Жак-Ламбер (1769–1820) — френски политически деец, член на Конвента, комисар в Бордо, където се отдал на произволи и злоупотребни. За да избегне отговорността, преминал на страната на враговете на якобинската диктатура и спомогнал за преврата на 9 термидор. ↑

[97] 9 термидор (27 юли 1794) — денят на контрареволуционния преврат, който сложил край на якобинската диктатура и довел до езекутирането на вождовете на якобинците. Буржоазната контрареволуция, която започнала в този ден, е известна в историята под името термидорианска (юли 1794 — октомври 1795). След разпускането на термидорианския Конвент властта преминала към правителството на Директорията. ↑

[98] Камбасерес, Жан-Жак-Режи (1753–1824) — френски политически деец, член на Конвента; втори консул през времето на Консулството, архиканцлер при Империята, играл видна роля при създаването на кодекса на Наполеон. ↑

[99] Лапланш — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[100] Тюрио дьо ла Розьер, Жак-Алексис (1753–1829) — френски политически деец, член на Конвента, участвувал при превземането на Бастилията, искал създаване на извънреден трибунал. Бил председател на заседанието на Конвента на 9 термидор, лишил Робеспьер от възможност да се защити. ↑

[101] Бурдон от Оаза, Франсоа-Луи (1751–1798) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента, по-късно един от ръководителите на термидорианския преврат; член на Съвета на петстотинте. Съвременниците му го обвинявали, че е натрупал голямо богатство от спекулации. През 1797 бил арестуван за контрареволуционна дейност и заточен; умрял в заточение. ↑

[102] Файо — френски политически деец, член на Конвента, якобинец. ↑

[103] Таво, Луи-Жозеф (1767–1830) — френски политически деец, член на Конвента; по-късно — член на Трибунала и на Законодателния корпус. След реставрацията на Бурбоните бил изгонен от Франция. ↑

[104] Верние — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[105] Ревбел, Жан-Франсоа (1747–1807) — френски политически деец, член на Конвента; по-късно — член на Директорията. ↑

[106] Бурбот, Пиер (1763–1795) — деец от Великата френска революция, ляв якобинец, член на Конвента, комисар на Конвента във Вандея. След потушаването на въстанието през май 1795 г. бил осъден на смърт. ↑

[107] Гимберто — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[108] Жар-Панвилие, Луи-Александър (1757–1822) — френски политически деец, депутат в Законодателното събрание, член на Конвента; по-късно член на Съвета на петстотинте. ↑

[109] Льокарпантие, Жан Батист (1760–1828) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Конвента и комисар на Конвента през периода на потушаването на Вандейския бунт. ↑

[110] Робержо, Клод (1753–1799) — френски политически деец, член на Конвента; след това член на Съвета на петстотинте, посланик на Франция в Хага, убит предателски от австрийците през време на конгреса в Ращадт, където се водели преговорите за мир между Франция и Австрия. ↑

[111] Льовасьор, Рене (1747–1834) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Конвента, автор на исторически мемоари, които Маркс използвал за статията „Борбата на якобинците с жирондинците“. ↑

[112] Ревершон, Жак (1746–1828) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента. Бил председател на Якобинския клуб и секретар на Комитета на обществената безопасност. След преврата на 9 термидор се сближил с термидорианците. ↑

[113] Мор, Никола (1743–1795) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Конвента, комисар на Конвента в Шампан; след потушаването на въстанието през май 1795 г. се самоубил. ↑

[114] Бернар дьо Сент, Адриан-Антоан (1750–1819) — деец от Великата френска революция, якобинец, член на Законодателното събрание, на Конвента и на Комитета на общественото спасение; през 1795 г. арестуван; през 1816 г. изгонен от Франция. ↑

[115] Шарл Ришар — френски политически деец, член на Конвента от дясното крило на якобинците начело с Дантон. ↑

[116] Равнината — вж.бел., към стр. 170 за Блатото: Блатото — име, дадено на група депутати, които били мнозинство в Конвента. Блатото не се присъединявало към нито една от борещите се политически групировки, но вървяло след тази, която в даден момент била по-силна. Лидери на Блатото били Сиейес, Тибодо, Барас и др. Отначало те подкрепяли жирондинците, след това якобинците, а през периода на разцеплението на якобинския блок (март 1794 г.) — робеспьеристите; при термидорианския преврат преминали на страната на контрареволуцията. Името Равнината или Блатото било дадено поради това, че депутатите седели на долните пейки в заседателната зала. ↑

[117] Блатото — име, дадено на група депутати, които били мнозинство в Конвента. Блатото не се присъединявало към нито една от борещите се политически групировки, но вървяло след тази, която в даден момент била по-силна. Лидери на Блатото били Сиейес, Тибодо, Барас и др. Отначало те подкрепяли жирондинците, след това якобинците, а през периода на разцеплението на якобинския блок (март 1794 г.) — робеспьеристите; при термидорианския преврат

преминали на страната на контрареволуцията. Името Равнината или Блатото било дадено поради това, че депутатите седели на долните пейки в заседателната зала. ↑

[118] Жерминал — седмият месец на републиканския календар (от 21 март до 19 април). ↑

[119] Дебри, Жан-Антоан дьо (1760–1834) — френски политически деец, якобинец, член на Законодателното събрание, на Конвента и на Комитета на общественото спасение; по-късно — член на Съвета на петстотинте; при Наполеон — префект. ↑

[120] Лаканал, Жозеф (1762–1845) — френски политически деец член на Конвента, а след това на Съвета на петстотинте; взел активно участие в създаването на литературните и научните учреждения, а също и в народната просвета. ↑

[121] Лантенас — френски политически деец, член на Конвента занимавал се с въпросите на началното обучение в училищата. ↑

[122] Ревелиер-Льопо, Луи-Мари (1753–1824) — френски политически деец, учен-ботаник, член на Учредителното събрание и на Конвента, близък на жирондинците; член на правителството на Директорията. ↑

[123] Гитон-Морво, Луи-Бернар, барон дьо (1737–1816) — виден френски химик; политически деец, член на Законодателното събрание, на Конвента и на Комитета на общественото спасение. ↑

[124] Мер — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[125] Жан-Бон-Сент-Андре, Андре (1749–1813) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента и на Комитета на общественото спасение. ↑

[126] Шап, Клод (1763–1805) — френски инженер и физик; създател на въздушния телеграф, задействувал за пръв път през 1793 г. между Париж и Лил. ↑

[127] Дюбойо — френски политически деец, член на Конвента; занимавал се с подреждането на архивите. ↑

[128] Коран Фюстие — френски политически деец, член на Конвента; разработвал проект за създаване на анатомически кабинет и музей по естествознание. ↑

[129] Гиомар — френски политически деец, член на Конвента; известен с това, че изработил план за речно корабоплаване и настоявал да се построи бараж на река Шелда. ↑

[130] Безар — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[131] Рубенс, Петер-Паул (1577–1640) — велик фламандски художник. ↑

[132] Паганел, Пиер (1745–1826) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента; автор на „Есе за френската революция“ (1810) и „Мемоари“. ↑

[133] Мило — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[134] Рафрон дю Труйе, Никола (1723–1801) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента; след преврата на 9 термидор преминал на страната на реакцията. ↑

[135] Огюстен-Бон-Жозеф Робеспьер (1764–1794) — по-малък брат на Максимилиан Робеспьер, член на Конвента; екзекутиран след преврата на 9 термидор. ↑

[136] Фуседоар — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[137] Бернарден дьо Сен-Пиер, Жак-Анри (1737–1814) — френски писател, автор на известния сантиментален роман „Пол и Виржини“ (1784), привърженик на идеите на Русо. ↑

[138] Лавиконтри, Луи-Тома (1746–1814) — френски политически деец, якобинец, член на Конвента и на Комитета на общественото спасение; след преврата на 9 термидор се отказал от политическа дейност. ↑

[139] Шатоньоф-Рандон, Александър-Пол, граф дьо (1757–1816) — френски политически деец, генерал, член на Конвента и на Комитета на обществената безопасност. ↑

[140] Гиарден, Луи (1758–1816) — френски политически деец, член на Учредителното събрание и на Конвента, комисар на Конвента в армията. ↑

[141] Телие — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[142] Жантил — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[143] Чарлз I (1600–1649) — английски крал от династията на Стюъртите, свален и екзекутиран през време на английската буржоазна революция. ↑

[144] Кромуел, Оливър (1599–1658) — водач на английската буржоазна революция, станал генерал през време на гражданската война. През 1653 г. бил провъзгласен за лорд-протектор и станал

фактически диктатор на Англия, смазал народните въстания и действувал в интерес на буржоазията. ↑

[145] Банкал дез Исар, Жак-Анри (1750–1826) — френски политически деец, член на Конвента от фракцията „Блато“. ↑

[146] Албуис — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[147] Занжиакоми — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[148] Шайон — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[149] Дюшател, Гаспар (1766–1793) — френски политически деец, член на Конвента, екзекутиран заедно с жирондинците. ↑

[150] Шенар, Нарбон и Валиер — прочути певци през време на революцията. ↑

[151] Базир, Клод (1764–1794) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента, близък на десните якобинци начело с Дантон. ↑

[152] Армонвил, Жан-Батист, по прякор Червеният калпак (1756–1806) — деец от Великата френска революция, работник-тъкач, приятел на Марат, якобинец, член на Конвента. ↑

[153] Ламурет, Адриан (1742–1794) — френски политически деец, епископ, монархист, член на Законодателното събрание, известен с поетичната си реч, произнесена на 20 юни 1792 г. с цел да помири десните и левите. Речта имала въздействие, но същата вечер помирението било забравено. Оттук произлязъл и ироничният израз „целувката на Ламурет“. ↑

[154] Льоарди — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[155] Барер, Барер дьо Виезак, Бертран (1755–1841) — френски политически деец и писател, якобинец, член на Конвента и на Комитета на общественото спасение, разделил се с Робеспьер поради възгледите си; след преврата на 9 термидор бил осъден на изгнание, но помилван. ↑

[156] Ораторията — политически клуб, обединяващ умерените либерали. ↑

[157] Лакло, Пиер-Шодерло дьо (1741–1803) — френски писател и офицер, автор на епистолярния роман „Опасните връзки“ (1782). ↑

[158] Еро дьо Сешел, Мари-Жан (1759–1794) — деец от Великата френска революция, два пъти председател на Конвента, член

на Комитета на общественото спасение, автор на конституцията от 1793 г. Екзекутиран заедно с дантонистите. ↑

[159] Жюлиен — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[160] Гамон, Франсоа-Жозеф — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента, близък на жирондинците; заминал за Швейцария, за да избегне преследванията на якобинците; през периода на термидорианската реакция се върнал във Франция и отново заел мястото си в Конвента. През следващите години не играл голяма политическа роля. ↑

[161] Лалоа — френски политически деец, член на Конвента. ↑

[162] Гобел, Жан-Батист-Жозеф (1727–1794) — френски политически деец, близък на якобинците, член на Учредителното събрание; отрекъл се публично от епископския си сан; екзекутиран по присъда на Револуционния трибунал поради принадлежност към ебертистите. ↑

[163] Льоконт, Пиер (1745–1795) — френски политически деец, член на Конвента, комисар в редица департаменти; убит по време на народното въстание през май 1795 г. ↑

[164] Феро, Жан (1764–1795) — френски политически деец, жирондинец, член на Конвента; убит през време на майското въстание от 1795 г. ↑

[165] Боаси д'Англа, Франсоа-Антоан (1756–1826) — френски политически деец, адвокат и писател, член на Учредителното събрание, председател на Конвента (1795); един от главатарите на термидорианската реакция; сенатор при Наполеон. ↑

[166] Братя Дюпра: Жан (1760–1793) — жирондинец, арестуван в екзекутиран, и Луи — монтаняр, скарал се с брат си, като го обвинил, че искал да посегне на живота му. ↑

[167] Принцеса Елизабет (1764–1794) — сестра на крал Луи XVI. ↑

[168] Одуен, Жан-Пиер (1764–1808) — френски политически деец публицист, якобинец, член на Конвента; по-късно — член на Съвета на петстотинте. ↑

[169] Рюан, Пиер-Шарл (1750–1808) — френски политически деец, член на Конвента, якобинец; след това член на Съвета на петстотинте, а по-късно заемал различни административни и дипломатически постове. ↑

[170] Буонароти, Филип-Мишел (1761–1837) — френски революционер (роден в Пиза), съратник на Бабьоф, автор на „История на заговора на равните“ (1828). ↑

[171] „Кадет Русел държи речи“ — популярна песен на доброволците от 1792 г. ↑

[172] Модерантисти — привърженици модерантизма (политика на „умерените“) — така наричали жирондинците и другите представители на дясното направление. ↑

[173] Терористи — така контрареволуционерите наричали якобинците. ↑

II МАРАТ ЗАД КУЛИСИТЕ

Както бе съобщил на Симон Еврар, на другия ден след срещата на улица „Паун“ Марат отиде в Конвента.

В Конвента имаше един маркиз маратист — Луи дьо Монто, който по-късно поднесе на Конвента десетичен стенен часовник с бюста на Марат.

Тъкмо когато Марат влизаше, Шабо се приближаваше до Монто.

— Ей, бившият... — каза му той.

Монто вдигна очи.

— Защо ме наричаш бивш?

— Защото си.

— Аз?

— Защото си бил маркиз.

— Никога.

— Бре!

Моят баща е бил войник, а дядо ми е бил тъкач.

— Каква песен пееш ти, Монто?

— Не се казвам Монто.

— А как се казваш?

— Казвам се Марибон.

— Както и да е — каза Шабо, — все ми е едно.

После добави през зъби:

— Сега никой не ще да бъде маркиз.

Марат се бе спрял в левия коридор и гледаше Монто и Шабо.

Всеки път, когато Марат влизаше, се вдигаше някаква глъчка, но далече от него. Около него всички мълчаха. Марат не обръщаше внимание на това. Той презираше „врякането на блатото“.

Долу, в полумрака на тъмните пейки, Компе от Оаза, Прюнел^[1], епископ Вилар^[2], който по-късно стана член на Френската академия, Бутру^[3], Пти^[4], Плешар, Боне, Тибодо^[5] и Валдрюш си показваха Марат един на друг с пръст.

— Ето го Марат.

— Да не е болен?
— Сигурно, щом е с халат.
— С халат ли?
— Да, дявол да го вземе!
— Много си позволява!
— Как смее да идва така в Конвента!
— Щом един ден дойде тук с лавров венец на главата, защо да не дойде облечен с домашен халат!
— Бакърено лице, зеленияса ли зъби.
— Халатът му изглежда нов.
— От какъв плат е?
— Рипсов.
— Раиран.
— Погледнете реверите.
— От кожа са.
— Тигрова.
— Не, хермелинова.
— Изкуствена.
— С чорапи е!
— Чудно.
— И обувки с катарамии.
— Сребърни!
— Ето затова няма да му простят дървените обуца на Камбулас.
По другите пейки се правеха, че не виждат Марат. Разговаряха за други неща. Сантона се приближи до Дюсо.
— Дюсо, вие знаете ли?
— Какво?
— Бившият граф дьо Бриен?
— Който бе в затвора Форс заедно с бившия херцог дьо Вилроа?
— Да.
— Познавах и двамата. Та какво?
— Те толкова много се страхуваха, че поздравяваха червените калпаци на всички ключари, а един ден се отказали да играят пикет, защото им били дали една колода карти с крале и кралици.
— И какво?
— Гилотинирали ги вчера.
— Двамата ли?

— Двамата.

— А как са се държали в затвора?

— Като страхливци.

— А на ешафода?

— Като храбреци.

И Дюсо възкликна:

— Да умреш е по-лесно, отколкото да живееш.

В това време Барер беше започнал да чете доклад за положението във Вандея. Деветстотин души от Морбиан бяха тръгнали с артилерия да подпомогнат Нант. Редон беше застрашен от селяните. Пембьоф беше атакуван. Край Мендрен кръстосваше една ескадра, за да предотвратява десантите. Цялото ляво крайбрежие на Лоара, от Енгранд до Мор, беше осеяно с роялистки батареи. Три хиляди селяни завладяха Порник. Те крещяха: „Да живеят англичаните!“ Едно писмо на Сантер до Конвента, което сега Барер четеше, завършваше така: „Седем хиляди селяни атакуваха Ван. Ние ги отблъснахме и пленихме четири оръдия...“

— И колко пленници? — прекъсна го нечий глас.

Барер продължи: „В послеписа на писмото е добавено: «Пленници нямаме, защото престанахме да пленяваме.»“^[6]

Марат, все така неподвижен, не слушаше, сякаш бе погълнат от сериозна мисъл.

Той държеше в ръка и мачкаше с пръсти един лист, на който някой, ако би могъл да го разгъне, би прочел следните няколко реда, написани от Моморо, вероятно отговор на поставен от Марат въпрос:

„Не мога да направя нищо срещу всемогъществото на комисарите-пълномощници, най-вече срещу пълномощниците на Комитета на общественото спасение. Напразно Женисийо каза на заседанието на 6 май: «Всеки комисар е повече от крал» — това нищо не помогна. Те имат власт над живота и смъртта. Масад в Анжер, Трюлар в Сент-Аман, Нион при генерал Марсе, Парен при армията в Сабл, Милиер при армията в Ниор са всемогъщи. Клубът на якобинците стигна дотам, че направи Парен бригаден генерал. Обстоятелствата оправдават всичко. Един делегат на Комитета на общественото спасение държи в шах един генерал-аншеф“.

Марат престана да мачка листа, сложи го в джоба си и бавно се насочи към Монто и Шабо, които продължаваха да разговарят и не

бяха забелязали влизането му.

Шабо казваше:

— Марибон ли си или Монто, чуй какво ще ти кажа: идвам от Комитета на общественото спасение.

— Е, какво правят там?

— Повериха един благородник да бъде пазен от един свещеник.

— О!

— Един благородник като тебе...

— Аз не съм благородник — каза Монто.

— На един свещеник...

— Като тебе.

— Аз не съм свещеник — каза Шабо.

И двамата започнаха да се смеят.

— Разкажи точно този анекдот — подзе Монто.

— Ето какъв е случаят. Един свещеник, който се казва Симурден, е делегат с пълни права при някой си виконт на име Говен; този виконт командува експедиционната колона на крайбрежната армия. Целта е да се попречи на благородника да действа непочтено, а на свещеника да изменничи.

— Много проста работа — отвърна Монто. — Трябва само да се вкара и смъртта в играта.

— Аз съм дошъл за това — каза Марат.

Те вдигнаха глави.

— Добър ден, Марат — каза Шабо. — Ти много рядко присъствуваш на нашите заседания.

— Моят лекар ми препоръча вани — отвърна Марат.

— Трябва да се пазите от вани — подзе Шабо. — Сенеката^[7] е умрял във вана.

Марат се усмихна:

— Шабо, тук няма Нерон^[8].

— Но ти си — каза един суров глас.

Беше Дантон, който минаваше край тях, отивайки на пейката си.

Марат дори не се обърна.

Той наведе главата си между лицата на Монто и Шабо.

— Слушайте, дошъл съм за нещо сериозно, трябва един от нас тримата днес да предложи на Конвента един проект за декрет.

— Не аз — каза Монто. — Мене не ме слушат, аз съм маркиз.

— И мене — каза Шабо — не ме слушат, аз съм капуцин.

— А и мене — каза Марат — не ме слушат, аз съм Марат.

И тримата замълчаха.

Когато Марат биваше загрижен, не беше лесно да му се задават въпроси. Все пак Монто се осмели да го попита:

— Марат, какъв декрет искаш да предложиш?

— Декрет, който да наказва със смърт всеки военачалник, който пусне да избяга някой пленен бунтовник.

Шабо се намеси:

— Такъв декрет съществува, гласувахме го в края на април.

— Обаче все едно че не съществува — каза Марат. — Навсякъде в цяла Вандея всеки пуска пленниците да бягат и това покровителство остава ненаказано.

— Марат, значи декретът не се прилага вече.

— Шабо, декретът отново трябва да влезе в сила.

— Разбира се.

— И затова трябва да се говори в Конвента.

— Марат, не е необходимо в Конвента; достатъчно е в Комитета на общественото спасение.

— Целта ще се постигне — добави Монто, — ако Комитетът на общественото спасение разлепи декрета из всички общини във Вандея и даде два-три хубави примера.

— С глави на големци — подзе Шабо. — Генералски.

Марат изръмжа:

— Наистина това ще бъде достатъчно.

— Марат — подзе пак Шабо, — иди в Комитета на общественото спасение и лично им кажи това.

Марат го погледна право в очите, което не бе приятно дори за Шабо.

— Шабо — каза му той, — Комитетът на общественото спасение е Робеспьер; аз не ходя при Робеспьер.

— Аз ще отида — каза Монто.

— Добре — каза Марат.

На другия ден беше изпратена по всички направления една заповед на Комитета на общественото спасение, който нареждаше във всички градове и села на Вандея да се разлепи и строго да се

изпълнява декретът за смъртно наказание на всеки, който окаже съдействие при бягство на злодеи и пленени бунтовници.

Този декрет бе само първата крачка; Конвентът трябваше да отиде още по-далече. Няколко месеца след това, на 11 брюмер година II (ноември 1793 година), след като град Лавал отвори вратите си на вандейците бегълци, Конвентът издаде декрет, по силата на който ще се разрушава и срина до основи всеки град, който даде убежище на бунтовници.

От своя страна кралете в Европа с манифест на Брауншвайгския херцог, написан по внушение на емигрантите и редактиран от маркиз дьо Линон, интендант на Орлеанския херцог, заявиха, че ще бъде разстрелян всеки французин, заловен с оръжие в ръце, и че Париж ще бъде сринат наравно със земята, ако падне дори един косъм от главата на краля.

Диващина срещу варварство.

[1] Прюнел дьо Лиер, Леонар-Жозеф (1748–1828) — френски политически деец, член на Законодателното събрание и на Конвента. ↑

[2] Вилар, Ноел-Габриел-Люк (1748–1826) — френски политически деец, бивш епископ, отказал се от сана си през 1793 г., член на Конвента; при Наполеон станал сенатор. ↑

[3] Бутру, Лоран (1757–1816) — френски политически деец, член на Конвента, а по-късно член на Съвета на петстотинте. ↑

[4] Пти, Жан-Мартен, барон (1772–1856) — френски генерал, участник почти във всички войни през епохата на Великата френска революция и на Империята. ↑

[5] Тибодо, Антоан-Клер, граф дьо (1765–1854) — френски политически деец, член на Конвента, близък на фракцията „Блато“ взел участие в създаването на Гражданския кодекс. ↑

[6] „Монитор“, т. XIX, стр. 81. — Бел.авт. ↑

[7] Сенека, Луций Аней (ок. 2 пр.н.е.–ок. 65 от н.е.) — древноримски философ и писател, възпитател на император Нерон, който го заподозрял, че участва в заговор против него, и му заповядал да се самоубие. ↑

[8] Нерон (37–68) — римски император, отличил се със своята жестокост и подозрителност. Бунтът в армията го накарал да се самоубие. ↑

ТРЕТА ЧАСТ ВЪВ ВАНДЕЯ

КНИГА ПЪРВА

ВАНДЕЯ

I

ГОРИТЕ

По това време в Бретан имаше седем страшни гори. Вандея е бунтът на свещеника. Този бунт имаше за съучастник гората. Тъмните сили взаимно се подпомагат.

Седемте тъмни гори на Бретан бяха: гората Фужер, която прегражда пътя между Дол и Авранш; гората Пренсе, която има окръжност осем левги; гората Пемпон прорязана от урви и потоци, почти непроходима откъм Бенъон, но с удобен проход за отстъпление към град Конкорне, база на роялистите; гората Рен, откъдето се чуваше тревожният камбанен звън на републиканските енории, винаги многобройни близо до градовете; в тази гора именно Пюизе загуби Фокар^[1]; гората Машкул, където Шарет властвуваше като див звяр гората Гарнаш, която принадлежеше на фамилиите Тремуй, Говен и Роан; гората Броселианд, която принадлежеше на феите.

Един аристократ от Бретан се именуваше Господарят на Седемте гори. Това бе виконт дьо Фонтене, бретонски принц.

Защото наистина имаше бретонски принц, различен от френския принц. Мъжете от рода Роан бяха бретонски принцове. Гарние дьо Сент в своя доклад до Конвента, направен на 15 нивоз^[2] година II, именува по следния начин принц дьо Талмон: „Капет на разбойници, владетел на Мен и на Нормандия“.

Историята на бретонските гори за периода от 1792 до 1800 година би трябвало да бъде самостоятелна и да влезе като легенда в огромната авантюра на Вандея.

В историята има истина, в легендата — също. Легендарната истина има по-друг характер от историческата истина. Легендарната истина е измислица, която изхожда от действителността. Впрочем

историята и легендата имат една и съща цел — от преходния човек да изобразят безсмъртния човек.

Вандея не може да бъде напълно обяснена, ако легендата не допълни историята; историята я представя цялостно, а легендата подробно.

Нека кажем, че Вандея заслужава този труд. Вандея е някакво чудо.

Тази война на Невежите, толкова глупава и толкова бляскава, толкова ужасна и толкова великолепна, опустоши Франция, но и стана нейна гордост. Вандея е рана, която е и слава.

В известни часове човешкото общество има свои загадки, загадки, които за мъдреците са светлина, а за невежите са мрак, насилие и варварство. Философът не се решава да обвинява. Той има предвид смущението, което предизвикват трудностите. Трудностите не минават, без да хвърлят някаква сянка под себе си, както облаците.

За да разбере Вандея, човек трябва да си представи следния антагонизъм: от едната страна френската революция, от другата страна бретонският селянин. Пред тия несравними събития — огромна заплаха едновременно за всички облаги, гневен пристъп на цивилизацията, насилия на разярения прогрес, извънредно голямо по размери и непонятно подобрение — бе изправен този улегнал и своеобразен дивак, този човек със светли очи и дълги коси, който преживява само с мляко и кестени, който не вижда по-далече от своя сламен покрив и междата на своята нива, който различава всяко съседно село по звука на камбаната му, който използва водата само за пиене, който е облечен с кожен жакет с копринени шарки, занемарен, а пък извезан, който татуира дрехите си, както неговите прадеди келтите^[3] са татуирали лицата си, който уважава като господар своя палач, който говори един мъртъв език, погребващ мисълта му, който подкарва с остен воловете си, който точи косата си, който плеви черното си жито и меси елдовите си питки, който боготвори най-напред своето рало, а после баба си, който вярва в Пресветата дева и в Бялата дама, който благочестиво се прекланя пред олтара, а също така и пред тайнствения висок камък, извисен в пущинака, който в полето е орач, в морето рибар, в гората браконьер, който обича своите крале, своите сеньори, своите свещеници и своите въшки, който може с

часове да се вслушва в морето, застанал замислен, мрачен и неподвижен край пустинния бряг.

И нека се попитаме дали този слепец можеше да приеме тази светлина.

II ХОРАТА

Селянинът има две опорни точки: нивата, която го храни, и гората, която го крие.

Трудно може да си представите какво бяха бретонските гори; те бяха градове. Нищо по-глухо, по-безмълвно и по-диво от тия вплетени едни в други тръни и клонаци; тия просторни шубраци бяха леговища на спокойствието и на тишината; никоя самота не изглежда така мъртвешка и така гробовна; ако би могло само с един удар като мълния да се отсекаат дърветата, изведнъж под тази сянка ще се види мравуняк от хора.

Тесни, кръгли кладенци, замаскирани отгоре с капаци от камъни и клони, отначало отвесни, после хоризонтални, разширяващи се фуниеобразно под земята, докато стигнат до тъмни землянки — такива скривалища Камбиз^[4] намери в Египет, а Вестерман — в Бретан; там е било в пустинята, а тук в гората; в египетските подземия е имало трупове, в бретонските подземия имаше живи хора. Една от най-затъntenите поляни в гората Мидон, цялата прокопана с подземни галерии и килии, в които влизаше и излизаше един загадъчен народ, се наричаше „Големият град“. Друга една поляна, също така запустяла на повърхността и също така населена под земята, се наричаше „Кралският площад“.

Този подземен живот в Бретан е съществувал от незапомнени времена. Тук човекът винаги е бягал от човека. Затова са се появили бърлогите на влечугите, издълбани под дърветата. Това е започнало от друидите^[5], а някои от тези подземия са дори толкова стари, колкото долмените. Злите духове от легендите и чудовищата от историята — всичко е минало през тази черна земя: Тевтат^[6], Цезар^[7], Хойол, Неомен, Жофроа Английски^[8], Ален Желязната ръкавица, Пиер

Моклерк^[9], френският род Блоа^[10], английският род Монфор^[11], крале и херцози, деветте бретонски барони, съдиите на Великите дни, нантските графове, воюващи с ренските графове, скитници, разбойници, големи войски, Рене II^[12] — виконт дьо Роан, представители на краля, добрият Шонски херцог, който бесеше селяните под прозорците на госпожа дьо Севинье^[13], през петнадесети век кланетата на сеньорите, през шестнадесети век и седемнадесети век религиозните войни, през осемнадесети век тридесетте хиляди кучета, обучени за лов на хора; при този страшен тропот народът е решавал да изчезва. Така едни след други троглодитите^[14] са бягали, за да се спасят от келтите, келтите са бягали, за да се спасят от римляните, бретонците са бягали за да се спасят от нормандците, хугенотите са бягали, за да се спасят от католиците, контрабандистите са бягали, за да се спасят от митничарите; отначало са се криели в горите, а после под земята. В убежища за зверове. Тиранията принизява дотам народите. В продължение на две хиляди години деспотизмът във всичките си прояви — завоевания, феодализъм, фанатизъм, данъци — гонеше тази нещастна, обезумяла Бретан: безмилостна хайка, която непрекъснато сменяше една форма, за да започне под друга. Хората се криеха в земята.

Ужасът, който е една разновидност на гнева, беше напълно готов да обземе душите на хората и земянките бяха напълно готови в горите, когато блесна френската република. Бретан се разбунтува, почувствувала се потисната от това насилствено освобождение. Обикновена грешка на робите.

III

СЪУЧАСТИЕ НА ХОРА И ГОРИ

Трагичните бретонски гори подновиха своята стара роля, станаха помощници и съучастници и в този бунт, както са били във всички други.

Подземието в една такава гора беше като звездист корал, прокопано и прорязано във всички направления, една тайна мрежа от подземни ходове, килии и галерия. Всяка от тези слепи килии

подслоняваше по пет-шест души. Трудно беше да се диша. Известни са някои необикновени цифри, които дават възможност да се разбере тази мощна организация на огромния селски бунт. В Ил-е-Вилен, в гората Пертр, убежище на принц дьо Талмон, не се чуваше никакво дихание, нямаше нито една човешка следа, а там имаше шест хиляди души начело с Фокар; в Морбиан, в гората Мьолак, не се виждаше жива душа, а имаше осем хиляди човека. А тия две гори, Пертр и Мьолак, не се числят между големите бретонски гори. Страшно бе да се навлезе в тях. Тия измамни гъсти гори, пълни с бойци, скрити в някакъв подземен лабиринт, бяха като огромни, тъмни гъби, от които под тежестта на този гигантски крак, революцията, бликаше гражданската война.

Невидими батальони дебнеха. Тия неподозирани армии кръжаха под републиканските армии, излизаха изведнъж под земята и пак се прибираха, изскачаха безбройни и изчезваха, можеха да бъдат навсякъде и никъде — лавина, после прах, колоси, притежаващи способността да се смаляват, гиганти, когато се бият, и джуджета, когато изчезват. Ягуари с навици на къртици.

Имаше не само гори, имаше и горички. Също както извън градовете има села, така извън горите имаше храсталаци. Горите бяха свързани помежду си с лабиринт от разпръснати навред горички. Старинните замъци, които бяха крепости, махалите, които бяха лагери, чифлиците, които бяха оградени имения със засади и капани, и фермите, заобиколени с ровове и дървета, бяха дупките на мрежата, в която попадаха републиканските армии.

Този ансамбъл наричаха Бокаж.

В него влизаха: гората Мидон с блато по средата, собственост на Жан Шуан; гората Жен на Тайефер^[15]; гората Юисери на Гуж-льо-Брюан^[16]; гората Шарни на Куртиле-льо-Батард^[17], наречен апостол свети Павел, началник на лагера „Черната крава“; гората Бургол, собственост на тайнствения господин Жак^[18], който загадъчно загина в подземията на Жювардейл; гората Шаро, където Пимус и Пти-Пренс, нападнати от гарнизона на Шатоньоф, влизаха в редовете на републиканците, залавяха през кръста гренадири и ги отвеждаха в плен; гората Йорьозри, свидетел на поражението на гарнизона от Лонг-Фе; гората Олн, откъдето се наблюдаваше пътят между Рен и Лавал; гората Гравел, която принц дьо Латремуи бе спечелил в игра на топка;

гората Лорж в департамента Кот-дю-Нор, където Шарл дьо Боарди^[19] господствува след Бернар дьо Вилньоф^[20]; гората Баняр близо до Фонтене, където Лескюр предизвика на бой Шалбос^[21], който прие, макар че разполагаше с пет пъти по-малко сили; гората Дюронде, собствеността на която си оспорваха някога Ален льо Редрю и Ерипу, син на Шарл Плешивия^[22]; гората Кроклу, в края на онзи пущинак, където Кокро режеше главите на пленниците; гората Кроа-Батай, където взаимно си размениха омировски обиди Жамб-д'Аржан и Мориер; гората Содре, която ние видяхме как се претърсва от един парижки батальон. И още много други.

В повечето от тия гори и горички имаше не само подземни селища около землянката на водача; имаше още и истински махали от ниски колиби, скрити под дърветата, които някъде бяха толкова многобройни, че изпълваха цялата гора. Често пъти пушеците ги издаваха. Две от тия селища в гората Мидон станаха прочути — Лориер, близо до Летан, а откъм Сент-Уан-ле-Тоа групата колиби, наречена Рю-дьо-Бо.

Жените живееха в колибите, а мъжете в подземията. Те използваха в тази война самодивските галерии и старите келтски ходове. На скритите под земята мъже носеха храна. Забравените умираха от глад. Всъщност това бяха несръчни хора, които не са могли да отворят капаците на своите кладенци. Обикновено тия капаци от мъх и клони бяха така майсторски направени, че беше невъзможно да се открият отвън в тревата, обаче много лесно се отваряха и затваряха отвътре. Тия скривалища бяха издълбани много грижливо. Пръстта от кладенците се изхвърляше в някое близко блато. Вътрешните стени и подът бяха покрити с папрат и мъх. Тия мазета наричаха „ложи“. В тях се чувствуваха добре, макар че там нямаше нито светлина, нито огън, нито хляб, нито въздух.

Беше много опасно човек да излезе непредпазливо между живите, да се изрови без причина. Защото можеше да попадне между краката на някоя армия в поход. Страшни гори; двойни капани. Сините не смееха да влязат, белите не смееха да излязат.

IV

ТЕХНИЯТ ЖИВОТ ПОД ЗЕМЯТА

В тия подземия за зверове мъжете скучаеха. Понякога нощем, с голям риск, те излизаха и отиваха да потанцуват на съседни поляни. Или пък се молеха, за да убиват времето. „Всеки ден — казва Бурдоазо — Жан Шуан ни караше да прехвърляме молитвените броеници.“

Беше почти невъзможно, когато настъпеше сезонът, да спреш тия от Долен Мен да отидат на Празника на жътвата. Някои биваха обземани от своеобразни идеи. Дени, наречен Сечипланина, се преобличаше като жена и отиваше на представление в Лавал; след това се прибираше в дупката си.

Същите хора, когато влизаха в бой, внезапно падаха убити и заменяха карцера с гроба.

Понякога те повдигаха капака на своята дупка и се вслушваха дали има бой някъде далече; с ухо следяха сражението. Стрелбата на републиканците беше равномерна, стрелбата на роялистите беше разпръсната; това ги ориентираше. Ако огънят на войсковата част изведнъж прекъснеше, това означаваше, че роялистите са претърпели поражение; ако неравномерната стрелба продължаваше и се отдалечаваше към хоризонта, това беше знак, че роялистите побеждават. Белите винаги преследваха; сините — никога, тъй като този край беше враждебно настроен срещу тях.

Тия подземни бойци бяха прекрасно осведомени. Нямаше нищо по-бързо и нищо по-загадъчно от техните съобщителни средства. Те бяха разрушили всички мостове, бяха разглобили всички каруци и все пак намираха начин да си кажат всичко и да се предупредят за всичко. Съобщителни пунктове бяха установени от гора до гора, от село до село, от чифлик до чифлик, от колиба до колиба, от храсталак до храсталак.

Всеки глуповат на вид селянин, движещ се по пътя, можеше да носи телеграми, скрити в кухата си тояга.

За да ходят от единия до другия край на Бретан, бившият член на Учредителното събрание Боетиду^[23] ги снабдяваше с нов модел републикански паспорти, на които трябваше само да се впише името на притежателя. Такива паспорти този изменник имаше цели купища. Невъзможно беше да ги заловят. „Гайни, посветени на четиристотин хиляди души, бяха свято пазени“ — пише Пюизе^[24].

Изглежда, че този четириъгълник, затворен на юг от линията Сабл — Туар, на изток от линията Туар — Сомюр и от реката Туе, на

север от Лоара и на запад от океана, имаше единна нервна система, така че която и точка на тази земя да се засегнеше, всичко се разтърсваше. За миг само новината излетяваше от Ноармутие до Люсон и в лагера Луе научаваха какво става в лагера Кроа-Морнно. Би могло да се каже, че птиците помагаха. На 7 месидор година III Хош писа: „Човек би повярвал, че тия хора имат телеграф.“ Това бяха кланове като в Шотландия. Всяка енория имаше свой вожд. Моят баща е водил тази война и затова аз мога да говоря за нея.

V

ТЕХНИЯТ ЖИВОТ ПРЕЗ ВОЙНАТА

Повечето от тях имаха само копия. В изобилие имаше ловни пушки. Няма по-умели стрелци от браконьерите на Бокаж и контрабандистите на Лору. Те бяха необикновени, страшни и храбри бойци. Заповедта за мобилизирането на триста хиляди души накара да бият тревога камбаните на шестстотин села. Пожарът пламна изведнъж по всички точки. Поату и Анжу избухнаха в един и същ ден. Нека кажем, че първият грохот се чу в пущинака Кербадер още на 8 юли 1792 година, един месец преди 10 август. Ален Ределер^[25], забравен днес, беше предшественик на Ларошжаклен и на Жан Шуан. Роялистите, заплашвайки със смъртно наказание, мобилизираха всички мъже, годни да носят оръжие. Те реквизираха впрегатния добитък, колите, храните. Веднага Сапино^[26] събра три хиляди войници, Катлино — десет хиляди, Стофле — двадесет хиляди, а Шарет стана господар на Ноармутие. Виконт Сепо^[27] разбунтува Горен Анжу, Шевалие Дийози — Антр-Вилен-е-Лоар, Тристан Отшелника^[28] — Долен Мен, бръснарят Гастон — град Гемене, а абатът Берние^[29] — всичко останало. Малко се искаше, за да се надигнат всички. В дарохранителниците на кюретата роялисти, „заклетите свещеници“, както им казваха, поставяха голяма черна котка, която неочаквано изскачаше оттам по време на богослужението. „Това е дяволът!“ — викаха селяните и целият кантон въставаше. Огнено дихание излизаше от изповедалните. За да нападат ненадейно и устремно сините и за да прескачат ровове и ями, те си служеха с прът, дълъг петнадесет стъпки,

наречен „мертек“, оръжие за бой и за бягство. В разгара на боевете, когато нападаха обкръжилите ги републикански войски, всички селяни падаха на колене, щом срещнеха на бойното поле някакъв кръст или параклис, и започваха да се молят под картеча; едва след като свършеха молитвите си, останалите живи се надигаха и се хвърляха срещу неприятеля. Какви гиганти, уви! Те зареждаха пушките си тичешком — талантливи бойци. Обаче лесно ги караха да вярват в небивалици; свещениците им показваха други свещеници, на които бяха зачервили вратовете с пристегнатата връв, като им казваха: „Това са възкръснали след гилотинирането!“ Те уважаваха рицарството; отдаваха почести на Феск, републикански знаменосец, когото бяха съсекли, без той да изпусне знамето си. Тия селяни знаеха и да се присмиват; свещениците републиканци, които се бяха оженили, те наричаха „хора, които хвърлили расото, а после и гащите“. Отначало те се страхуваха от оръдията, а после се нахвърляха върху тях с тояги и ги пленяваха. Те плениха първо едно хубаво бронзово оръдие, което кръстиха „Мисионера“, а после едно старо оръдие от религиозните войски, на което бяха гравирани гербът на Ришельо и образът на дева Мария; него пък нарекоха „Мари-Жан“. Когато загубиха Фонтене, те загубиха и „Мари-Жан“; около това оръдие паднаха, без да мръднат, шестстотин селяни; после си възвърнаха Фонтене само за да си възвърнат „Мари-Жан“; развеждаха оръдието, покрито с кралското знаме и с цветя, като караха минаващите да го целуват. Но две оръдия бяха малко. Стофле бе взел „Мари-Жан“; Катлино от ревност се отправи към Пен-ан-Манж, атакува Жале и плени трето оръдие; Форе^[30] атакува Сен-Флоран и плени четвърто. Двама други водачи, Шуп и Сен-Пол, направиха нещо по-хубаво: те издялаха от трупи на отсечени дървета топове и чучулартилеристи и с тази артилерия, на която от сърце се смееха, принудиха сините да се изтеглят от Марьойл. Това бе тяхното велико време! По-късно, когато Шабло разби Ламарсоньер, бягащите селяни оставиха на опозореното бойно поле тридесет и две английски оръдия. Тогава Англия издържаше френските принцове и „изпращаше средства на негово височество“, както писа Нансиа^[31] на 10 май 1794 година, „защото бяха казали на господин Пит, че благоприличието го изисквало“. Мелине^[32] пише в един доклад от 31 март: „Лозунгът на бунтовниците е: «Да живеят англичаните!»“ Селяните се спираха, за да грабят. Тия набожни хора бяха крадци. Диваците имат пороци. По-

късно от тази именно слабост ги възпира цивилизацията. Пюизе пише в том II на страница 187: „Много пъти аз спасявах град Плелан от грабеж.“ И по-нататък, на страница 434, той избягва да влезе в Монфор: „Направих едно отклонение, за да избягна разграбването на якобинските къщи.“ Бунтовниците обраха Шоле; те опразниха Шалан. След като не успяха да влязат в Гранвил, те опустошиха Вил-Дийо. Те наричаха „якобински отрепки“ планинските жители, присъединили се към сините, и по-жестоко ги унищожаваша от другите. Те като войниците обичаха да убиват в бой и като разбойниците да колят мирното население. Изпитваха удоволствие да разстрелват „дебеланковците“, тоест буржоата, и наричаха това „отговяване“. Във Фонтене един от техните свещеници, кюрето Барботен, съсече един старец със сабята си. В Сен-Жермен-сюр-Ил^[33] един от техните вождове, благородник при това, уби с пушечен изстрел прокурора на общината и му взе часовника. В Машкул те избиваха редовно по тридесет републиканци на ден в продължение на пет седмици; редицата от тридесет души наричаха „молитвена броеница“. Нарездаха ги с гръб към изкопана яма и ги разстрелваха; понякога застреляните падаха още живи в ямата; но въпреки това ги заравяха. Такива деяния ние видяхме и по-късно. На Жубер, председателя на околията, отразяха китките на двете ръце. На пленените републиканци поставяха специално изковани белезници, които режеха ръцете им. После ги убиваха публично на площадите под звуците на ловджийски рогове. Шарет, който се подписваше „Братство“, шевалието Шарет, който като Марат носеше на главата си кърпа, завързана над самите му вежди, изгори град Порник заедно с жителите му, затворени в къщите. По същото време Карие беше страшен. На терора се отвръщаше с терор. Бретонският бунтовник беше облечен почти като гръцкия въстаник — къса куртка, пушка през рамо, гамаши, широки панталони, подобни на фустанела, вандеецът приличаше на клефт^[34]. Анри дьо Ларошжаклен, на двадесет и една година, тръгна на война с тояга и чифт пистолети. Вандейската армия наброяваше сто петдесет и четири дивизии. Те обсаждаха по всички военни правила; три дни държаха обсаден Бресюир. Един разпети петък десет хиляди селяни обстрелваха град Сабл с нажежени гюллета. Само за един ден успяха да разрушат четиринадесет републикански лагера от тинье до Курбвейл. Под високата крепостна стена на Туар се е водил следният

знаменит диалог между Ларошжаклен и един млад селянин: „Карл! — Тук съм. — Наведи раменете си, за да се кача на тях. — Готово. — Дай пушката си. — Вземете я.“ И така Ларошжаклен скочил в града и без стълби превзели кулите, които бил обсадил Дюгесклен^[35]. Те предпочитаха куршум вместо луидор. Те плачеха, когато от техния поглед изчезваше родната им камбанария. Да бягат им беше лесно; в такива случаи вождовете казваха: „Хвърлете дървените си обуца, пазете пушките си!“ Когато свършваха боеприпасите, прочитаха молитвите си и се промъкваха в барутните складове на републиканската артилерия; по-късно д’Елбе искаше муниции от англичаните. При приближаването на неприятеля вандейците скриваха ранените си във високите жита или в гъстите папрати, свършеше ли схватката, отиваха да ги приберат. Нямаха униформи. Дрехите им се окъсваха. Селяни и благородници се обличаха с каквито дрипи намерят. Роже Мулини^[36] носеше тюрбан и хусарски мундир, взети от склада за облекло в театъра на град Флеш; Шевалие дьо Бовилие^[37] беше облечен в прокурорска тога, на главата си носеше вълнено кепе, а над него някаква женска шапка. Всички носеха бял шарф и бял пояс; чиновете се различаваха по джуфките. Стофле имаше червена джуфка; Ларошжаклен имаше черна джуфка; Вемпфан^[38], който бе полужирондинец, но не напусна Нормандия, носеше на ръката си лента като каработите в Кан. В техните редици имаше жени — госпожа Лескюр, която по-късно стана госпожа дьо Ларошжаклен; Терез дьо Молиан, любовницата на Ларуари, която изгори списъка на енорийските вождове; младата и красива госпожа дьо Ларошфуко, която със сабя в ръка се шегуваше със селяните при обсадата на голямата кула на замъка Пюи-Русо, и тази Антоанет Адамс, наречена Шевалие Адамс, толкова храбра, че когато я заловиха, я разстреляха права от уважение. Това героично време беше жестоко. Хората бяха разярени. Госпожа дьо Лескюр нарочно подкарваше коня си върху падналите след боя републиканци; „мъртви са“ — казваше тя; а може би са били само ранени. Понякога мъжете изменяха, но жените — никога. Госпожица Фльори от Френския театър остави Ларуари и отиде при Марат, но от любов. Доста началници бяха също така невежи като войниците; господин дьо Сапино не знаеше правописа; той пишеше: „ние ште имаме на нашта страна“. Вождовете се мразеха един друг; началниците от блатата викаха: „Долу тия от високите

места!“ Кавалерията им беше малобройна и трудно се сформираше. Пюизе пише: „Всеки от тия хора, който ми е дал от все сърце двамата си сина, веднага охладнява, ако му поискам да ми даде един от своите коне.“ Вили, коси, стари и нови пушки, браконьерски ножове, ръжени, криваци с железни обковки и с пирони — това бяха техните оръжия; някои от тях носеха на шия кръст, изработен от две кости на мъртвец. Те нападаха с оглушителни викове, внезапно изскачаха отвсякъде, от горите, от хълмовете, от храстите, от изровените пътища, разпръсваха се, тоест образуваха полукръг, убиваха, унищожаваша, сразяваха като мълния и изчезваха. Когато преминаваха през републикански град, те отсичаха Дървото на свободата, изгаряха го и танцуваха около огъня. Обичаха да действуват нощем. Вандеецът имаше за правило да напада неочаквано. Извървяваха мълчаливо петнадесет левги, и то без да смачкат нито тревичка зад себе си по пътя. Паднеше ли нощта, след като военният съвет на вождовете определи мястото на сутрешното нападение на републиканските постове, те зареждаха пушките си, прочитаха набързо молитвата си, сваляха дървените си обуца и в дълги колони тръгнаха през горите, стъпвайки с боси крака по тревата и мъха, без шум, без глъч и без дихание. Поход на котки в мрака.

VI

ДУШАТА НА ЗЕМЯТА ПРЕМИНАВА В ЧОВЕКА

Разбунтувалата се Вандея наброяваше най-малко петстотин хиляди мъже, жени и деца. Половин милион бойци — това е бройката, дадена от Тюфен на Ларуари.

Федералистите^[39] помагаха; съучастник на Вандея беше Жирондата. Лалозер^[40] изпрати в Бокаж тридесет хиляди души. Обединили се бяха осем департамента — пет в Бретан и три в Нормандия. Град Еврьо, побратимен с град Кан, бе представен в съвета на бунтовниците от своя кмет Шомон и от именития гражданин Гардемба. Бюзо, Горса^[41] и Барбару в Кан, Брисо в Мулен, Шасан в Лион, Рабо-Сент-Етиен в Ним, Мейан^[42] и Дюшател^[43] в Бретан — всички тия гърла раздухваха пожара.

Имаше две Вандеи: голямата, която водеше войната в горите, и малката, която водеше войната в храстите; тази именно отсянка разделя Шарет от Жан Шуан. Малката Вандея беше наивна, голямата беше покварена; малката струваше повече. Шарет бе удостоен с титлата маркиз, с чин генерал-лейтенант от кралските армии и с „Големия кръст“ на ордена „Сен-Луи“; Жан Шуан си остана Жан Шуан. Шарет бе по-близо до бандита, Жан Шуан — до рицаря.

А великодушните вождове като Боншан, Лескюр и Ларошжаклен се лъжеха. Великата католическа армия беше едно безразсъдно усилие; нейната гибел беше неизбежна; може ли човек да си представи една стихия да атакува Париж, една коалиция от села да обсади Пантеона, една шайка от коледари и певци на псалми да заглуши „Марсилезата“, тълпата с дървени обуца да се нахвърли върху легиона на разума? При градовете Маис и Савене това безумие бе наказано. На Вандея бе невъзможно да премине Лоара. Тя можеше всичко, но не и да прескочи тази преграда. Гражданската война не прави завоевания. Да се премине Рейн, значи, да се допълни славата на Цезар и да се увеличи тая на Наполеон; преминаването на Лоара убива Ларошжаклен.

Истинската Вандея е Вандея в дома си; там тя е повече от неуязвима, тя е неуловима. Вандеецът във Вандея е контрабандист, земеделец, войник, пастир, браконьер, партизанин, козар, звънар, селянин, шпионин, убиец, клисар, горски звяр.

Ларошжаклен е Ахил^[44], Жан Шуан е Протей^[45].

Вандея не успя. Други бунтове бяха сполучливи, например този в Швейцария. Има разлика между бунтовника в планината като швейцареца и бунтовника в гората като вандееца — подчинявайки се на гибелното влияние на средата, първият се бие в името на някакъв идеал, вторият се бие за предразсъдъци. Единият хвърчи, другият пълзи. Единият се сражава за човечеството, другият — за самотата; единият иска свобода, другият иска уединение; единият защитава общината, другият — енорията. „Общини! Общини!“ — викаха героите в битката ври Мора. Единият е свикнал с пропастите, другият — с блатата; първият е рожба на потоците и разпенените води, вторият е рожба на застоялите води, които разпространяват треската; над главата на единия е лазурното небе, над главата на другия — гъсталакът; единият е във висините, другият — в сянката.

Съвсем различно възпитават върховете и низините.

Планината е крепост, гората е засада; първата вдъхновява към смелост, втората — към хитрост. Древността поставяше боговете по върховете, в сатирите в храсталаците. Сатирът е дивак, получовек, полузвяр. Свободните страни имат Апенини, Алпи, Пиренеи, Олимп. Парнас е връх. Монблан беше гигантският помощник на Вилхелм Тел^[46]; в съдържанието на индийските поеми, възпяващи безкрайните борби на разума срещу мракобесието, навсякъде изпъкват Хималаите. Гърция, Испания, Италия и Хелвеция имат за символ планината; Кимерия^[47], Германия или Бретан имат за символ гората. Гората е жестока.

Характерът на местността съветва човека в много негови постъпки. Тя е по-голям съучастник, отколкото се предполага. Пред някои диви пейзажи има опасност да се оправдае човекът и да се обвини природата; чувства се смътното предизвикателство на природата; понякога пустинята е опасна за човешката съвест, особено за слабо просветената съвест; съвестта може да бъде величава, това създава Сократ^[48] и Исус; тя може да бъде нищожна, това създава Атрей^[49] и Юда. Дребната съвест бързо се превръща във влечуго; сенчестите гори, къпините, тръните, блатата под клоните са опасни свърталища за нея; там тя попада под тайнственото влияние на лоши убеждения. Оптическите измами, необяснимите видения, спонтанните уплахи от времето или мястото хвърлят човека в онзи полурелигиозен, полуживотински страх, който поражда в мирно време суеверието, а в бурните размирни години — насието. Халюцинациите осветяват с факел пътя на убийството. Бандитът изпада в някакво умопомрачение. Чудотворната природа действа двойствено — възхищава големите умове и ослепява диваците. Когато човек е невежа, когато пустинята е призрачна, мракът на самотата се прибавя към мрака на ума; и оттам се разтварят бездни в човека. Някои скали, някои оврази, някои сечища, някои злокобни светли лъчи, блеснали привечер през дърветата, тласкат човека към безумни и жестоки постъпки. Може почти да се твърди, че има злодейски места.

Колко трагични случки е видял мрачният хълм, който се намира между Бенън и Плелан!

Просторните хоризонти извеждат душата до общи идеи; ограничените хоризонти поражда частните идеи, които понякога

стават причина големите сърца да бъдат малки умове, като например Жан Шуан.

Общите идеи, ненавиждани от частните идеи — това е борбата против прогреса.

Роден край и родина — тия две думи предават същността на цялата вандейска война; бунт на местната идея срещу всеобщата идея; селяни срещу патриоти.

VII ВАНДЕЯ УНИЩОЖИ БРЕТАН

Бретан е стара бунтовница. Винаги, когато се е бунтувала в продължение на две хиляди години, тя е имала право; но последния път сбърка. И все едно дали против революцията или против монархията, дали против делегатите на Конвента или против управителите херцози и перове, против книжните пари или против данъка върху солта, независимо от личностите, застанали начело на воюващите — Никола Рапен^[50], Франсоа дьо Лану^[51] капитан Плювио и госпожа дьо Лагарнаш или Стофле, Кокро и Льошанделие дьо Пиервил, дали начело с господин дьо Роан срещу краля или с господин дьо Ларошжаклен в защита на краля, Бретан винаги е водила една и съща война, война на местната власт срещу централната власт.

Тези стари провинции бяха някакво блато; на спящата вода не ѝ беше приятно да тече; духащият вятър не ги освежаваше, той ги разяряваше. За местното население областта Финистер беше краят на Франция, там свършваха нивята, предопределени за човека, дотам спираха поколенията. „Стой!“ — крещеше океанът на земята. „Стой!“ — крещеше и варварството на цивилизацията. Всеки път, когато центърът, Париж, даваше някакъв тласък — независимо дали той идваше от кралските или от републиканските среди, независимо дали този тласък имаше за цел да засили деспотизма или да увеличи свободата — той се приемаше като нещо ново и цяла Бретан настръхваше. Оставете ни на спокойствие. Какво искате от нас? Блатото вземаше вилата си, Бокаж — карабината си. Всички наши старания, нашите начинания в законодателството и в просветата, нашите енциклопедии, нашите философии, нашите гении, нашите

славни дела — всичко се разбива пред Хуру; тревожният камбанен звън на Базуж заплашва френската революция; пущинакът Фау се бунтува срещу нашите шумни площади, а камбаната на О-де-Пре обявява война на кулата на Лувър.

Ужасна глухота.

Вандейският бунт е едно зловещо недоразумение.

Огромна схватка, свада на титани, необхватен бент, оставил в историята само едно име — Вандея, име знаменито и черно; самоубила се заради отсъстващите вече, пожертвувала се от егоизъм, загубила време да отдава неизмерима храброст на подлостта, без сметка, без стратегия, без тактика, без план, без цел, без вожд, без отговорност; показала до каква степен волята може да бъде безсилна; рицарствена и дива; нелепа в своята разпасаност, издигнала срещу светлината преградна стена от мрак; от невежества водила дълга, глупава и високомерна съпротива срещу истината, справедливостта, правото, разума, освобождението; причинила ужаси в продължение на осем години — разорение на четиринадесет департамента, опустошение на нивята и на реколтите, опожаряване на селата, разрушения и грабежи в градовете, избиване на жени и деца, запалени факли в колибите, мечове в сърцата, заплаха на цивилизацията, надежда за господин Пит — такава бе тази война, несъзнателен опит за бащеубийство.

Изобщо, доказвайки, че е необходимо да се прогони отвсякъде старият бретонски мрак и изведнъж лъчите на светлината да проникнат навред в този гъсталак, Вандея помогна на прогреса. Катастрофите притежават мрачната способност да нареждат нещата.

[1] Фокар — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[2] Нивоз — четвъртият месец на републиканския календар (от 21 декември до 19 януари). ↑

[3] Келти — древни племена от индоевропейската раса, обитавали Западна и Централна Европа; по-късно се разселили в Бретан, Белгия, Северна Испания, Англия, Ирландия, където се слели с тамошните народи; след покоряването на тези земи от римляните келтите се романизирали и загубили своя език, следи от който са се запазили най-вече в Бретан и Ирландия. ↑

[4] Камбиз — древноперсийски цар, син на Кир II Велики, управлявал от 529 до 521 г. пр.н.е., завоювал Египет, където сновал XXVII династия. Отличавал се с жестокост. ↑

[5] Друиди — келтски жреци. ↑

[6] Тевтат — главно божество на келтите, бог на войната. ↑

[7] Цезар, Гай Юлий (100–44 пр.н.е.) — държавник, пълководец и писател на древния Рим. В началото на политическата си дейност подкрепял програмата на демократическите групировки на робовладелската класа. Когато влязъл в състава на триумвирата, управлявал Галия, която напълно подчинил на Рим. След редица победи бил провъзгласен за пожизнен диктатор. Военната монархия на Цезар била диктатура на робовладелците. Цезар бил убит в резултат на заговор. ↑

[8] Жофроя Английски, Жофроя II (1158–1186) — бретонски херцог, син на английския крал Хенрих II. ↑

[9] Пиер Моклерк, Пиер дьо Дрьо (умрял през 1250) — бретонски херцог, вдигнал въстание против кралската власт, но накрая се подчинил на Луи IX. Участвувал в кръстоносния поход на Луи IX и бил взет в плен заедно с него. ↑

[10] Френският род Блоа — древен френски графски род, притежавал големи владения в Бретан; по-късно владенията на този род преминали към рода на херцовете Шатийон; последният потомък на този род продал владенията си на херцог Луи Орлеански (1391). При крал Луи XII територията Блоа била присъединена към земите на короната. ↑

[11] Монфор, Симон, граф Лейчестър (1208–1265) — английски политически деец, оглавил въстанието против Хенрих III, крал на Англия; управлявал Англия от 1263 до 1265 г.; при него бил създаден първият английски парламент, в който били допуснати представители на градовете. ↑

[12] Рене II, виконт дьо Роан (1550–1586) — представител на едно от най-старите аристократически семейства, участник в гражданските войни през XVI в., командувал войските на хугенотите в крепостта Ларошел. ↑

[13] Госпожа дьо Севинье, Мари дьо Рабютен-Шантал, маркиза дьо (1626–1696) — френска писателка, авторка на известните „Писма“, писани до дъщеря ѝ и до други лица. ↑

[14] Троглодити — древни племена, живели в землянки и пещери. ↑

[15] Гайефер — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[16] Гуж-льо-Брюан — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[17] Куртиле-льо-Батард — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[18] Господин Жак — прякор на един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[19] Шарл дьо Боарди — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[20] Бернар дьо Вилньоф — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[21] Шалбос — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[22] Шарл Плешивия, Шарл II Плешиви (823–877) — крал на Франция, водил с братята си война за разделяне на владенията на своя баща Луи Благочестиви. Вердюнският договор (843) дал на Шарл II Плешиви Западнофренското кралство (голяма част от съвременна Франция). ↑

[23] Боетиду — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[24] Том II, стр. 35. — Бел.авт. ↑

[25] Ален Ределер (Азли) — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[26] Сапино (1736–1793) — един от главните вождове на вандейските бунтовници, убит в бой; между ръководителите на бунта бил и неговият племенник Шарл-Анри дьо Сапино (1760–1829). ↑

[27] Виконт Сепо, Мари-Пол-Александър (1769–1821) — един от главните ръководители на вандейските бунтовници. ↑

[28] Тристан Отшелника — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[29] Абатът Берние — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[30] Форе — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[31] Нансиа — един от агентите на френската аристократическа емиграция в края на XVIII и началото на XIX в. ↑

[32] Мелине, Франсоа (1738–1793) — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец. ↑

[33] Пюизе, том II, стр. 35. — Бел.авт. ↑

[34] Клефт — борец за свобода в Гърция, хайдутин. ↑

[35] Дюгесклен, Бертран (ок. 1315–1380) — френски пълководец произхождащ от бретонската аристокрация, герой през Стогодишната война. ↑

[36] Роже Мулине — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[37] Шевалие дьо Бовилие — един от вождовете на вандейските бунтовници. ↑

[38] Вемпфан, Луи–Феликс, барон дьо (1744–1814) — френски генерал, конституционен монархист, командувал армията на жирондинците, воюваща против якобинците; претърпял поражение, избягал и се скрил до преврата на 18 брюмер. ↑

[39] Федералисти — име, дадено от якобинците на жирондинците за това, че последните търсели опора в провинцията в борбата си против якобинците и се стремели да отслабят политическата централизация на страната. ↑

[40] Лалозер — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец. ↑

[41] Горса, Антоан-Жозеф (1752–1793) — френски политически деец, член на Конвента, близък на жирондинците, борил се против якобинската диктатура; езекутиран по присъда на Революционния трибунал. ↑

[42] Мейан — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец. ↑

[43] Дюшател — френски политически деец, член на Конвента, жирондинец. ↑

[44] Ахил — един от най-прочутите герои на древногръцките легенди. Герой от Троянската война, възпят в „Илиадата“; загинал от стрелата на Парис, която насочил Аполон. ↑

[45] Протей — в древногръцката митология морско божество, син на Нептун, притежаващо дар да пророкува и способност да мени външния си облик. ↑

[46] Вилхелм Тел — герой на народна швейцарска легенда от XIV в., селянин, който отказал да се поклони на шапката на австрийския ерцхерцог, окачена на площада на градчето Алторф. За това наместникът Геслер му заповядал да стреля в ябълка, поставена

на главата на неговия син. Тел пронизал ябълката със стрела. Бил хвърлен в затвора, избягал и убил ерцхерцога. ↑

[47] Кимерия — древна страна на брега на Азовско море, населена с племена, завоювали през VII в. пр.н.е. Лидия (Мала Азия). ↑

[48] Сократ (470–399 пр.н.е.) — древногръцки философ, учението на когото стигна до нас в „Диалози“ на Платон и „Спомени“ на Ксенофонт. ↑

[49] Атрей — в древногръцката легенда микенски цар, мразещ своя брат Фиест. Той го поканил на пир, където поднасяли ястия, приготвени от убитите от него синове на Фиест. Боговете проклели Атрей и неговите потомци — Атридите. ↑

[50] Никола Рапен (1535–1608) — френски поет, един от управниците на Бретан, борил се за нейната независимост от кралската власт. ↑

[51] Франсоа дьо Лану, по прякор Желязната ръка (1531–1591) — френски капитан, участник в гражданската война през XVI в., борил се на страната на хугенотите. Автор на „Политически и военни речи“ (1585). ↑

КНИГА ВТОРА ТРИТЕ ДЕЦА

I

PLUS QUAM CIVILIA BELLA^[1]

Лятото на 1792 година беше много дъждовно; лятото на 1793 година беше много горещо. Поради гражданската война нямаше вече, така да се каже, пътища в Бретан. Въпреки това хората пътуваха благодарение на хубавото лято. Най-добрият кът е сухата земя.

В края на един ведър юлски ден, около час след залез-слънце, един човек на кон, идващ откъм Авранш, се спря пред малката гостоприемница, наречена „Кроа-Браншар“, която се намираше на пътя пред Понторсон и на чиято фирма до преди няколко години можеше да се прочете: „Точим хубаво ябълково вино.“ През целия ден беше горещо, но сега започваше да духа вятър.

Пътникът беше наметнат с широка пелерина, която закриваше задницата на коня. Той носеше широкопола шапка с трицветна кокарда, смела изява в този край, в който всяка ограда беше засада, откъдето можеше да загърмят пушки, а всяка кокарда беше мишена. Завързана на врата, пелерината се разтваряше и разкриваше трицветен пояс, от който се подаваха дръжките на два пистолета. Под пелерината висеше сабя.

От шума при спирането на коня вратата на гостоприемницата се отвори и ханджията се появи с фенер в ръка. Беше преходният час, когато вън бе светло, а вътре тъмно.

Стопанинът погледна кокардата.

— Гражданино — каза той, — ще останете ли тук?

— Не.

— А къде отивате?

— В Дол.

— В такъв случай върнете се в Авранш или пък останете в Понторсон.

— Защо?

— Защото в Дол се бият.

— Аха! — каза конникът.

И после добави.

— Дайте овес на коня ми.

Стопанинът донесе коритото, изсипа торба овес и свали юздата на коня, който веднага започна да пръхти и да яде.

Разговорът продължи.

— Гражданино, този кон реквизиран ли е?

— Не.

— Ваш ли е?

— Да. Купих си го и го платих.

— Откъде идвате?

— От Париж.

— Направо ли?

— Не.

— Така предполагам, всички пътища са прекъснати. Но пощата още се движи.

— До Алансон. Дотам пътувах с нея.

— Аха! Скоро във Франция няма да се движат пощенски коли. Няма вече коне. За един кон, който преди струваше триста франка, сега искат шестстотин франка, а и цената на фуража се покачи. Аз бях началник на станция, а сега съм ханджия. От хиляда триста и тринадесет пощенски началници двеста си подадоха оставката. Гражданино, вие по новата тарифа ли пътувахте?

— Тя е в сила от първи май. Да.

— От станция до станция по двадесет су за място в колата, по двадесет су за място в кабриолета и по пет су за място във фургона. В Алансон ли купихте този кон?

— Да.

— Яздихте ли днес през целия ден?

— Откакто се е зазорило.

— И вчера?

— И завчера.

— Виждам. Минали сте през Домфрон и Мортен.

— И Авранш.

— Послушайте ме, починете си, гражданино. Трябва да сте уморен. Конят ви е изтощен.

— Конете имат право да се уморяват, хората нямат.

Стопанинът отново втренчи поглед в пътника. Беше важно, спокойно и сериозно лице, оградено със сиви коси.

Ханджията отправи поглед към безлюдния до края път и каза:

— И пътувате така сам?

— Имам си конвой.

— Къде е той?

— Сабята и пистолетите ми.

Ханджията отиде да вземе ведро с вода, постави го пред коня и, докато конят пиеше, започна да разглежда пътника, като си каза: „Както и да е, прилича на свещеник.“

Конникът подзе:

— Казвате, че се бият в Дол?

— Да. Току-що са започнали.

— Кой се бият?

— Един бивш срещу друг бивш.

— Какво казвате?

— Казвам, че един бивш, който сега е за републиката, се бие срещу един бивш, който е за краля.

— Но вече няма крал.

— Има малолетен. И най-интересното е, че двамата бивши са двама роднини.

Конникът слушаше внимателно. Ханджията продължи:

— Единият е млад, другият е стар; младият се бие срещу брата на дядо си. Старият е роялист, младият е патриот. Старият командува белите, младият командува сините. Няма да има никаква милост от двете страни. Бой до смърт.

— До смърт?

— Да, гражданино. Искате ли да видите какви любезности си разменят? Ето, това е афиш, който старецът намира начин да залепя навред, по всички къщи и дървета, дори и на моята врата.

И стопанинът доближи фенера си до едното крило на вратата и тъй като афишът бе отпечатан с много едър шрифт, конникът можа да прочете, без да слиза от коня:

„Маркиз дьо Лантенак има чест да съобщи на господин виконт Говен, че ако щастие то се усмихне на господин маркиза и той залови негова милост, ще заповяда любезно да разстрелят господин виконта.“

— А ето и отговорът — продължи ханджията.

Той се обърна и освети с фенера един друг афиш, поставен на другото крило на вратата. Пътникът прочете:

„Говен предупреждава Лантенак, че ако го залови, ще заповяда да го разстрелят.“

— Вчера — каза стопанинът — бе залепен на вратата ми първият афиш, а тази сутрин вторият. Отговорът не закъсня.

Полугласно, сякаш говореше на себе си, пътникът произнесе следните няколко думи, които ханджията чу, но не разбра напълно:

— Да, това е повече от междуособна война, това е семейна война. Така трябва и е по-добре. Само с такива жертви може да се постигне великото подмладяване на народите.

Пътникът вдигна ръка към шапката си и поздрави втория афиш, втренчил поглед в него.

Стопанинът продължи:

— Виждате ли, гражданино, в какво се състои работата. В градовете и в големите селища ние сме за революцията, а в селата са против; или, с други думи, в градовете са французи, а в селата бретонци. Това е война между граждани и селяни. Те ни наричат „дебеланковци“, а ние тях — „селяндури“. Благородниците и свещениците са с тях.

— Не всички — прекъсна го конникът.

— Разбира се, гражданино, тъй като тук при нас един виконт се бие против един маркиз.

И после добави сякаш на себе си:

„Пък и вярвам, че говоря на свещеник.“

Конникът продължи:

— И кой от двамата има надмощие?

— Досега виконтът. Но му е трудно. Старият е жесток човек. Тия хора са от рода Говен, местни благородници. Родът има два клона — големият начело с маркиз дьо Лантенак и малкият начело с виконт Говен. Днес двата клона се бият. Това не става с дърветата, но с хората става. Този маркиз дьо Лантенак е всемогъщ в Бретан; за селяните той е принц. Още в деня на пристигането му около него се събраха осем

хиляди души; в продължение на една седмица въстанаха триста енории. Ако бе успял да завземе един кът от крайбрежието, англичаните щяха да дебаркират. За щастие тук се намираше този Говен, който е внук на брат му — колко странна история! Този републикански командир притисна стареца. Събитията така се развиха, че още в началото този Лантенак изби сума ти пленници и заповяда да разстрелят две жени, едната с три деца, осиновени от един парижки батальон. И този батальон стана страшен. Казва се батальон „Червеният калпак“. Не са останали много от тези парижани, но са опасни бойци. Те са причислени в колоната на командира Говен. Нищо не може да им устои. Те искат да отмъстят за жените и да си възвърнат децата. Никой не знае какво е направил старецът с тия деца. И това още повече вбесява парижките гренадири. Ако не бяха тези деца, сигурно войната нямаше да бъде такава. Виконтът е добър и храбър млад човек. Обаче старият е отвратителен маркиз. Селяните наричат това война на свети архангел Михаил срещу Велзевула^[2]. Вие може би знаете, че свети архангел Михаил е местен ангел, покровител на тукашния край. Планината сред морето в залива носи неговото име. Говори се, че той е повалил дявола и го заровил под една друга близка планина, която се нарича Томбелен.

— Да — прошепна конникът, — Тумба Велени, гроба на Веленус, на Велус, на Вел, на Велиал, на Велзевул.

— Виждам, че сте добре осведомен — каза стопанинът и пак заговори на себе си:

„Знае латински, положително е свещеник.“

После продължи:

— И така, гражданино, за селяните тази война отново започва. От само себе си се разбира, че за тях свети архангел Михаил е този кралски генерал, а Велзевул е републиканският командир; обаче ако някой е дявол, това е Лантенак, а ангелът е Говен. Няма ли да поръчате нещо гражданино?

— Имам си манерка и парче хляб. Ами вие не ми казахте какво става в Дол.

— Ето какво. Говен командува бреговата експедиционна колона. Целта на Лантенак беше да разбунтува всичко, да подкрепи Долен Бретан с Дол на Нормандия, да отвори вратата на Пит и да подсили голямата вандейска армия с двадесет хиляди англичани и двеста

хиляди селяни. Говен бързо провали този план. Той владее крайбрежието и отблъсква Лантенак във вътрешността, в морето. Лантенак беше тук, но той го изтласка; превзе от него Пон-о-Бо; изгони го от Авранш, изгони го от Вилдийо, попречи му да стигне Гранвил. Стреми се да го натика в гората Фужер и да го обкръжи. Вчера всичко вървя добре, Говен бе тук с колоната си. Изведнъж тревога. Старият, който е много ловък, внезапно предприел атака; говори се, че се е насочил към Дол. Ако превземе Дол и ако разположи в Мон-Дол една артилерийска батарея, а той има оръдия, ще завладее част от крайбрежието, където англичаните ще могат да слязат, и всичко ще бъде загубено. Затова, понеже нямаше нито минута за губене, Говен, който е упорита глава, без да иска разрешение и без да чака заповед, впрегнал артилерията си, строил войската си, извадил сабята си и ето, когато Лантенак напада Дол, Говен се нахвърля върху Лантенак. Именно в Дол ще се сблъскат тия две бретонски глави. Ще бъде забележително това сблъскване. Там са сега.

— За колко време се стига до Дол?

— За войска с обоз най-малко три часа; но те са вече там.

Пътникът напрегна слух и каза:

— Наистина, струва ми се, че чувам оръдията.

Стопанинът също се вслуша.

— Да, гражданино. И престрелка. Престрелката е започнала. Вие трябва да прекарате нощта тук. Нищо хубаво не ви очаква там.

— Не мога да спирам. Трябва да продължа пътя си.

— Грешите. Не зная каква ви е работата, но рискът е голям, освен ако не се отнася за някой, който ви е най-скъп в света...

— Наистина така е — отвърна конникът.

— ... За някой, който ви е като син...

— Почти — каза конникът.

Ханджията вдигна глава и каза на себе си:

„Този гражданин наистина ми прилича на свещеник.“

После, след, като поразмисли, каза:

„Защо не, и свещеникът може да има деца“.

— Заюздете коня ми — каза пътникът. — Колко ви дължа?

И той плати.

Стопанинът постави коритото и ведрото край стената и се върна при пътника.

— Щом като сте решили да тръгвате, послушайте съвета ми. Ясно е, че отивате в Сен-Мало. Е добре, не минавайте през Дол. Има два пътя, пътят през Дол и пътят покрай морето. Първият не е по-кратък от втория. Пътят покрай морето минава през Сен-Жорждьо-Бреен, Шерюеи и Хирел-льо-Вивие. Дол остава на юг, а Канкал на север. Гражданино, в края на улицата ще видите разклона: пътят за Дол е вляво, а за Сен-Жорж-дьо-Бреен вдясно. Чуйте ме добре, ако тръгнете за Дол, ще попаднете в клането. Затова не тръгвайте вляво, хванете пътя вдясно.

— Благодаря — каза пътникът.

И пришпори коня си.

Беше вече тъмно, той изчезна в нощта. Ханджията го изгуби от погледа си.

Когато стигна в края на улицата до разклона, пътникът чу гласа на ханджията, който му викаше отдалече:

— Тръгнете вдясно.

Той тръгна вляво.

II ДОЛ

Дол, испански град на Франция в Бретан, наречен така в манастирските архиви, не беше град, а улица. Голяма, стара, готическа улица, по която отдясно и отляво имаше къщи с дървени колони; сградите не бяха подредени в права линия, така че се образуваха вдлъбнатини и ъгли в улицата, която впрочем беше много широка. Останалата част на града беше мрежа от улички, свързани с тази голяма диаметрална улица, в която те завършваха като потоци, вливащи се в река. Без градска врата и крепостни стени този открит град в подножието на Мон-Дол не можеше да издържи обсада; обаче улицата все пак можеше да издържи такава. От двете ѝ страни издадените напред къщи, които можеха да се видят до преди петдесет години, както и сводовете, образувани от дървените колони, представляваха удобни и устойчиви места за отбранителен бой. Колкото къщи — толкова крепости, които трябваше да се превземат

една след друга. Старите хали се намираха почти по средата на улицата.

Ханджията на „Кроа-Браншар“ беше казал истината: свиреп бой се водеше в Дол в момента, когато той говореше. Между белите, пристигнали тук сутринта, и сините, дошли вечерта, внезапно бе започнал нощен дуел в града. Силите бяха неравни — белите бяха шест хиляди, а сините хиляда и петстотин, но и двете страни се биеха с еднаква настървеност. И нещо забележително — хиляда и петстотинте души бяха нападнали шестте хиляди.

От едната страна голяма тълпа, от другата страна фаланга. От едната страна шест хиляди селяни с кожени палта, по които бяха извезани исусови сърца, с бели панделки на кръглите им шапки, с евангелски слова по ръкавите и с молитвени броеници в поясите, повечето с вили, отколкото със саби, с пушки без щикове, с топове, които теглеха с въжета, лошо екипирани, но дисциплинирани, лошо въоръжени, но възторжени. От другата страна хиляда и петстотин войници с триъгълни шапки с трицветни кокарди, облечени в дългополи мундири с големи ревери, с кръстосани ремъци, къси саби с кожени дръжки и пушки с дълги щикове, обучени, строени, послушни и свирепи, изпълнителни и способни да командуват доброволци като тях, но доброволци на родината, дрипави под униформата и без обуца; за монархията селяни-рицари, за републиката босоноги герои; и всяка от двете страни въодушевена от своя командир; роялистите от един старец, републиканците от един млад човек. От едната страна Лантенак, от другата Говен.

Наред с младите гигантски фигури като Дантон, Сен-Жюст и Робеспьер революцията има и млади, свършени фигури като Хош и Марсо. Говен беше една от тези фигури.

Тридесетгодишният Говен имаше херкулесово телосложение и сериозен поглед като на пророк, а се смееше като дете. Той не пушеше, не пиеше, не ругаше. В бойните походи носеше тоалетните си принадлежности; полагаше големи грижи за ноктите си, за зъбите си и за прекрасната си кестенява коса; през време на почивките сам изтръскваше командирския си мундир, продупчен от куршуми и побелял от прах. Макар че винаги неудържимо се хвърляше в боя, нито веднъж не бе раняван. Нежният му глас понякога прогърмяваше заповеднически. Той даваше пример, когато трябваше да се спи на

земята при буря, дъжд и сняг, завил се с пелерината си и сложил очарователната си глава върху камък. Беше героична и невинна душа. Със сабя в ръка той се преобразяваше. Имаше онзи женствен вид, който в боя всява ужас.

И наред с всичко това той беше мислител и философ, един млад мъдрец; Алкивиад^[3] за тоя, който го гледаше, Сократ за тоя, който го слушаше.

И в тази велика импровизация, каквато е френската революция, този млад човек веднага бе станал военачалник.

Неговата колона, която сам бе сформирал, наподобяваше римски легион, една малка комплектна армия; съставена бе от пехота и кавалерия; имаше разузнавачи, пионери, сапъори, мостоваци; както римските легиони имаха катапулти, колоната имаше артилерия. Три оръдия с впрягове я подсилваха и ѝ позволяваха лесно да се предвижва.

Лантенак също беше пълководец, дори още по-страшен. Той беше едновременно и по-разсъдлив, и по-смел. Истинските стари герои се отличават от младите с по-голямото си хладнокръвие, защото доста са се отдалечили от младостта си, и са по-безстрашни, защото вече са близо до смъртта. Какво има да загубят? Нещо съвсем малко. И поради това действията на Лантенак бяха не само дръзки, но и мъдри. Но въпреки това и почти винаги в този ожесточен двубой между стария и младия Говен имаше надмощие. Това бе повече шанс, отколкото всичко друго. Всичките видове щастие, дори ужасяващото щастие, са присъщи на младостта. Победата малко е лекомислено момиче.

Лантенак беше озлобен срещу Говен; първо — защото Говен го побеждаваше, и второ — защото му беше роднина. Как му е хрумнало да стане якобинец? Този Говен! Този немирник! Неговият наследник, защото маркизът нямаше деца, а един внук на брат е като внук! „Ах — казваше си този почти дядо, — ако го пипна, ще го убия като куче!“

Всъщност републиката имаше основание да се безпокои от този маркиз дьо Лантенак. Още щом слезе на брега, той накара хората да треперят. В разбунтувалата се Вандея името му премина като барутен фитил и Лантенак веднага стана център. В един такъв бунт, в който всички си завиждат и в който всеки има свой храсталак или свой овраг, появилият се човек от висшето общество обединява разпръснатите

вождове, равни помежду си. Почти всички близки и далечни началници в горите се присъединиха към Лантенак и му се подчиниха.

Един само го напусна — Гавар, който всъщност пръв се бе присъединил към него. Защо? Защото Гавар бе спечелил доверието на всички и бе усвоил всички планове на старата система за водене на гражданска война, които дошлият Лантенак отмени и замени с други. Не може да се отстрани така един доверен човек; краката на Лантенак не можеха да влязат в обувката на Ларуари. Гавар се прехвърли при Боншан.

Лантенак като военен принадлежеше към школата на Фридрих II; той искаше да съчетава голямата война с малката. Той не искаше да притежава нито едно такова „безредно множество“ като великата католическа и кралска армия — една тълпа, обречена на унищожаване, нито разпръснати групи из гъсталаците и горичките. Партизанската война не решава нищо или пък решава лошо; започва се с атака на републиката и се свършва с ограбване на дилижанси. Лантенак не приемаше тази бретонска война нито на открито поле като Ларошжаклен, нито в гората като Жан Шуан; нито по вандейски, нито по шуански; той искаше да води истинска война; да си служи със селянина, но да се обляга на войника. Искаше за стратегическите си планове да има банди, а за оперативните действия полкове. Считаше, че тези селски армии са превъзходни за атака, за засади и изненадващи действия, защото можеха да бъдат веднага свикани и бързо разпръснати; но не ги считаше устойчиви; чувствуваше ги като вода в ръцете си; искаше в тази подвижна и разпръсната война да създаде една здрава опора, искаше към армията от горски диваци да прибави една редовна войска, която да бъде двигателят при бойните операции на селяните. Дълбок и страшен замисъл; ако той се изпълнеше, Вандея щеше да стане непристъпна.

Но къде да намери редовна войска? Къде да намери войници? Къде да намери полкове? Къде да намери една готова армия? В Англия. Това бе фиксидеята на Лантенак: да накара англичаните да дебаркират. Така загубват съвестта си някои политически дейци; бялата кокарда скриваше червения английски мундир на Лантенак. Той се стремеше към една цел: да завладее един кът от крайбрежието и да го предостави на Пит. И поради това, разбрал, че Дол не е защитен, той

се бе нахвърлил върху него — превземеш ли Дол, щеше да завладее планината Мон-Дол, а чрез Мон-Дол и крайбрежието.

Мястото бе добре избрано. Оръдията при Мон-Дол ще прочистят от едната страна терена около Фресноа и от другата страна терена около Сен-Брелад, ще държат на разстояние ескадрата на Канкал и ще освободят за десант целия плаж от Ра-сюр-Куенон до Сен-Мелоард-дез-Онд.

За да осигури успеха на тази решителна операция Лантенак поведе със себе си над шест хиляди души, най-яките хора в бандите, с които разполагаше, и цялата си артилерия, десет шестнадесеткалиброви оръдия, едно осемливрово и едно полско оръдие за четириливрови гюлета. Той имаше намерение да разположи на Мон-Дол една силна батарея, ръководейки се от принципа, че хиляда изстрела с десет оръдия вършат повече работа, отколкото хиляда и петстотин изстрела от пет оръдия.

Успехът изглеждаше сигурен. Бяха шест хиляди души. Можеха да се страхуват само откъм Авранш, където бе Говен с неговите хиляда и петстотин души, и откъм Динан, където бе Лешел. Наистина Лешел разполагаше с двадесет и пет хиляди души, но той бе на двадесет левги. Така че Лантенак беше защитен — откъм страната на Лешел от голямото разстояние срещу многобройната войска и откъм страната на Говен от малобройната колона срещу малкото разстояние. Нека прибавим още, че Лешел беше глупак и че малко по-късно погуби своите двадесет и пет хиляди души в пущинака Кроа-Батай, което поражение заплати със самоубийството си.

Значи, Лантенак бе осигурил безопасността си. Влизането му в Дол бе внезапно и жестоко. Маркиз дьо Лантенак се ползуваше със славата на суров човек, знаеха, че е безпощаден. Не му бе оказана никаква съпротива. Изплашените жители се барикадираха в къщите си. Шестте хиляди вандейци без никакъв ред се разположиха чисто по селски в града, който почти превърнаха в панаир, нямаха снабдителни и не бяха разквартирувани, устройваха биваците си където и да било, готвеха на открито, пръскаха се из черквите, захвърлили пушките си, за да хванат молитвените си броеници. С няколко артилерийски офицери Лантенак бързо се отправи на разузнаване към Мон-Дол, като остави да го замества Гуж-льо-Брюан, когото бе направил свой помощник.

Този Гуж-льо-Брюан е оставил мрачна следа в историята. Той имаше два прякора — Убиец на сините заради избиване на патриоти и Иманус, защото излъчваше някакъв необясним ужас. Иманус, производно име от старата долнонормандска дума иманис, която означава нечовешка грозота, а също така и божество страшилище — демон, сатир, ламя. В един древен ръкопис пише: „Със собствените си две очи видях иманус.“ Старците от Бокаж днес вече не знаят кой е бил този Гуж-льо-Брюан, нито какво значи Убиец на сините; но те имат някаква смътна представа за Иманус. Иманус е свързан с местните суеверия. Още се говори за Иманус в Трemorел и Плюмога, две села, в които Гуж-льо-Брюан е оставил зловещи следи. Във Вандея хората бяха диваци, а Гуж-льо-Брюан беше варварин. Някакъв индиански вожд, татуиран с кръстове и кралски линии; уродливото му, почти неестествено лице имаше такова изражение, което не приличаше на никое друго човешко лице. Той беше дяволски храбър в боя, а след това свиреп. Беше лицемерен и човек на крайностите, способен да се самопожертвува, склонен на всякакви изстъпления. Размишлявал ли е? Да, но така както змиите пълзят спираловидно. Тръгваше като герой, за да стигне като убиец. Невъзможно беше да се отгатне откъде идваха решенията му, които понякога бяха грандиозни по силата на своята чудовищност. Той беше способен на най-неочаквани и страшни постъпки. Беше легендарно свиреп.

И поради това му бяха дали отвратителния прякор Иманус.

Маркиз дьо Лантенак имаше доверие на неговата жестокост.

Наистина Иманус се отличаваше с жестокост; но в стратегията и в тактиката той не беше такъв виртуоз и може би маркизът бе сгрешил, когато го бе направил свой помощник. Но както и да е, той остави Иманус да го замества и да се грижи за всичко.

Гуж-льо-Брюан, човек повече боец, отколкото воин, беше способен да заколи цяло племе, отколкото да опази един град. Все пак той постави стражи.

На свечеряване, когато се завръщаше в Дол след огледа на мястото за разполагане на батареята, маркиз дьо Лантенак изведнъж чу оръдейна стрелба. И се вгледа. Червен дим се издигаше над главната улица. Имаше някаква изненада, внезапно нападение, щурм; в града се водеше бой.

Макар че трудно се учудваше, той бе изумен. Не бе очаквал подобно нещо. Кой ли ги бе нападнал? Явно не беше Говен. Не се атакува при съотношение едно към четири. Не беше ли Лешел? Но в такъв случай какъв усилен поход! За Лешел беше невероятно, за Говен — невъзможно.

Лантенак пришпори коня си; по пътя срещна бегълци от града, разпита ги, но те бяха полудели от страх и крещяха: „Сините! Сините!“ А когато стигна, положението беше лошо.

Ето какво се бе случило.

III

МАЛКИ АРМИИ И ГОЛЕМИ БИТКИ

Когато стигна в Дол, селяните се бяха разпръснали, това ние вече знаем, и всеки правеше каквото си иска — обикновено явление, когато „на началника си се подчиняваш от приятелство“, както казват вандейците. Особен род подчинение, което създава герои, но не и войници. Бяха струпали артилерията заедно с другия багаж под сводовете на старите хали, а те, изморени, след като бяха пили, яли и се молили, безразборно бяха легнали да спят по главната улица, която беше повече задръстена, отколкото охранявана. Тъй като нощта се бе спуснала, повечето от хората заспаха, сложили глави върху торбите си, а до някои от тях лежаха и жените им, защото много често селянките следваха мъжете си; във Вандея бременните жени се използвана за шпионаж. Беше топла юлска нощ; съзвездията блестяха в дълбоката тъмна синевина на небето. Целият този бивак, който приличаше повече на спрял се да почине керван, отколкото на военен лагер, бе започнал спокойно да спи. Изведнъж в дрезгавината тия, които още не бяха затворили очи, забелязаха три насочени оръдия в началото на главната улица.

Беше Говен. Изненадал стражите, той бе влязъл в града и заел с колоната си предната част на улицата.

Един селянин се надигна, извика „Кой е там?“ и гръмна с пушката си; отвърна му оръдеен изстрел. После започна яростна престрелка. Цялата заспала тълпа се надигна изведнъж. Жестоко стряскане. Да заспиш под звездите и да се събудиш под картеча.

Първият миг бе ужасен. Нищо по-трагично от раздвижването на поразена от мълния тълпа. Всеки грабна оръжието си. Започнаха да викат, да тичат, мнозина падаха. Внезапно нападнатите не знаеха какво да правят, стреляха се един друг. Изплашени хора излизаха от къщите, връщаха се, после пак изнизаха и се лутаха изумени в бъркотията. Роднини се търсеха. Зловеща схватка, в която имаше жени и деца. Свистящи куршуми бляскаха в тъмнината. Пушечни гърмежи от всички тъмни ъгли. Навсякъде дим и врява. Настъпи объркване при фургоните и в обоза. Конете цвилеха. Тия, които се движеха, стъпваха върху ранени. От земята се носеха ридания. Едни хора бяха ужасени, други вцепенени. Войниците и офицерите взаимно се търсеха. И наред с всичко това мрачно равнодушие. Една жена кърмеше новороденото си, седнала до една стена, на която се бе облегал съпругът ѝ със счупен крак, който, докато изтичаше кръвта му, спокойно пълнеше пушката си, стреляше напосоки пред себе си и сееше смърт в тъмнината. Хора, легнали по корем, стреляха през колелата на каруците. От време на време се чуваха ужасни крясъци. Тътнежът на оръдията заглушаваше всичко. Беше страшно.

Шумотевицата наподобяваше сеч на дървета, всички падаха едни върху други. Говен стреляше от засада, като се мереше добре и понасяше малко загуби.

Все пак селяните, които се държаха храбро в суматоката, успяха да се организират за отбрана; те се оттеглиха в халите — просторен, мрачен редут, гора от каменни колони. Тук се окопитиха, окуражаваше ги всичко, което наподобяваше гора. Иманус се стараяше колкото се може по-добре да замести отсъстващия Лантенак. Вандейците имаха оръдия, но не ги използваша за голямо учудване на Говен; причината бе, че артилерийските офицери бяха отишли с маркиза на разузнаване до Мон-Дол, а селяните не знаеха как да действуват с оръдията; обаче те обсипваха с куршуми сините, които ги обстрелваха с оръдейни залпове. На картеча отвърщаха с пушечна стрелба. Сега те се бяха добре укрепили. Струпали каруците, гальотите, целия обоз, всички бъчви от стария пазар, те бяха изградили висока барикада с отвори за карабините им. През тия дупки стрелбата им беше смъртоносна. Всичко това се извърши бързо. За четвърт час халите станаха непревземаем фронт.

Положението ставаше сериозно за Говен. Това превръщане на халите в крепост беше неочаквано. Селяните бяха здраво съсредоточени там. Говен бе успял да ги изненада, но не и да ги разбие. Слязъл от коня си, стиснал сабя в скръстените си ръце, изправен пред светлината на факла, която осветяваше батареята му, той внимателно се взираше в мрака.

Така осветената му висока фигура се виждаше от хората зад барикадата. Беше прицелна точка, но той не мислеше за това.

От барикадата се сипеше дъжд от куршуми, които падаха около замисления Говен.

Обаче срещу всички тия пушки той имаше оръдия. Снарядът винаги има надмощие. Който притежава артилерия — побеждава. Неговата добре обслужвана батарея му осигуряваше превъзходство.

Изведнъж светкавица бликна от мрака на халите, чу се гръм като на мълния и едно гюлле проби къщата над главата на Говен.

Барикадата отвърщаше на оръдейната стрелба с оръдейна стрелба.

Какво ставаше там? Нещо ново. Сега и двете страни имаха артилерия.

Последва второ гюлле, което се заби в стената, съвсем близо до Говен. Трето гюлле свали на земята шапката му.

Гюлетата бяха еднокалибрени. Стреляше се с шестнадесеткалибрено оръдие.

— По вас стрелят, командире — извикаха артилеристите.

И те загасиха факлата. Говен, все още замислен, вдигна шапката си.

Наистина някой се целеше в Говен и този някой бе Лантенак.

Маркизът беше стигнал до барикадата откъм противоположната страна.

Иманус беше изтичал при него.

— Ваша светлост, бяхме изненадани.

— От кого?

— Не зная.

— Свободен ли е пътят за Динан?

— Предполагам.

— Трябва да започне отстъплението.

— Започна. Мнозина вече избягаха.

— Никакво бягство, а оттегляне. Защо не вкарахте в действие артилерията?

— Объркахме се, а и офицерите не бяха тук.

— Аз отивам.

— Ваша светлост, аз отправих към Фужер колкото можах повече багаж, жените и всичко излишно. Какво трябва да направя с трите малки пленници?

— Ах! С онези деца?

— Да.

— Те са наши заложници. Закарайте ги в Тург.

И като каза това, маркизът отиде при барикадата.

С появата на вожда всичко промени облика си. Барикадата не беше съвсем удобна за артилерията, имаше място само за две оръдия; маркизът нареди да поставят две шестнадесеткалибрени оръдия, за които отвориха амбразури. Навел се над едно от тях, за да види неприятелската батарея през амбразурата, той забеляза Говен.

— Той е! — извика Лантенак.

Тогава сам взе шомпола, зареди оръдието, насочи мерника и стреля.

Три пъти се прицели в Говен, но не го улучи. С третия удар успя да свали само шапката му.

— Неточно! — прошепна Лантенак. — Малко по-долу и щях да сваля главата му.

Изведнъж факлата угасна и настъпи пълен мрак пред него.

— Добре! — каза той.

И като се обърна към селяните артилеристи, извика:

— Огън!

Говен от своя страна също беше затруднен. Положението се влошаваше. Очертаваше се нова фаза в боя. Сега и от барикадата стреляха с оръдия. Кой знае дали там няма да минат в настъпление? Срещу него, като се приспаднат убитите и бегълците, имаше най-малко пет хиляди бойци, а на него му бяха останали не повече от хиляда и двеста души, годни за бой. Какво ще стане с тия републиканци, ако неприятелят разбере, че са толкова малко на брой? Ролите ще бъдат разменени. От атакуващи ще станат атакувани. Ако барикадираните излязат и направят пробив в техните редове, всичко ще бъде загубено.

Какво да се направи? Не можеше и да се мисли за фронтална атака на барикадата; нищо нямаше да постигнат, ако хвърлеха направо всички сили; хиляда и двеста души не могат да изтикат пет хиляди. Да превземат крепостта с атака беше невъзможно, да чакат беше гибелно. Трябваше по някакъв начин да свършат. Но как?

Говен беше от този край, познаваше града; той знаеше, че гърбът на старите хали, в които вандейците се бяха укрепили, беше към един лабиринт от тесни и криви улички.

Той се обърна към своя помощник, храбрия капитан Гешан, който по-късно се прослави, като прочисти гората Консиз, където се бе родил Жан Шуан, и като прегради пътя на бунтовниците за езерото Шен и предотврати падането на Бургньоф.

— Гешан — каза му той, — поверявам ви командването. Не прекъсвайте огъня. Дупчете барикадата с оръдейни изстрели. Задържайте в боя всички тия хора.

— Разбрано — каза Гешан.

— Съсредоточете цялата колона и със заредени оръжия бъдете готови за атака.

После добави няколко думи на ухото на Гешан.

— Разбрано — каза Гешан.

Говен продължи:

— Налице ли са всички наши барабанчици?

— Да.

— Имаме девет. Задръжте двама, а седемте дайте на мене.

Седемте барабанчици мълчаливо се строиха пред Говен.

Тогава Говен извика:

— При мен батальонът „Червеният калпак“!

Дванадесет човека, от които един сержант, излязоха от строя.

— Повиках целия батальон — каза Говен.

— Ето го — каза сержантът.

— Дванадесет души ли сте?

— Останахме дванадесет.

— Добре — каза Говен.

Този сержант беше добрият и суров войник Радуб, който от името на батальона бе осиновил трите деца, срещнати в гората Содре.

Само половината от батальона, ако си спомняте, бяха убити в Ерб-ан-Пел и Радуб бе имал щастието да не бъде между тях.

Наблизо имаше фургон с фураж; Говен го показа с пръст на сержанта.

— Сержант, заповядайте на вашите хора да оплетат слама и да я увият около пушките си, за да не вдигат шум, ако се ударят една в друга.

След минута заповедта бе изпълнена мълчаливо в тъмнината.

— Изпълнено е — каза сержантът.

— Войници, свалете обувката си — подзе Говен.

— Ние нямаме обуца — каза сержантът.

Цялата група заедно с барабанчиците наброяваше деветнадесет човека; Говен беше двадесетият.

Той извика:

— В колона по един. След мен. Барабанчиците зад мен. Батальонът след тях. Сержант, вие ще командувате батальона.

Той тръгна начело на колоната и, докато канонадата продължаваше и от двете страни, тия двадесет души, плъзгайки се като сенки, потънаха в безлюдните улички.

Известно време те вървяха, придържайки се към стените на къщите. Градът изглеждаше мъртъв. Жителите се бяха укрили в мазетата. Всички врати бяха залостени, всички капаци на прозорците затворени. Никъде светлинка.

Тишината се нарушаваше само от яростния грохот на главната улица; оръдейната престрелка продължаваше; батареята на републиканците и барикадата на роялистите бясно се обсипваха с картеч.

След двадесетминутен криволичещ ход Говен, който уверено крачеше в тъмнината, стигна до края на една уличка, откъдето се влизаше в главната улица; само че от другата страна на халите.

Сега позицията се промени. От тази страна нямаше укрепление — вечната непредвидливост на тия, които строят барикадите, така че халите бяха отворени и можеше да се влезе под сводовете, където стояха впрегнати няколко каруци, натоварени с багаж, готови за път. Говен и неговите деветнадесет души бяха зад гърба на пет хиляди вандейци.

Говен шепнешком каза нещо на сержанта; войниците развързаха сламата от пушките си; дванадесетте гренадири се строиха в боен ред зад ъгъла на уличката, а седемте барабанчици чакаха с вдигнати палки.

Артилерийската стрелба не прекъсваше. Изведнъж, в един промеждутък между два залпа, Говен вдигна сабята си и с глас, който в тишината прозвуча като тръба, извика:

— Двеста души вдясно, двеста души вляво, всички останали в средата!

Изтрещяха дванадесет пушечни изстрела и седемте барабана забиха за атака.

А Говен подхвърли страшния вик на сините:

— На нож! Напред!

Ефектът беше поразителен. Цялата тази селска маса се почувствува застрашена в тила и си въобрази, че зад гърба си има една нова армия. В същото време, чула барабаните, колоната, която владееше горния край на главната улица и бе командувана от Гешан, се раздвижи, нейните барабани забиха и тя се хвърли бегом върху барикадата; селяните се видяха между два огъня; паниката преувеличава всичко; в паниката един изстрел с пистолет трещи като снаряд, всеки вик е зловец, а кучешкият лай изглежда като лъвски рев. Нека добавим, че страхът обзема селяните така, както огънят обхваща сламата, и също така лесно, както огънят в сламата се превръща в пожар, страхът в селянина се превръща в поражение. Настъпи неопишуемо бягство.

За няколко мига халите се изпразниха, ужасените селяни се разбягаха, като не обръщаха внимание на офицерите; Иманус напразно уби двама-трима бегълци, чуваше се само викът „Спасявай се както можеш!“ и цялата тази армия като вода през сито изтече по улиците на града и се пръсна в полето с бързината на облак, понесен от ураган.

Едни побягнаха към Шатоньоф, други към Плерге, останалите към Антрэн.

Маркиз дьо Лантенак видя това поражение. Той собственоръчно обезвреди оръдията, после последен се оттегли бавно и гордо, като каза: „Наистина на селяните не може да се разчита. Трябват ни англичаните.“

IV ЗА ВТОРИ ПЪТ

Победата бе пълна.

Говен се обърна към хората от батальона „Червеният калпак“ и им каза:

— Вие сте дванадесет, но струвате колкото хиляда.

Една добра дума на командира по това време бе равна на орден.

Гешан по заповед на Говен преследваше бягащите извън града и залови много от тях.

Запалиха факли и претърсиха града.

Предадоха се всички, които не можаха да избягат. Илюминираха с лоени светила главната улица, която бе задръстена с убити и ранени. Краят на всяко сражение винаги е труден, няколко групи отчаяни селяни още се съпротивляваха тук-таме, обкръжиха ги и те сложиха оръжие.

В безредицата на отстъплението Говен бе забелязал един безстрашен човек, ловък и снажен фавън, който закриляше бягащите, а сам не побягна. Този селянин си служеше майсторски с карабината си, като убиваше или с куршуми, или с приклада, и то с такава сила, че накрая я счупи; сега в едната си ръка държеше пистолет, а в другата — сабя. Никой не смееше да се доближи до него. Изведнъж Говен го видя да залита и да опира гръб към един стълб на главната улица. Този човек беше ранен. Но той продължаваше да държи в ръцете си сабята и пистолета. Говен постави сабята си под мишница и отиде при него.

— Предай се — каза му той.

Човекът го погледна втренчено. Кръвта от раната, която бе получил, течеше изпод неговите дрехи и образуваше локва в краката му.

— Ти си мой пленник — подзе Говен.

Човекът продължаваше да мълчи.

— Как се казваш?

Човекът каза:

— Казвам се Танцъора в мрака.

— Ти си храбрец — каза Говен.

И му подаде ръка.

Човекът отвърна:

— Да живее кралят!

И като напрегна последни сили, той вдигна изведнъж двете си ръце — насочи пистолета си към сърцето на Говен и замахна със

сабята си към главата му.

Той направи всичко това бързо като тигър, но по-бърз от него се оказа един друг. Бе току-що пристигнал на кон човек, който от няколко минути беше тук, без никой да му обърне внимание. Като видя, че вандеец вдига сабя и пистолет, този човек се спусна и застана между него и Говен. Без този човек Говен щеше да бъде мъртъв. Конят бе пронизан от куршума на пистолета, а човекът бе промушен от сабята. И конят, и човекът паднаха. Всичко стана светкавично.

Вандеецът също се повали на паважа.

Сабята бе ударила човека в лицето; той лежеше на земята в безсъзнание. Конят бе убит.

Говен се приближи.

— Кой е този човек? — каза той.

И започна да го разглежда. Кръвта от раната обливаше ранения, закриваше го като червена маска. Невъзможно беше да се види лицето му. Виждаше се само сивата му коса.

— Този човек спаси живота ми — продължи Говен. — Тук някой познава ли го?

— Командирю — каза един войник, — този човек преди малко влезе в града. Видях го, като пристигна. Идваше по пътя от Понторсон.

Военният хирург на колоната дотича с лекарската си чанта. Раненият беше все още в безсъзнание. Хирургът го прегледа и каза:

— Обикновен разрез. Не е опасно. Ще го зашием. След осем дни ще бъде на крака. Хубав саблен удар.

Раненият беше с пелерина, с трицветен пояс, с пистолети и сабя. Сложиха го на носилка. Разсъблякоха го. Донесоха ведро с вода, хирургът изми раната, лицето започна да се очертава. Говен го гледаше с голямо внимание.

— Няма ли документи в него? — попита Говен.

Хирургът бръкна в страничния джоб, извади един портфейл, който подаде на Говен.

В това време, освежен от студената вода, раненият дойде на себе си. Клепачите му затрептяха слабо.

Говен разтвори портфейла. Намери в него сгънат на четири лист, разгъна го, зачете:

„Комитет на общественото спасение. Гражданинът Симурден...“

И извика:

— Симурден!

Този вик накара ранения да отвори очи.

Говен беше смаян.

— Симурден! Вие ли сте? За втори път ми спасявате живота.

Симурден гледаше Говен. Неописуема радост озаряваше окървавеното му лице.

Говен падна на колене пред ранения и извика:

— Учителю мой!

— Твой баща — каза Симурден.

V

КАПКАТА СТУДЕНА ВОДА

Не бяха се виждали от много години, но сърцата им не се бяха разделяли; познаха се, сякаш се бяха срещали вчера.

В кметството на Дол бяха набързо обзавели лазарет. Настаниха Симурден на легло в една малка стая до общата зала, в която бяха ранените. Хирургът, който заши раната, прекрати излиянията между двамата мъже, като каза, че трябва да оставят Симурден да спи. Впрочем и Говен беше повикан да уреди тия хиляди неща, които са и задължение, и грижа на победителя. Симурден остана сам; но не заспа; беше го обзела двойна треска — трепереше от раната, трепереше и от радост.

Той не спеше, но и не чувствуваше, че е буден. Нима бе възможно? Мечтата му се бе изпълнила. Симурден беше от тия хора, които не вярват, че имат шанс, а ето че бе ощастливен. Намери Говен. Беше се разделил с него, когато той бе дете, сега го намери вече мъж; намери го израснал, опасен, храбър. Намери го тържествуващ, тържествуващ от името на народа. Във Вандея Говен беше опората на революцията и именно той, Симурден, беше издигнал този стълб за републиката. Този победител беше негов ученик. Тази млада фигура, предназначена може би за пантеона на републиката, излъчваше неговата мисъл, мисълта на Симурден; неговият ученик, детето на неговия дух, беше вече герой и скоро щеше да се прослави; на Симурден му се струваше, че вижда собствената си душа, претворена гениално. Беше видял с очите си как Говен воюва, както Хирон^[4] бе

видял Ахил да се сражава. Загадъчна връзка между свещеника и кентавъра, защото и свещеникът е някакъв получовек.

Всички случки от това приключение и безсънието от раната изпълваха Симурден с някакво тайнствено опиянение. Пред него се извисяваше една млада, великолепна съдба и дълбоката му радост беше още по-голяма, защото имаше власт над тази съдба; още един успех като този, на който току-що бе свидетел, и Симурден трябваше да каже само една дума, за да повери републиката на Говен цяла армия. Нищо не заслепява така силно, както изумлението пред сбъднатите се мечти. По това време всеки бленуваше за някаква военна слава; всеки искаше да направи някого генерал: Дантон искаше да направи Вестерман, Марат искаше да направи Росиньол, Ебер искаше да направи Ронсен; Робеспьер искаше да се отърве от всички тия хора. „А защо не Говен?“ — казваше си Симурден и мечтаеше. Безкрайността беше пред него; той скачаше от едно предположение на друго; всички пречки изчезваха; стъпи ли веднъж човек на тази стълба, не може да се спре, започва безкрайно изкачване, тръгва от земята и стига до звездите. Един именит генерал е само командир на армии; един велик вожд е в същото време и духовен командир; Симурден мечтаеше Говен да стане велик вожд. И вече му се струваше, защото в мечтите всичко става бързо, че вижда Говен в океана да прогонва англичаните, на Рейн да наказва северните крале, в Пиренеите да отблъсква испанците, в Алпите да призовава Рим към въстание. Симурден беше човек с два образа — единият беше нежен, другият мрачен; сега и двата образа бяха доволни; защото неумолимият човек беше негов идеал, а виждаше Говен едновременно великолепен и страшен. Симурден мислеше за всичко, което трябваше да бъде разрушено, преди да се започне новият строеж, и затова си казваше: „Сега не е време за разнежване.“ Говен ще достигне „върха“, както казваха тогава. Симурден си представяше как Говен с броня от светлина и с метеорен блясък на челото смазва мракобесието, разтворил мощните, съвършени криле на справедливостта, разума и прогреса и вдигнал в ръка меча; ангел, но ангел изстребител.

Когато почти се бе захласнал в тия мечти, Симурден чу през полуотворената врата разговора, който се водеше в съседната голяма стая на лазарета; той позна гласа на Говен; този глас, въпреки дългата раздяла, винаги бе звучал в ушите му, а сега мъжественият глас

напомняше за детския глас. Той се вслуша. Имаше шум от стъпки. Говореха войници:

— Командирю, този е човекът, който стреля във вас. Без някой да го види, той пропълзял в една изба. Ние го намерихме. Его го.

И след това Симурден чу следния разговор между Говен и човека:

— Ранен ли си?

— Чувствавам се доста добре, можете да ме разстреляте.

— Сложете този човек на легло. Превържете го, грижете се за него, излекувайте го.

— Аз искам да умра.

— Ще живееш. Ти поиска да ме убиеш в името на краля; аз ще те помилвам в името на републиката.

Сянка помрачи челото на Симурден. Той сякаш внезапно се събуди и промърмори със зловещо униние:

— Наистина той е милостив.

VI

ОЗДРАВЯЛА ГРЪД, КЪРВЯЩО СЪРЦЕ

Разрез от сабя бързо заздравява; но другаде някъде имаше някой, който бе по-тежко ранен от Симурден. Това беше простреляната жена, която просякът Телмарш бе взел от голямата кървава локва в чифлика Ерб-ан-Пел.

Положението на Мишел Флешар беше много по-опасно, отколкото Телмарш предполагаше; освен раната над гърдата имаше и рана в плешката; един куршум бе счупил ключицата ѝ, в същото време друг куршум бе пронизал рамото ѝ; но тъй като белият дроб не бе засегнат, тя можеше да оздравее. Телмарш беше „философ“ — дума, която за селяните означаваше: нещо като лекар, нещо като хирург, нещо като магьосник. Той лекува ранената в своята бърлога върху постелята от водорасли със загадъчни неща, наречени „билки“, и благодарение на него тя оживя.

Ключицата зарасна, раните в гърдите и в рамото се затвориха; след няколко седмици ранената започна да възстановява силите си.

Една сутрин тя можа да излезе от землянката, облегнала се на Телмарш, и седна на слънце под дърветата. Телмарш знаеше малко нещо за нея — раните в гърдите изискват мълчание — и по време на полуагонията, докато траеше лечението ѝ, тя бе произнесла само няколко думи. Когато се опитваше да говори, Телмарш я караше да мълчи; но тя бе упорито преследвана от някаква мисъл и Телмарш откриваше непрекъснато в погледа ѝ някаква мъка. Тази сутрин тя се почувствува по-силна, можеше почти да ходи сама; лечителят е като баща и затова Телмарш я гледаше щастлив. Този добър старец започна да се усмихва. Той ѝ заговори:

— Ето че се изправихме, нямаме вече рани.

— Само в сърцето — каза тя.

После добави:

— Значи, вие не знаете къде са те?

— Кои те?

— Моите деца.

Тази дума „значи“ съдържаше цял един свят от мисли; тя означаваше: „щом като вие не ми говорите за това, щом като от толкова дни вие сте до мене и не ми давате да си отворя устата, щом като ме карате да мълча всеки път, когато искам да наруша мълчанието, щом като се страхувате да не говоря, значи, вие не можете да ми кажете нищо“. Много често в трескаво състояние, както и при безсъние и бълнуване тя зовеше децата си и добре бе забелязала, защото и в такова състояние човек все пак забелязва, че старецът не ѝ отговаря.

Всъщност Телмарш не знаеше какво да ѝ каже. Не е удобно да се говори на една майка за децата, които е загубила. А и какво знаеше той? Нищо. Знаеше само, че една майка е била разстреляна, че той е намерил тази майка, че когато я е прибрал, тя е била почти труп, че този труп е имал три деца и че маркиз дьо Лантенак, след като заповядал да разстрелят майката, бе отвел децата. С това се изчерпваха неговите сведения. Какво е станало с тия деца? Бяха ли още живи? Знаеше само, че две от децата бяха момчета, а третото момиченце, току-що отбито. Нищо повече. Задаваше си куп въпроси за съдбата на тия нещастни деца, но не можеше да отговори на тях. Местните хора, които бе разпитвал, само клатеха глави. Господин дьо Лантенак беше човек, за когото никой не смееше да говори.

Както не обичаха да говорят за Лантенак, така не обичаха да говорят с Телмарш. Селяните гледаха на тях подозрително. Те не обичаха Телмарш. Телмарш Просяка беше човек, който ги хвърляше в тревога. За какво постоянно гледаше небето? Какво правеше и какво мислеше през дългите часове на неподвижното си уединение? Нямаше съмнение, че бе чудак. В този край, напълно обхванат от войната, напълно опожарен, напълно в безпорядък, където всички хора имаха една цел — да унищожават, и едно занимание — да обезглавяват, където всеки се стараяше да запали някоя къща, да изколи някое семейство, да убие някой караул, да ограби някое село, където никой не мислеше нищо друго, освен да устройва засади, да привлича жертви в клопките, да убие, за да не го убият, наистина изглеждаше опасен този отшелник, погълнат от природата, сякаш потънал в безкрайния покой на нещата, събиращ треви и корени, захласнат в цветята, птиците и звездите. Очевидно бе, че не беше с ума си, не се прикриваше зад храстите, не стреляше с пушка срещу никого. И поради това им вдъхваше страх.

— Този човек е луд — казваха селяните.

Телмарш беше нещо повече от усамотен човек, той беше човек, когото другите отбягваха.

Към него не се обръщаха с въпроси и не отговаряха на неговите въпроси. Така че той не можеше да се осведомява, както би искал. Войната се бе разпростряла по другите краища, хората бяха отишли да се бият по-далече, маркиз дьо Лантенак беше изчезнал от хоризонта и в това душевно състояние, в което се намираше, Телмарш, можеше да почувствува войната само ако тя го настъпеше.

След думите „моите деца“ Телмарш бе престанал да се усмихва, а майката се замисли. Какво ставаше в тази душа? Тя сякаш бе в дъното на някаква бездна. Изведнъж тя погледна Телмарш и отново, почти с гневен тон, извика:

— Моите деца!

Телмарш наведе глава като виновен.

Той мислеше за този маркиз дьо Лантенак, който положително не мислеше за него и който навярно дори не си спомняше вече за неговото съществуване. Обясняваше си нещата и си казваше: „Господарят ни познава само когато е в опасност; когато е в безопасност, той вече не ни познава.“

И се питаше: „Ами тогава защо аз спасих този господар?“

И си отговаряше: „Защото е човек.“

След тия думи той поразмисли известно време и продължи да говори сам на себе си: „Напълно ли съм уверен в това?“

И после си повтори своите горчиви думи: „Ако бях знаел!“

Цялата тази случка го потискаше; защото във всичко, което бе направил, той виждаше някаква загадка. И с болка размишляваше. Едно добро дело значи може да бъде лошо дело. Който спасява вълка, убива овцете. Който превързва крилото на лешояда, изостря ноктите му.

Той наистина се чувствуваше виновен. Основателен беше несъзнателният гняв на тази майка.

Все пак спасяването на тази майка го утешаваше, че е спасил маркиза.

Но децата?

Майката също размишляваше. Мислите на двамата вървяха паралелно и може би, без да се уговарят, щяха да се срещнат в мрака на мечтите.

Погледът на жената, тъмен като нощ, отново се насочи към Телмарш.

— Все пак това не може да продължава така — каза тя.

— Шт! — каза Телмарш, като постави пръст пред устата си.

Тя продължи:

— Вие сте сгрешили, като сте ме спасили, и аз ви се сърдя. Бих предпочела да бъда мъртва, защото съм сигурна, че така бих ги видяла. Бих знаела къде се намират. Те нямаше да ме виждат, но аз бих била близо до тях. Една мъртва майка сигурно може да закриля.

Той хвана ръката ѝ и опипа пулса ѝ.

— Успокойте се, пак ще ви втресе.

Тя го попита почти грубо:

— Кога ще мога да си отида?

— Да си отидете?

— Да. Да тръгна.

— Никога, ако не сте благоразумна. Още утре, ако сте мъдра.

— Какво значи да бъда мъдра?

— Да имате вяра в бога.

— Бог! А той къде е дянал децата ми?

Беше като побъркана. Гласът ѝ стана много нежен.

— Разберете — каза му тя, — не мога да стоя така. Вие не сте имали деца, аз съм имала. Това е разликата между нас. Не може да се съди за нещо, което човек сам не знае какво е то. Вие не сте имали деца, нали?

— Не — отвърна Телмарш.

— А пък аз съм имала само тия деца, нищо друго. А без тях какво съм? Бих желала да ми се обясни защо не са при мене децата ми. Чувствувам, че се е случило нещо, но не мога да разбера какво. Убиха мъжа ми, мене ме разстреляха, но това ми е все едно, не разбирам защо.

— Хайде, успокойте се — каза Телмарш. — Ето че пак ще ви втресе. Не говорете.

Тя го погледна и замълча.

От този ден тя престана да говори.

Тя послуша Телмарш повече, отколкото трябваше. По цели часове стоеше вцепенена, свила се под старото дърво. Мислеше и мълчеше. Мълчанието е убежище на простите души, изпитали зловещата дълбочина на скръбта. Тя като че ли не искаше да разбере. При известна степен отчаянието става непонятно за самите отчаяни.

Телмарш я наблюдаваше развълнуван. При това страдание и старият мъж започна да мисли като жена.

„О, да — казваше си той, — устата ѝ не говори, но очите ѝ говорят, виждам добре, че някаква упорита мисъл я измъчва. Била е майка, а вече не е! Кърмила е детето си, а сега вече не го кърми! Тя не може да се примири. Тя си мисли за съвсем малкото момиченце, което доскоро е кърмила. Тя мисли за него, тя мисли за него, тя мисли за него. Всъщност чудесно трябва да се чувствуваш, когато една малка розова уста смуче душата ти от дълбините на твоето тяло и от твоя живот се изгражда неговият живот.“

И той мълчеше като нея, разбрал, че пред едно такова униение думите са безсилни. Мълчанието на упоритата мисъл е страшно. И как да се вразуми упоритата мисъл на една жена? Майчинското чувство е безгранично; за него не може да се спори. А това прави майката възвишена, нещо като звяр. Майчинският инстинкт е божествено животински. Майката не е вече жена, тя е само майка.

Децата са рожбите.

И поради това в разсъдъка на майката има нещо нисше и едновременно висше. Майката притежава някакъв нюх. Огромната, смътна сила на сътворението е в нея и я ръководи. Сляпо, но прозорливо.

Сега вече Телмарш се мъчеше да накара тази нещастница да говори; но не успяваше. Веднъж той ѝ каза:

— За нещастие аз съм стар и не мога вече да ходя. Уморявам се много бързо, преди още да стигна целта си. След четвърт час ходене краката ми отказват да вървят, трябва да се спирам; иначе бих ви придружил. Всъщност може би е по-добре, че не мога. За вас ще бъде повече опасен, отколкото полезен; тук ме търпят, но за сините съм съмнителен като селянин и за селяните като магьосник.

Той почака тя да му отговори. Но жената дори не вдигна очи.

Натрапчивата мисъл води или до лудост, или до героизъм. Но какъв героизъм може да прояви една бедна селянка? Никакъв. Тя може да бъде майка — и това е всичко. Всеки ден тя все повече се задълбочаваше в своята мисъл. Телмарш я наблюдаваше.

Той търсеше да я разсее с нещо; донесе ѝ конци, игли, напръстник; и наистина, за голямо удоволствие на нещастния просяк, тя започна да шие; беше пак замислена, но работеше — признак, че бе здрава; силите ѝ постепенно се възвръщаха; тя изкърпи бельото си, дрехите си, обувката си; но очите ѝ оставаха изцъклени. Като шиеше, тя полугласно пееше тъжни песни. И шепнеше имена, навярно имена на деца, но така неясно, че Телмарш не ги разбираше. Прекъсваше понякога и се вслушваше в птиците, сякаш очакваше новини от тях. Гледаше какво бе времето. Устните ѝ мърдаха. Говореше си тихо. Направи си една торба и я напълни с кестени. Една сутрин Телмарш я видя да тръгва на път, загледала се втренчено някъде в горските усои.

— Къде отивате? — попита я той.

Тя отвърна:

— Отивам да ги търся.

Той не се опита да я задържи.

VII

ДВАТА ПОЛЮСА НА ИСТИНАТА

В продължение на няколко седмици, изпълнени с всевъзможните превратности на гражданската война, в областта Фужер се носеше само слухът за двамата мъже, които се биеха един срещу друг, но които все пак вършеха една и съща работа, тоест сражаваха се един до друг във великата революционна битка.

Дивашкият вандейски двубой продължаваше, но губеше почва. В Ил-е-Вилен особено, благодарение на младия командир, който в Дол се противопостави на храбростта на шестте хиляди роялисти с храбростта на хиляда и петстотинте патриоти, бунтът беше, ако не потушен, поне доста стихнал и много ограничен. Бяха последвали още няколко подобни щастливи удара и тия многобройни успехи създадоха ново положение.

Привидно нещата се бяха променили, но се появи едно особено усложнение.

В цялата тази част на Вандея нямаше никакво съмнение, че републиката имаше надмощие; но коя република? В победата, която се приближаваше, се очертаваха две форми на републиката — републиката на терора и републиката на милосърдието, първата искаше да победи с жестокост, другата — с доброта. Коя щеше да надделее? Тия две форми — на великодушието и на безпощадността — бяха представени от двама мъже, всеки от които имаше влияние и авторитет, единият военен командир, другият граждански делегат; кой от тия двама мъже щеше да надделее? Единият от тия двама мъже, делегатът, имаше мощна подкрепа; беше пристигнал със страшната заповед на Парижката комуна до батальоните на Сантер: „Никаква милост, никаква пощада!“ Възложено му бе да изпълнява декрета на Конвента, който гласеше: „смъртно наказание за всеки, който пусне на свобода или улесни бягството на пленен вожд на бунтовниците“, дадени му бяха пълни права от Комитета на общественото спасение и за да се подчиняват на него, делегата, имаше изрична заповед, подписана от Робеспьер, Дантон и Марат. Другият, военният, имаше само една сила — милосърдието.

Той разполагаше само с ръцете си, които биеха враговете, и със сърцето си, което ги съжаляваше. Като победител той считаше, че има право да щади победените.

На това се дължеше скритият, но дълбок конфликт между тия двама мъже. Двамата плуваха в различни води, макар че и двамата се

биеха, за да потушат бунта, обаче всеки със своето средство — единият с бойна победа, другият с терор.

В целия Бокаж говореха само за тях; отправените към тях погледи от всички страни бяха озадачени от факта, че тия двама мъже, толкова противоположни бяха в същото време много тясно свързани. Тия двама противници бяха двама приятели. Никога толкова възвишено и толкова дълбоко чувство на симпатия не беше така свързвало две сърца; свирепият беше спасил живота на добросърдечния и оттогава имаше белег от сабя на лицето. Тия двама мъже въплъщаваха единият смъртта, другият живота; единият беше принципът на заплахата, другият — принципът на омиротворението, но се обичаха. Странна връзка. Нека си представим състрадателния Орест^[5] и жестокия Пилад. Нека си представим братята Ариман^[6] и Ормузд^[7].

Нека още добавим, че единият от двамата, наречен „жестокият“, беше в същото време най-сърдечният човек; той превързваше ранените, грижеше се за болните, прекарваше дни и нощи в лазаретите и болниците, съжеляваше босоногите деца, не притежаваше нищо, защото всичко раздаваше на бедните. Участвуваше в боевете; вървеше начело на колоната и в най-големия разгар на сражението, въоръжен, защото имаше на пояса си една сабя и два пистолета, но всъщност не беше въоръжен, защото не бяха го виждали да вади сабята си и да хваща пистолетите си. Той смело посрещаше ударите и с нищо не им отвръщаше. Говореха, че бил свещеник.

Единият от тия мъже беше Говен, другият беше Симурден.

Дружба свързваше двамата мъже, но ненавист имаше между двата принципа; сякаш една душа беше разсечена на две и поделена; Говен наистина беше получил едната половина от душата на Симурден, но добрата половина. Изглежда, че на Говен бе даден светлият лъч и че Симурден беше запазил за себе си така наречения черен лъч. Оттам и вътрешното разногласие. Глухата война между двамата не можеше да не избухне. Една сутрин битката започна.

Симурден каза на Говен:

— Какво е положението?

Говен отвърна:

— Вие го знаете така добре, както и аз. Разпръснах бандите на Лантенак. При него останаха малко хора. Сега е притиснат в гората

Фужер. След осем дни ще бъде обкръжен.

— А след петнадесет дни?

— Ще бъде заловен.

— А после?

— Нали сте чели моя афиш?

— Да. И какво?

— Ще бъде разстрелян.

— Отново милосърдие. Той трябва да бъде гилотиниран.

— Аз — каза Говен — съм за военната смърт.

— А пък аз — възрази Симурден — съм за революционната смърт.

Той погледна Говен в лицето и каза:

— Защо си заповядал да бъдат освободени калугерките от манастира Сен-Марк-льо-Блан?

— Аз не воювам с жени — отвърна Говен.

— Тия жени мразят народа. А жена, която мрази, струва колкото десет мъже. Защо не си се съгласил да бъде изправено пред революционния трибунал цялото това стадо от стари, фанатизирани свещеници, заловени в Лувинье?

— Аз не воювам срещу старци.

— Старият свещеник е много по-лош от младия. Бунтът е много по-опасен, когато го благославят бели коси. Хората вярват на бръчките. Излишно е фалшивото милосърдие, Говен. Кралеубийците са освободителите. Не изпускай из очи кулата Тампл.

— Кулата Тампл! Ще накарам престолонаследника да излезе оттам. Аз не воювам срещу деца.

Погледът на Симурден стана строг.

— Говен, знай, че трябва да се воюва срещу жена, щом като тя се казва Мари-Антоанет, и срещу старец, когато се казва папа Пий VI, и срещу дете, когато се казва Луи Капет.

— Учителю, аз не съм политическо лице.

— Старай се да не станеш опасно лице. Защото при атаката на пощенската станция Косе, когато бунтовникът Жан Третон, притиснат в безнадеждно положение, се спуснал сам със сабя в ръка срещу цялата ти колона, ти си извикал: „Отворете път. Оставете го да мине.“

— Защото не може да накараш хиляда и петстотин души да убият един човек.

— Защо в Кайетри д’Астиле, когато си видял, че войниците ще убият ранения вандеец Жозеф Безие, който пълзял по земята, ти си извикал: „Вървете напред! Аз ще се справя с него!“, а после си стрелял с пистолета си във въздуха?

— Защото не се убива паднал на земята човек.

— А не си бил прав. И двамата днес са главатари на банди; Жозеф Безие сега е Мустака, а Жан Третон — Сребърния крак. Спасявайки ги, ти си дал двама врагове на републиката.

— Всъщност аз исках да ги направя нейни приятели, а не врагове.

— Защо след победата над Ландеан не си заповядал да разстрелят тристате пленени селяни?

— Защото, след като Боншан помилва пленените републиканци, аз поисках да се заговори, че и републиката проявява милост към пленените роялисти.

— Значи, ако заловиш Лантенак, ще пощадиш и него?

— Не.

— Защо? След като си пощадил тристате селяни?

— Селяните не съзнават какво правят; Лантенак знае какво прави.

— Но нали Лантенак ти е роднина?

— Франция е нашата велика роднина.

— Лантенак е старец.

— Лантенак е чужденец. Той е човек без възраст. Лантенак вика англичаните. Лантенак — това значи чуждо нашествие. Лантенак е враг на родината. Двубоят между него и мене може да свърши само с неговата смърт или с моята.

— Говен, запомни думата си.

— Аз я казах вече.

Настъпи мълчание, двамата се гледаха.

Говен заговори:

— Кървава година ще бъде тази деветдесет и трета, в която живеем.

— Пази се! — извика Симурден. — Съществуват страшни задължения. Не обвинявай невинния. Откога лекарят е виновен за болестта? Да, тази забележителна година се отличава със своята безпощадност. Защо? Защото е великата революционна година. Тази

година, в която живеем, олицетворява революцията. Революцията има един враг — стария свят — и затова е безмилостна към него, както хирургът е безмилостен към своя враг-гангрена. Революцията изкоренява монархията в лицето на краля, аристокрацията — в лицето на благородника, деспотизма — в лицето на войника, суеверието — в лицето на свещеника, варварството — в лицето на съдията, с една дума всяка тирания — в лицето на тиранина. Операцията е ужасна, революцията я извършва със сигурна ръка. За количеството на пожертвуваната здрава плът попитай какво мисли Берхав. Нима може да се изреже тумор без загуба на кръв? Нима при гасенето на пожар не се използва и огън. Тия опасни средства са неизбежни условия за успеха. Хирургът прилича на касапин; лечителят може да се види на някого като палач; революцията служи предано на своето съдбоносно дело. Тя обезобразява, но и спасява. Как! Вие искате да проявява милост към вируса? Вие искате да прояви милосърдие към заразените! Но тя не чува. Стиснала е здраво миналото и ще го унищожи. Тя прави на цивилизацията дълбок разрез, от който ще оздравее човешкият род. Вие страдате навярно? Колко ли време ще продължи. Колкото продължи операцията. След това ще живеете. Революцията окастри света. Поради това е кървава тази деветдесет и трета година.

— Хирургът е спокоен — каза Говен, — а хората, които виждам, са свирепи.

— Революцията — възрази Симурден — иска да бъдат жестоки творците, които ѝ помагат. Тя отблъсква всяка ръка, която трепери. Тя вярва само в неумолимите. Дантон е страшен, Робеспьер е непреклонен, Сен-Жюст е непримирим, Марат е безпощаден. Пази се, Говен. Тия имена са необходими. За нас те означават армии. Те ще ужасят Европа.

— А може би и бъдещето — каза Говен.

Замълча и продължи:

— Впрочем вие грешите, учителю, аз не обвинявам никого. Според мене истинската гледна точка на революцията е безотговорността. Никой не е невинен, никой не е виновен. Луи XVI е овен, хвърлен сред лъвовете. Той иска да избяга, иска да се спаси, мъчи се да се защити; би хапал, ако има възможност. Но не всеки може да бъде лъв. Подобно желание дори може да бъде сметнато за

престъпление. Разгневения овен, показващ зъбите си, лъвовете ще нарекат предател. И ще го изядат. После ще се сбият помежду си.

— Овенът е животно.

— А лъвовете какво са?

Този въпрос накара Симурден да се замисли. Той вдигна глава и каза:

— Тия лъвове тук са съвестта. Тия лъвове тук са идеите. Тия лъвове тук са принципите.

— Те създават терора.

— Един ден революцията ще бъде оправданието на терора.

— Гледайте терорът да не оклевети революцията.

И Говен продължи:

— Свобода, Равенство, Братство — това са догмите на мира и хармонията. Защо трябва да бъдат превръщани в страшилища? Какво искаме? Да спечелим народите за всемирната република. Е добре, нека да не ги плашим. Какво ще помогне заплахата? Както птиците, така и народите не се привличат с плашило. Не може със зло да се направи добро. Не се смъква тронът, за да се издигне ешафодът. Смърт на кралете, да живеят народите. Да смъкнем короните, да пощадим главите. Революцията е взаимно разбирателство, а не ужас. Нежните идеи лошо се разпространяват от безсърдечни хора. Думата амнистия за мене е най-хубавата дума в човешкия език. Не искам да проливам кръв, без да жертвувам моята. Впрочем аз зная само да се сражавам, аз съм само войник. Но ако не може да се прощава, не си струва да побеждаваш. По време на битката нека бъдем неприятели на нашите врагове, но след победата — техни братя.

— Пази се — повтори Симурден за трети път. — Говен, за мене ти си повече от син, пази се!

После, като се замисли, добави:

— Във времена като нашите състраданието може да стане една от формите на измяната.

Слушайки как говорят тия двама мъже, човек би помислил, че слуша диалог между сабята и брадвата.

VIII DOLOROSA^[8]

В това време майката търсеше децата си.

Тя все вървеше. Как живееше ли? Невъзможно е да се обясни. Самата тя не знаеше как живее. Вървеше дни и нощи; просеше, ядеше трева, лежеше по земята, спеше под открито небе, в храсталаците, под звездите, понякога под дъжда и вятъра.

Тя бродеше от село в село, от чифлик в чифлик, разпитваше. Спираше се на праговете. Облечена бе в дрипи. Понякога я приютяваха, понякога я пъдеха. Когато не можеше да влезе в къщите, отиваше в горите.

Тя не познаваше този край, не знаеше нищо освен Сискоаняр и енорията Азе, нямаше никаква посока, връщаше се по стъпките си, после тръгваше по изминат вече път, правеше излишни заобикалки. Понякога следваше каменната настилка, понякога коловозите, понякога горските пътеки. В този скитнически живот беше похабила бедняшките си дрехи. Отначало ходеше с обувката си, после боса, накрай с разкъравени крака.

Тя вървеше през бойните полета, през пушечните изстрели, без нищо да чуе, без нищо да види, без да се пази, търсейки децата си. Понеже всички участваха в бунта, нямаше вече жандарми, нито кметове, нито никаква друга власт. Срещаше само случайни минувачи.

Обръщаше се към тях. Питаше ги:

— Да сте видели някъде три малки деца?

Хората вдигаха глави.

— Две момчета и едно момиченце — казваше тя.

После продължаваше:

— Рене-Жан, Гро-Ален и Жоржет? Не сте ли ги виждали?

И добавяше:

— Голямото е на четири години и половина, малката е на двадесет месеца.

После пак питаше:

— Знаете ли къде са? Взеха ми ги.

Гледаха я, без да ѝ отговарят.

Като виждаше, че не я разбират, казваше:

— Те са мои деца. Затова ги търся.

Хората отминаваха по пътя си. Тогава тя се спираше, замълчаваше и започваше да раздира гърдите си с нокти.

Веднъж обаче един селянин я изслуша. Този добър човек се позамисли.

— Я чакайте — каза той. — Три деца ли?

— Да.

— Две момчета?

— И едно момиче.

— Тях ли търсите?

— Да.

— Чух да се говори, че някой си сеньор бил взел три деца и ги води със себе си.

— Къде е този човек? — извика тя. — Къде са те?

Селянинът отвърна:

— Идете в Тург.

— Там ли ще намеря децата си?

— Може би да.

— Къде казахте?...

— В Тург.

— Какво е това Тург?

— Едно място.

— Село ли е? Замък ли? Чифлик ли?

— Никога не съм бил там.

— Далече ли е?

— Не е близо.

— Накъде е?

— Към Фужер.

— Откъде се минава?

— Сега сте във Ванторг — каза селянинът, — ще оставите Ерне вляво, а Коксел вдясно, ще минете през Лоршан и ще преминете Леру.

И селянинът вдигна ръка към запад.

— Все направо в посока на залязващото слънце.

И преди още селянинът да свали вдигнатата си ръка, тя тръгна.

Селянинът извика подир нея:

— Но внимавайте. Там се бият.

Тя не се обърна, за да му отговори, а продължи да върви напред.

IX

БАСТИЛИЯ В ПРОВИНЦИЯТА

I. ТУРГ

Преди четиридесет години всеки пътник, който вливаше във Фужер откъм Ленъеле и излизаше откъм Паринъе, в края на тази дълбока гора се изправяше пред зловеща картина. Сред гъсталака изведнъж пред него се изпречваше Тург.

Но не живата кула Тург, а мъртвата Тург. Напуканата, разрушената, издупчената, срутената Тург. Руината на сградата е като човешки призрак. Нямаше по-зловещо видение от Тург. Пред очите се откриваше една висока, съвсем кръгла и съвсем усамотена кула, застанала в края на гората като злосторник. Тази отвесна кула върху една висока канара имаше почти римски вид по своята правилна и здрава форма и с внушителността си беше символ както на могъщество, така и на упадък. Тя не само приличаше, но беше римска кула, започната през девети век и завършена през дванадесети век след третия кръстоносен поход. Сводестите камъни над вратата издаваха нейната възраст. Като се приближиш до нея, след като изкачиш стръмнината, забелязваш един отвор и ако се осмелиш да влезеш, ще попаднеш в празно пространство. Вътрешността наподобяваше каменна тръба, поставена направо върху земята. От горе до долу никакви прегради; нито покрив, нито тавани, нито подове, само остатъци от сводове и комини, на различни височини амбразури за малки оръдия, редица гранитни подпори и няколко напречни греди, отбелязващи етажите, по които сега имаше курешки от нощни птици; гигантската стена, дебела петнадесет стъпки в основата и дванадесет стъпки на върха, имаше тук-там пукнатини и отвори, които преди са били врати и през които се виждаха стълбите в тъмната вътрешност на стената. Вечер тук минувачът чуваше да крякат кукумявки, козодои, чапли, жаби; долу в краката си виждаше къпинови храсти, камъни, влечуги, а над главата си звезди през една черна дупка, която беше върхът на кулата и наподобяваше отвор на грамаден кладенец.

В този край по традиция в горните етажи на такава кула имаше тайни врати като тези в гробниците на юдейските царе — грамадни камъни върху ос, които, като се завъртят, се отварят и после се затварят, изравнявайки се със стената — архитектурна особеност, пренесена от кръстоносците заедно с островърхите сводове. Когато тези врати биваха затворени, невъзможно беше да бъдат открити —

толкова добре се сливаха с другите камъни на стената. Такива врати и днес могат да се видят в тайнствените селища на Антиливан^[9], оцелели от земетресението, което унищожило дванадесет града по времето на Тиберий^[10].

II. ОТВОРЪТ

Отворът, през който се влизаше в развалината, беше дупка от мина. Този, който познава трудовете на Ерар, Сарди и Паган, ще разбере, че тая мина е била майсторски направена. Камерата за барута е имала форма на свещеническа шапка и размерът ѝ е съответствувал на здравината на кулата, която трябвало да взриви. Тя сигурно е побираща най-малко два квинтала барут. До тази камера е водел спираловиден канал, който е по-добър от правия канал; пораженията по камъните в стената показваха, че фитилът на мината е бил с диаметър колкото кокоше яйце. Експлозията е причинила в стената дълбока рана, през която атакуващите са могли да влязат. Може да се предположи, че тази кула в различни времена е устояла на доста много сериозни обсади; тя беше надупчена от картеч; и този картеч не беше от едно и също време; всеки вид снаряд оставя свои следи върху крепостната стена; така и по стените на кулата имаше много белези, като се започне от каменните топки на четиринадесети век и се стигне до железните гюлета на осемнадесети век.

Отворът даваше достъп в помещение, което трябва да е било приземният етаж. Точно срещу него в стената на кулата имаше вратичка за изкопано в скалата подземие, което продължаваше до основите на кулата и достигаше чак под залата на приземния етаж.

Това подземие, три четвърти от което бе засипано, беше разчистено през 1835 година под грижите на господин Огюст Льо Прево, антиквар в Берне.

III. ТЪМНИЦАТА

Подземието беше тъмница. Всяка кула имаше такава. Както многото други подземия за наказание от същата епоха, то бе на два етажа. Първият етаж, в който се влизаше през вратичката, беше доста просторна сводеста стая с под на еднакво равнище с приземния етаж.

Върху стените отляво и отдясно на вратичката се виждаха две отвесни и паралелни бразди, които от едната стена отиваха в другата, като преминаваха през свода, върху който бяха оставили дълбоки следи, наподобяващи два коловоза. Те наистина бяха два коловоза. Тия две бразди са били издълбани от две колела. Някога, през времето на феодализма, в тази именно стая разчекването се е извършвало по един метод, който не е бил така шумен, както с четирите коня. Тук е имало две колела, толкова здрави и толкова големи, че са опирали до стените и до свода. На всяко от колелата завързвали по една ръка и по един крак на наказания, после ги завъртавали в противоположни посоки и те разкъсвали човека. Нужна е била сила, за да се въртят тия колела, издълбали коловозите в камъните на стените, до които са се опирали. Подобна стая може да се види и днес във Вианден.

Под тази стая имаше друга. Тя е била истинската тъмница. В нея не се влизало през врата, а през дупка; събличали наказания гол, завързвали го с въже под мишниците и го спускали в долната стая през един отдушник в средата на каменния под в горната стая. Ако наказаният се заинатявал да живее, хвърляли са му храна през тази дупка. И днес още може да се види такава дупка в Буйон.

От тази дупка проникваше въздух. Долната стая, прокопана под залата на приземния етаж, приличаше повече на кладенец, отколкото на стая. Тя опираше до вода и леден полъх я изпълваше. Вятърът, който носеше смърт на затворника долу, носеше живот на затворника горе. Благодарение на него в тъмницата можеше да се диша. Затворникът в горния етаж, който опипом се движел под свода, получавал въздух само от тази дупка. Всъщност оттук не излизал жив нито този, който бил горе, нито този, когото спускали през дупката. Затворникът трябвало сам да се пази в тъмнината. Една погрешна стъпка могла да премести наказания от горния етаж в долния етаж. Това било от значение. Ако искал да живее, дупката била опасна за него; ако искал да умре, дупката била за него спасение. Горният етаж бил карцер, долният — гробница. Разположение, каквото имало и тогавашното общество.

Нашите прадеди са наричали тези тъмници „подземни зандани“. Те не съществуват вече и затова за нас това название няма никакъв смисъл. Благодарение на революцията ние се отнасяме с безразличие към него.

Над отвора, който преди четиридесет години служеше за единствен вход в кулата, се виждаше една амбразура, по-широка от другите бойници, над които висеше разкривена и разбита желязна решетка.

IV. МОСТЪТ-ЗАМЪК

От другата страна, противоположна на отвора, кулата беше свързана с доста запазен трисводест каменен мост. Върху него имаше жилищна сграда, от която бяха останали само развалини. Както личеше от следите, сградата била разрушена от пожар, почернелите ѝ останки приличаха на скелет, през който прозираше светлината; мостът с развалините и кулата се издигаха като два призрака един до друг.

Тази останка днес е съвсем разрушена и от нея няма никаква следа. Това, което са градили многото векове и многото крале, може да бъде разрушено за един ден само от един селянин.

„Тург“ е селско съкращение и значи Тур-Говен — кулата Говен, както Жюпел означава Жупелиер — стена с бръшлян, а подобно е и името на гърбавия главатар на банда Пенсон-льо-Торт, което значи Пенсонльо-Тортю — Пенсон Костенурката.

Тург, която преди четиридесет години беше развалина, а днес е сянка, през 1793 година беше крепост. Тя е старата бастилия на рода Говен, охранявала е от запад гората Фужер, която днес едва може да се нарече гора.

Тази крепост била построена върху една от шистовите скали, каквито има в изобилие в района между Майена и Динан, разпръснати така навред из храсталаците и поляните, сякаш великани са се замервали с канари по главите.

Всъщност кулата била крепостна; тя се извисявала над скала, в подножието на която има вада, която през януари се превръща в поток, а през юни пресъхва.

Опростена до такава степен, тази крепост през средните векове била почти непревземаема. Мостът намалявал нейната отбранителна сила. Тогава родът Говен я построил без мост. Използували един от ония подвижни мостове, които могли да бъдат разрушени с един удар на брадва. Докато били виконти, те харесвали тази крепост и били

доволни; но когато станали маркизи и когато напуснали пещерата, за да отидат в кралския двор, те издигнали три свода над потока, за да станат достъпни откъм равнината и да си открият път към краля. Маркизите от седемнадесети век и маркизите от осемнадесети век не се стараели вече да бъдат недостъпни. Подражаването на Версай заменило предишното подражаване на прадедите.

Срещу кулата, откъм западната ѝ страна, имаше едно доста високо плато, което се снижаваше към равнината; то почти опираше до кулата, от която го разделяше дълбок дол, в който течеше малка рекичка, приток на Куенон. Мостът, връзката между крепостта и платото, бил построен върху високи подпори; и върху тези подпори издигнали по подобие на Шенонсо^[11] сграда в стил Мансар^[12], която била много по-удобна за живеене, отколкото кулата. Но тогава нравите били още много сурови. Сеньорите предпочитали, съгласно тогавашния обичай, да живеят в стаите на кулата, които наподобявали килии. А сградата върху моста, която приличаше на малък замък, използвана за други цели: дългия коридор, който служеше за вход, наричаха караулно помещение; в етаж над караулното помещение имаше библиотека, а над библиотеката — тавански етаж. Навсякъде дълги прозорци с малки стъкла от Бохемия, пиластри между прозорците, скулптурни медальони по стените; всичко три етажа — долу копия и мускети, по средата книги, горе чували с овес; изобщо всичко това беше малко дивашко и много благородно.

До него кулата стърчеше зловец.

Издигаше се мрачно над тази кокетна сграда. От терасата на нейния покрив лесно можеха да обстрелват моста.

Близостта на двете сгради — едната сурова, другата изящна — повече отблъскваше, отколкото привличаше погледите. Двата стила съвсем не си подходяха; макар че два полукръга трябва да се допълват, нямаше нищо общо между римския полукръг и класическия свод. Тази кула, съвсем подходяща за горска област, беше странна съседка на един мост, подходящ за Версай. Нека си представим Ален Досадната брада под ръка с Луи XVI. Ужасяваща двойка. От двете величия се излъчваше нещо свирепо.

От военна гледна точка мостът, подчертаваме мостът, почти предаваше кулата. Украсяваше я и я обезоръжаваше; увеличила красотата си, тя бе загубила от силата си. Мостът я поставяше на едно

равнище с платото. Все така непристъпна откъм гората, сега кулата беше уязвима откъм равнината. Преди това тя командуваше платото, а сега платото я командуваше. Стигнал на платото, врагът лесно можеше да овладее моста. Библиотеката и таванът улесняваха нападателя на крепостта. Една библиотека и един таван си приличат по това, че книгите и сламата са леснозапалими. За този, който обсажда и иска да употреби огън, е все едно какво ще подпали, стига то да гори. Французите доказаха това на немците, като им подпалиха библиотеката в Хайделберг, а немците доказаха същото на французите, като подпалиха библиотеката в Страсбург. Така прибавеният към кулата мост беше една стратегическа грешка, но през седемнадесети век при Колбер^[13] и Лувоа^[14] принцовете Говен, също като принцовете Роан или пък принцовете Латремуй, никога не са мислили, че ще бъдат обсадени. Все пак строителите на моста бяха взели някакви предпазни мерки. Първо — те предвидили случаи на пожар и затова над трите прозореца откъм горната страна поставили куки, съществували до преди половин век, на които напречно била закачена здрава спасителна стълба, дълга колкото височината на двата първи етажа на моста, по-голяма височина от височината на три обикновени етажа; второ — предвиждайки обсада, те построили между моста и кулата една тежка, ниска желязна врата, която напълно ги изолираше; вратата беше сводеста; заключваха я с голям ключ, съхраняван в скривалище, известно само на стопанина; веднъж заключена, тази врата можеше да устои на стенобойна машина и дори на топовни гюлета.

Трябваше да се мине през моста, за да се стигне до тази врата, и да се мине през тази врата, за да се влезе в кулата. Друг вход нямаше.

V. ЖЕЛЯЗНАТА ВРАТА

Вторият етаж на замъка върху моста, поради височината на мостовите подпори, съответствуваше на втория етаж на кулата; за по-голяма сигурност именно на тази височина беше поставена желязната врата.

Откъм моста желязната врата се отваряше към библиотеката, а откъм кулата — към една голяма сводеста зала с колони по средата. Тази зала, както казахме вече, беше вторият етаж на крепостта. Тя беше кръгла като кулата; осветяваща се през дълбоките бойници, които

гледаха към полето. Неизмазаната стена беше гола и нищо не скриваше много майсторски иззиданите камъни. До тази зала водеше спираловидна стълба, издълбана в стената — нещо лесно изпълнимо, когато стената е петнадесет стъпки дебела. В средните векове превземането на един град е ставало улица по улица, а самата улица се е превземала къща по къща, а къщата — стая по стая. Обсаждането на крепост е ставало етаж по етаж. На този принцип Тург беше доста вещо устроена, сложна и трудна за превземане. От единия до другия етаж трябваше да се изкачва мъчно проходима спираловидна стълба; вратите бяха полегати и по-ниски от човешки ръст, така че главата трябваше да се навежда при преминаването през тях; а наведена глава значи отсечена глава и затова зад всяка врата обсаденият е чакал нападателя.

Под кръглата зала с колона имаше две подобни стаи — едната в първия етаж, другата в приземния етаж, а над нея — три. Над тия разположени една над друга шест стаи кулата завършваше с каменен покрив, който беше тераса, до която се стигаше, като се преминеше през тясна караулна будка.

Трябваше да се пробие дебелията петнадесет стъпки стена, за да се постави и зазида желязната врата в средата на дълбок отвор; така че, когато беше затворена, вратата както към кулата, така и към моста се намираше в преддверие, дълго шест-седем стъпки; а когато беше отворена, двете преддверия се сливаха и образуваха сводесто антре.

В преддверието откъм моста, в дебелината на стената, имаше малка, ниска врата зад подвижна спираловидна стълба, водеща до коридора на първия етаж над библиотеката; това също е едно затруднение за атакуващите. Малкият замък върху моста беше обърнат към платото с отвесна стена, където свършваше и мостът. Друг, подвижен мост, опиращ се на ниска врата, го свързваше с платото; този подвижен мост, който поради височината на платото се спускаше винаги в наклонено положение, водеше в дългата зала, наречена караулно помещение. Овладели веднъж тази зала, за да стигнат до желязната врата, нападателите трябвало със сила да вдигнат подвижната спираловидна стълба, която водеше до втория етаж.

VI. БИБЛИОТЕКАТА

Библиотеката беше продълговата зала, широка и дълга колкото моста, с една-единствена врата — желязната врата. Фалшива врата, широк портал със зелена завеса, която лесно се разтваряше, закриваше сводестото антре на кулата. Стената на библиотеката от горе до долу, от пода до тавана, беше покрита с остъклени шкафове, хубави произведения на дърводелското изкуство от седемнадесети век. Шест големи прозореца, по три от всяка страна, тоест по един под всеки свод, осветяваха тази библиотека. Отвън, от височината на платото, през тези прозорци се виждаше вътрешността. Между тия прозорци, върху гравирани дъбови подставки, имаше шест мраморни бюста — на Ермолай Византийски, на навкратийския^[15] граматик Атенеи, на Свида^[16], на Казобон^[17], на Кловис^[18], крал на Франция, и на неговия канцлер Анахалус, който всъщност е бил толкова канцлер, колкото Кловис е бил крал.

В тази библиотека имаше всякакви книги. Една от тях беше най-прочута. Това беше едно старо издание в голям формат с щампи със заглавие „Свети Вартоломей“ с едър шрифт и с подзаглавие: „Евангелие от свети Вартоломей, предшествувано от дисертация на християнския философ Пантенус по въпроса дали това евангелие е апокрифно и дали свети Вартоломей е Натанаил“. Тази книга, считана за уникален екземпляр, беше сложена на специален пюпитър в средата на библиотеката. През миналия век хората ходеха там да я разглеждат от любопитство.

VII. ТАВАНЪТ

Таванът, който, както библиотеката, имаше продълговатата форма на моста, беше просто под гредите на покрива. Това голямо помещение, осветено от шест прозореца, пълнеха със слама и сено. В него нямаше никакво украшение освен образа на свети Варнава, гравирани върху вратата, а под него следният надпис:

Barnabus sanctus falcem jubet ire per herbam.^[19]

Така че една висока и широка шестетажна кула, тук-таме с бойници, имаща за вход и изход само една-единствена желязна врата към един мост-замък, завършващ с подвижен мост; зад кулата гората; пред кулата плато, обрасло с бурени, по-високо от моста, по-ниско от кулата; под моста, между кулата и платото, дълбок и тесен дол с трънаци, през зимата поток, през пролетта вада, а през лятото каменист ров — това беше Тур-Говен, наречена Тург.

X ЗАЛОЖНИЦИТЕ

Юли изтече, настъпи август, героично и жестоко дихание премина през Франция, два призрака се появиха на хоризонта: Марат с нож в ребрата и Шарлот Корде без глава — всичко стана страшно. Обаче Вандея, битка в голямата стратегия, прибягна към малката, която беше още по-опасна, както вече казахме; сега тази война беше огромна битка, разпръсната в горите; голямата армия, наречена католическа и кралска, започна да търпи поражения: с декрет армията на Майнц беше прехвърлена във Вандея; осем хиляди вандейци бяха загинали при Ансени; вандейците бяха отблъснати от Нант, изгонени от Монтегю, изхвърлени от Туар, прогонени от Ноармутие, изметени от Шоле, Мортан и Сомюр; те опразваха Партене; изоставяха Клисон; бягаха от Шатийон, загубиха едно знаме при Сент-Илер; бяха бити при Порник, при Сабл, при Фонтене, при Дуге, при Шато-д'О, при Пон-дьо-Се; бяха разбити в Люсон, отстъпваха в безредие при Шатеньере, бягаха от Рош-сюр-Ион; обаче от друга страна застрашаваха Ларошел и освен това във водите на Гърнзи една английска флота, в чиито няколко полка имаше и отлични офицери от френската флота, под командуването на генерал Крег чакаше само сигнал от маркиз дьо Лантенак, за да дебаркира. Това дебаркиране можеше да върне отново победата на въстаналите роялисти. Всъщност Пит беше един престъпен английски държавник; измяната в политиката е като кинжала в рицарското въоръжение; Пит нанасяше с кинжал удари на нашата страна и изменяше на своята родина; да изменяш на родината си значи да я опозоряваш; под негово ръководство и чрез него Англия водеше пуническа война. Тя шпионираше, злоупотребяваше, лъжеше.

Не се отказваше нито от браконьерството, нито от мошеничеството; принизяваше се дори до дребнавостите на омразата; изкупуваше лойта, която струваше пет франка ливрата; в Лил у един англичанин заловиха писмо от Прижан, агент на Пит във Вандея. Писмото гласеше: „Моля ви да не пестите парите. Ние се надяваме, че убийствата ще се извършват предпазливо, предрешените свещеници и жените са най-подходящите хора за тази операция. Изпратете шестдесет хиляди ливри в Руан и петдесет хиляди ливри в Кан.“ Барер прочете това писмо в Конвента на 1 август. На тия вероломства отвръщаха дивацините на Парен, а по-късно и жестокостите на Карие. Републиканците от Мец и републиканците от Южна Франция поискаха да бъдат изпратени срещу бунтовниците. С декрет бе постановено да се формират двадесет и четири пионерни дружини за опожаряване на горските пояси в Бокаж. Нечувана криза^[20]. Войната стихваше някъде, за да избухне на друго място. „Никаква милост! Никакви пленници!“ — такъв беше лозунгът и на двете страни. Историята се изпълваше със страшен мрак.

През този месец август крепостта Тург бе обсадена.

Една вечер, в покоя на летния здрач, когато звездите изгряваха, когато в гората не трепкаше нито едно листо, когато в полето не се поклащаше нито една тревичка, мълчанието на настъпващата нощ бе нарушено от изсвирване на рог. То идваше от върха на кулата.

На този звук отвърна тръба, която свиреше отдолу.

Горе на кулата имаше въоръжен човек; а долу в сянката имаше лагер.

В тъмнината около Тур-Говен смътно се забелязваше мравуняк от черни фигури. Този мравуняк беше бивак. Под дърветата в гората и край бурените в платото започнаха да пламтят огньовете, които тук-там пронизваха мрака като светещи точки, сякаш и земята искаше да се покрие със звезди едновременно с небето. Но колко тревожни бяха тия звезди на войната! Откъм платото бивакът се простираше чак до равнината, а откъм гората се губеше в гъсталака. Тург беше обкръжена.

Заетото пространство от бивака на нападателите показваше, че войската е многобройна.

Лагерът плътно обкръжаваше крепостта, обръчът започваше от кулата до скалата и от моста до дола.

Рогът прозвуча за втори път, за втори път изсвири и тръбата.

Рогът разпитваше, а тръбата отвръщаше.

Рогът на кулата питаше лагера: можем ли да разговаряме с вас? И с тръбата лагерът отговаряше: да.

По това време Конвентът не считаше вандейците за воюваща страна и с декрет бе забранил да се разменят с „разбойниците“ парламентъори, поради това при преговорите се използваха всякакви други средства вместо ония, които човешкият закон допускаше в обикновената война и забраняваше в гражданската война. И ето защо в случая се водеше този разговор между селския рог и бойната тръба. Първият зов беше само опит да се влезе във връзка, вторият зов поставяше въпроса: искате ли да разговаряме? Ако на този втори зов тръбата не отвърнеше, значеше отказ; ако тръбата отговореше, значеше съгласие. Което пък означаваше: примирие за известно време.

След като тръбата отвърна на втория зов, човекът, който беше на върха на кулата, започна да говори и се чу следното:

— Хора, които ме слушате, аз съм Гуж-льо-Брюан, наречен Убиец на сините, защото съм унищожил много от вашите, и наречен още Иманус, защото ще убия още много повече хора, отколкото съм убил; отсякохте ми един пръст с удар на сабя, когато държах пушката си при атаката на Гранвил, в Лавал гилотинирахте баща ми и майка ми, и моята сестра Жаклин, осемнадесетгодишна. Те това съм аз.

Говоря ви от името на негова светлост маркиз Говен дьо Лантенак, виконт дьо Фонтене, бретонски принц, собственик на седем гори и мой господар.

Чуйте най-напред, че негова светлост, преди да се укрепи в тази кула, която вие сега сте обсадили, разпредели воденето на войната между шестима вождове, негови помощници: на Делиер той повери района между пътя за Брест и пътя за Ерне; на Третон — района между Рое и Лавал; на Жаке, наречен Желязната снага — крайнината на гората Долен Мен; на Голие, наречен Големия Пиер — Шато-Гонтие; на Льоконт — Краон; на господин Дюбоа-Ги — Фужер, и на господин Рошанбо — цялото поречие на Майена; така че нищо няма да постигнете, като превземете тази крепост, и дори ако негова светлост загине, Вандея на бога и на краля няма да загине.

Запомнете добре, че казвам това, за да ви предупредя. Негова светлост е тук, до мене. Аз съм само устата, през която минават

неговите думи. Хора, които сте ни обсадили, пазете тишина.

Ето какво трябва да чуете:

Не забравяйте, че не е справедлива войната, която водите срещу нас. Ние сме хора, които живеем в нашия си край и се бием честно и по волята божия сме прости и чисти като трева под росата. Нас ни нападна републиката; тя дойде да смути живота ни в нашите села и тя изгори нашите къщи и нашата реколта; тя разруши с картеч нашите чифлици, а нашите жени и нашите деца бяха принудени да избягат боси в горите, където още чирикаше само зимното синигерче.

Вие, които сте тук и ме слушате, вие ни прогонихте в гората и сега сте ни обкръжили в тази кула; вие убихте и разпръснахте тия, които се бяха присъединили към нас; вие имате оръдия; вие попълнихте вашата колона с войска от гарнизоните в Мортен, Барентон, Теййол, Ландиви, Евран, Тентениак и Витре, което значи, че сега вие сте четири хиляди и петстотин войници, които ни атакуват; а ние, ние сме само деветнадесет души, които се защитаваме.

Ние имаме храни и муниции.

Вие сте успели да взривите една мина и да откъснете парче от нашата скала и парче от нашата стена.

С това сте пробили дупка в основата на кулата и през тази дупка можете да влезете, макар че кулата е все още здрава и права и стои като свод над нея.

Сега вие подготвяте атаката.

А ние, на първо място негова светлост маркизът, който е бретонски принц и светски настоятел на абатството Сент-Мари дьо Лантенак, където през всичките дни се отслужва меса по нареждане на кралица Жан, а след него останалите защитници на кулата — господин абатът Тюрмо с бойното име Гран-Франкьор, моят приятел Гиноазо, командир на Зеления лагер, моят приятел Зимния певец, командир на лагера Овес, моят приятел Мюзет, командир на лагера Мравките, и аз, селянинът, роден в паланката Даон, където тече потокът Мориандр — ние всички искаме да ви кажем едно нещо.

Хора, които сте долу под тази кула, слушайте.

В наши ръце се намират трима пленници, всъщност три деца. Тези деца са били осиновени от един ваш батальон, така че те са ваши. Ние ви предлагаме да ви върнем тия три деца.

При едно условие.

Да ни пуснете да излезем от кулата.

Ако откажете, слушайте добре, вие имате възможност да атакувате по два начина: чрез отвора откъм гората или пък чрез моста откъм платото. Сградата върху моста е на три етажа; в долния етаж аз, Иманус, който ви говоря, съм поставил шест тона катран и сто снопа суха дива метла; в най-горния етаж има слама, а в средния етаж има книги и книжа; железната врата между моста и кулата е затворена и ключът е у негова светлост; аз съм направил под вратата дупка, през нея съм поставил напоен със сярна фитил, единият край на който е в катрана, а другият ми е под ръка тук в кулата; ще го подпаля, когато намеря за добре. Ако ни откажете свободата да излезем, трите деца ще бъдат поставени във втория етаж на моста, между етажа, докдето стига напоеният със сярна фитил и където се намира катранът, и етажа със сламата, а железната врата ще бъде затворена след тях. Ако щурмувате откъм моста, вие сами ще подпалите сградата; ако щурмувате през отвора, ние ще я подпалим; ако щурмувате едновременно през отвора и откъм моста, пожарът ще бъде предизвикан едновременно от вас и от нас; при всички случаи трите деца ще загинат.

А сега приемате ли или отказвате.

Ако приемете, ние ще излезем.

Ако откажете, децата ще умрат.

Това е, което имах да кажа.

Човекът, който говореше от върха на кулата, млъкна.

Един глас отдолу извика:

— Ние отказваме.

Този глас беше рязък и строг. Друг един глас, не толкова суров, но непоколебим, добави:

— Даваме ви двадесет и четири часа, за да се предадете безусловно.

След кратко мълчание същият глас продължи:

— Утре, в същия час, ако не се предадете, ние ще щурмуваме.

А първият глас добави:

— И тогава никаква милост!

На този свиреп глас отвърна един глас от върха на кулата. Между двете бойници видяха да се навежда висок силует, в който под светлината на звездите можаха да познаят страшната фигура на маркиз

дъо Лантенак; и тази фигура, която сякаш с поглед търсеше някого в мрака, извика:

— О, ти си бил, отец!

— Да, аз съм, подлец! — отвърна суровият глас отдолу.

ХІ

ЖЕСТОКИ КАТО В ДРЕВНОСТТА

Неумолимият глас беше наистина на Симурден; по-младият и не толкова повелителен глас беше на Говен.

Маркиз дъо Лантенак не беше сбъркал, обръщайки се към абата Симурден.

За няколко седмици в този край, окървавен от гражданската война, Симурден стана прочут, както знаем; нямаше по-злокобна слава от неговата; говореше се така: Марат в Париж, Шалие в Лион, Симурден във Вандея. Абатът Симурден загуби цялото уважение, с което се ползуваше преди; такава е последицата, когато свещеникът хвърли расото. Симурден всяваше ужас. Строгите хора са нещастни; всеки ги осъжда за делата им, а който надникне в съвестта им, ще ги оправдае може би. Един неразбран Ликург може да бъде отъждествен с Тиберий. Но както и да е, двама души, маркиз дъо Лантенак и абатът Симурден, еднакво тежаха във везните на омразата; клетвата, с която роялистите проклинаха Симурден, по тежест съответствуваше на отвращението, което републиканците изпитваха към Лантенак. Всеки от тези двама души беше чудовище за противниковия лагер; с това се обяснява необикновенният факт, че след като Прийор от Марна обяви в Гранвил награда за главата на Лантенак, в Ноармутие Шарет обяви награда за главата на Симурден.

Нека да кажем, че тия двама човека, маркизът и свещеникът, си приличаха до известна степен. Бронзовата маска на гражданската война има две лица — едното лице е обърнато към миналото, другото лице е обърнато към бъдещето, но и двете лица са еднакво трагични. Лантенак бе първият от тия два образа, Симурден — вторият; само че горчивата усмивка на Лантенак беше мрачна, а по злокобното чело на Симурден блестеше изгряваща светлина.

В това време щурмуването на Тург беше отложено.

Благодарение на намесата на Говен, както вече видяхме, някакво двадесет и четири часово примирие бе уговорено.

Всъщност Иманус беше добре осведомен; в резултат на мобилизациите, проведени от Симурден, сега Говен командуваше четири хиляди и петстотин души както от националната гвардия, така и от линейните полкове, с които сега обкръжаваше Лантенак в Тург; той можеше да насочи срещу крепостта дванадесет оръдия — шест към кулата, окопани в края на гората в батареен строй, и шест към моста, разположени на платото като батарея, стреляща отвисоко. Той вече беше успял да взриви една мина, която проби отвор в подножието на кулата.

И така, след като изминат двадесет и четирите часа на примирието, битката щеше да започне при следните условия:

На платото и в гората имаше четири хиляди и петстотин души.

В кулата деветнадесет.

Имената на тия деветнадесет обсадени историята е запазила в афишите, с които те са били поставени извън закона. Ние може би ще ги срещнем пак.

За да командува тия четири хиляди и петстотин души — почти една армия, — Симурден бе желал Говен да бъде произведен в чин генерал-адютант. Говен бе отказал с думите: „Като заловим Лантенак, ще видим. Сега още нищо не съм заслужил.“

Командуването на големи войсковы поделения от нисши чиновци всъщност беше нещо обикновено в практиката на републиканците. По-късно Бонапарт беше едновременно командир на артилерийски ескадрон и генерал-аншеф на Италианската армия.

Тур-Говен имаше необикновена съдба: един Говен я атакуваше, друг Говен я защитаваше. И това водеше до известна въздържаност при атаката, но не и в защитата, защото господин дьо Лантенак беше от ония, които нищо не жалят, а и бе живял предимно във Версай и съвсем не беше привързан към кулата, която едва познаваше. Той просто бе дошъл да се укрие в нея, защото нямаше вече друго убежище — това бе истината; обаче той би я разрушил, без да му мигне окото. Говен се отнасяше към нея с голямо уважение.

Слабото място на крепостта бе мостът; обаче в библиотеката, която бе върху моста, се съхраняваха семейните архиви; ако щурмуваха откъм тази страна, нямаше да може да се избегне

опожаряването на моста; на Говен му се струваше, че опожаряването на архивите е равностойно на кошунство с прадедите. Тург беше семейният им замък; от тази кула са били управлявани всички техни феодални владения в Бретан, както всички феодални владения във Франция се управлява от Лувърската кула; тук бяха домашните спомени на рода Говен; самият той бе роден тук; неизбежните криволичения на живота го бяха довели тук като възрастен да атакува тази уважавана от него крепост, която го бе закриляла като дете. Толкова непризнателен ли ще бъде към този дом, че да го превърне в пепел? Може би неговата собствена люлка, люлката на Говен, да се намира в някой ъгъл на тавана или в библиотеката? Някои размишления са равносилни на вълнения. Застанал пред древния семеен дом, Говен се вълнуваше. Поради това той бе решил да пощади моста. Беше взел всички мерки, за да направи невъзможно всякакво спасяване през него, като го охраняваше с оръдейна батарея; за атаката бе избрал противоположната страна. Ето защо подкопа и минира подножието на кулата.

Симурден го беше оставил да действа така; обаче се упрекуваше; неговата суровост не жалеше всички тия готически старини и не искаше да се проявява милост към сградите, както и към хората. Да се пощади един замък значеше да се постави начало на милосърдието. А милосърдието беше слабата страна на Говен. Симурден, както знаем, го надзираваше и го задържаше да не върви по този считан от него гибелен наклон. А в действителност и самият той, като видя отново Тург, не можа да не изпита скрито вълнение, за което гневно се обвиняваше; той се чувствуваше разнежен пред тази зала, в която се съхраняваха първите книги, които бе дал на Говен да чете; той бе служил като кюре в съседното село Паринье; самият той, Симурден, бе живял горе в замъка върху моста; в тази библиотека бе държал на коленете си малкия Говен, когато учеше азбуката; пак тук, между тия четири стари стени, беше видял как любимият му ученик, рожбата на неговата душа, израства като човек и узрява като ум. Можеше ли той да разруши и изгори тази библиотека, този малък замък, тези стени, които са били свидетели, когато е благославял детето? И ги пощади. Но не без угризения на съвестта.

Той беше оставил Говен да започне обсадата откъм противоположната страна. Крепостта Тург имаше две части: варварска

— кулата, и културна — библиотеката. Симурден беше разрешил на Говен да прави пробив само във варварската част.

И така, атакуван от един Говен и защищаван от друг Говен, този старинен дом в разгара на френската революция си възвърна своите феодални привички. С войни между роднини е изпълнена цялата история на средните векове; Етеоклите и Полиниките са толкова готически, колкото и гръцки, а Хамлет в Елсенъор прави това, което Орест прави в Аргос.

XII СПАСЕНИЕТО СЕ ОЧЕРТАВА

И двете страни прекараха цялата нощ в приготовления.

Веднага, щом приключи зловещият разговор, който чухме, първата грижа на Говен беше да повика своя помощник.

Гешан, с когото трябва малко да се запознаем, беше човек за втори роли, честен, храбър, посредствен — по-добър войник, отколкото командир; схватлив, но само в кръга на задълженията си; никога не се разнежваше, не се поддаваше на никаква съблазън, нито на подкупа, който развращава съвестта, нито на милостта, която покварява справедливостта. Душата и сърцето му бяха защитени от два предпазителя — дисциплината и заповедта, които му бяха като конски наочници, и вървеше напред само в определената посока. Крачеше право, но по тесен път.

Изобщо сигурен човек; непреклонен в командването, точен в изпълнението.

Говен заговори живо на Гешан:

— Гешан, една стълба.

— Командиру, нямаме.

— Трябва да се намери.

— За щурмуване?

— Не. За спасяване.

Гешан размисли и отговори:

— Разбирам. Ама за целта трябва да бъде много висока.

— Най-малко колкото три етажа.

— Да, командире, почти такава е височината.

— Трябва дори да надвишава тази височина, за да можем да успеем.

— Разбира се.

— Как се случи така, че нямате стълба?

— Командирю, вие не бяхте решили да обсаждате Тург откъм платото; смятахте да нахлуем откъм тази страна; бяхте поискали да атакуваме не моста, а кулата. Досега се занимавахме само с мината и се бяхме отказали от катерене. Поради това нямаме стълба.

— Заповядайте да се направи една тук на място.

— Не се прави така лесно стълба, която да достига до третия етаж.

— Сглобете я парче по парче от няколко къси стълби.

— Ако имаме такива.

— Намерете.

— Няма да намерим. Навсякъде селяните разрушават стълбите, както разглобяват каруците и прекъсват мостовете.

— Вярно, те искат да парализират републиката.

— Те искат да не можем нито да подкараме кола, нито да преминем река, нито да прехвърлим стена.

— Въпреки това на мене ми трябва стълба.

— Струва ми се, командире, че в Жавене, близо до Фужер, има голяма дърводелска работилница. Там може да се намери.

— Нямаме нито минута за губене.

— За кога ви трябва стълбата?

— Утре, по това време, най-късно.

— Ще изпратя бърз пратеник в Жавене със заповед за реквизиране. В Жавене има кавалерийски пост, който ще даде охрана. Стълбата може да бъде тук утре преди залез-слънце.

— Добре, това е достатъчно — каза Говен. — Действайте бързо. Хайде.

Десет минути след това Гешан се върна и каза на Говен:

— Командирю, пратеникът тръгна за Жавене.

Говен се изкачи на платото и дълго се взира в моста-замък, който беше над дола. Стената на малкия замък се издигаше отвесно над стръмния бряг на дола; нямаше друг вход освен ниската врата, затворена от вдигнатия подвижен мост. За да се стигне от платото до основите на колоните на моста, трябваше да се премине стръмнината,

което не беше трудно, ако човек се опира от храсталак на храсталак. Но веднъж слязъл в дола, нападателят ще бъде изложен на стрелбата, която ще се изсипе от трите етажа. Говен напълно се увери, че при сегашното положение на обсадата атаката може да се извърши само през отвора в стената на кулата.

Той взе всички мерки, за да направи невъзможно всякакво бягство; още по-плътно стегна обръча около Тург; сгъсти така редиците на батальоните си, че през тях да не може да премине нищо. Говен и Симурден си разделиха командването на щурма срещу крепостта; Говен запази за себе си фронта откъм гората и предостави на Симурден линията откъм платото. Уговорено бе, че докато Говен, подпомогнат от Гешан, ще ръководи атаката през отвора, Симурден ще наблюдава моста и дола, готов да постави в действие батареята.

ХІІІ

КАКВО ПРАВИ МАРКИЗЪТ

Докато отвън всички се готвеха за атака, вътре всички се готвеха за отбрана.

Не без основание наричат кулата бъчва, защото понякога пробиват кулата с взрив от мина така, както пробиват бъчвата с пробой. В стената на крепостта се отваря дупка като за чепа на бъчвата. Такова нещо се бе случило на Тург.

Мощният удар на пробоя от два-три квинтала барут беше разбил на няколко места огромната стена. Дупката започваше от подножието на кулата, минаваше през най-дебелата ѝ част и завършваше като неправилна дъга в приземния етаж на крепостта. Отвън нападателите бяха разширили и дооформили дупката с няколко оръдейни изстрела, за да я направят удобна за щурмуване.

Приземният етаж, докдето стигаше този отвор, беше голяма, кръгла, съвсем гола зала с колона по средата, която крепеше свода. Тази зала, най-голямата в крепостта, беше най-малко четиридесет стъпки в диаметър. Всеки етаж на кулата имаше по една подобна стая, но не толкова широка, с малки ниши при амбразурите на бойниците. В залата на приземния етаж нямаше бойници, нито отдушници, нито прозорци; а светлина и въздух имаше колкото в гроб.

Вратата за тъмницата, направена повече от желязо, отколкото от дърво, се намираще в залата на приземния етаж. Една друга врата в тази зала водеше към стълбата за горните стаи. Всички стълби бяха издълбани в дебелината на стената.

Именно в тази ниска зала нападателите биха могли да проникнат през отвора, който си бяха направили. Завземеха ли тази зала, оставаше им да превземат кулата.

В тази зала никога не е имало достатъчно въздух. Никой не е могъл да престои в нея двадесет и четири часа, без да се задуши. Сега, благодарение на отвора, можеше да се диша.

Ето защо обсадените не затвориха отвора.

Впрочем защо да го затворят? Оръдията щяха пак да го отворят.

Те само забиха в стената желязна скоба, поставиха в нея факла и така осветиха приземния етаж.

Сега се поставяше въпросът: как да се защищават?

Да зазидат дупката беше лесно, но излишно. По-добре беше да направят ретирада. Ретирадата е прикритие с ъгъл, който се вдава навътре, вид барикада, която позволява да се насочва огънят отвътре върху нападателите, които ще бъдат отвън пред дупката. Материали не им липсваха и те си построиха ретирада с отвори за дулата на пушките. Ъгълът ѝ опираше в колоната по средата на залата; краищата на двете страни достигаха стената. След това заредиха фугаси в най-подходящите места.

Маркизът ръководеше всичко. Вдъхновител, разпоредител, вожд и господар — страшна душа.

Лантенак беше от поколението на онези военачалници на осемнадесети век, които и на осемдесетгодишна възраст спасяваха градове. Той приличаше на граф д'Алберг, който, почти стогодишен, изгони от Рига краля на Полша.

— Кураж, приятели — казваше маркизът, — в началото на века, през 1713 година, Карл XII, затворен в една къща в Бендер, само с триста шведи е устоял на двадесет хиляди турци.

Барикадираха двата горни етажа, укрепиха стаите, превърнаха нишите в бойници, залостиха вратите с греди, които зачукаха здраво като подпори; само че трябваше да оставят свободни спираловидните стълби между всички етажи, за да могат да се предвижват; да ги

затворят за нападателите значеше да ги затворят и за самите обсадени. В защитата на обсадените винаги има някаква слаба страна.

Маркизът, неумолим и як като младеж, вдигаше греди, пренасяше камъни, даваше пример, като сам работеше, заповядваше, помагаше, интимничеше и се шегуваше с тази свирепа банда, но запазваше своята типична сеньорска осанка — беше все така високомерен, изискан и жесток.

Никой не трябваше да му възразява. Той казваше: „Ако половината от вас се разбунтува, ще заповядам на другата половина да я разстреля и ще защитавам кулата с останалите.“ Тия неща карат хората да обожават вожда си.

XIV

КАКВО ПРАВИ ИМАНУС

Докато маркизът се занимаваше с отвора и с кулата, Иманус се занимаваше с моста. Още в началото на обсадата спасителната стълба, окачена напречно навън под прозорците на втория етаж, по заповед на маркиза беше изтеглена и поставена от Иманус в залата на библиотеката. Може би именно тази стълба Говен искаше да замени. Прозорците на първия етаж, наречен караулно помещение, бяха защитени от тройни железни решетки, зазидани в каменната стена, така че оттам не можеше нито да се влезе, нито да се излезе.

На прозорците в библиотеката нямаше решетки, но те бяха много високи.

Иманус накара да го придружат трима души, способни като него на всичко и решени на всичко. Тия хора бяха Оанар, наречен Златния клон, и двамата братя с прякора Дървените копия. Иманус взе един затъмнен фенер, отвори желязната врата и внимателно обходи трите етажа на малкия замък върху моста. Оанар, Златния клон, беше безпощаден като Иманус, тъй като брат му беше убит от републиканците.

Иманус разгледа горния етаж, натъпкан със сено и слама, и долния етаж, в който накара да турят няколко мангала до тоновете катран; сложиха близо до тоновете катран и сноповете от суха дива метличина и се увери в доброто състояние на фитила, напоен със сяр,

единият край на който беше тук, а другият край в кулата. Разсипа по пода локва катран, която се разпростря и под сноповете, и в нея потопи края на натопения в сяра фитил; после заповяда в залата на библиотеката, която се намираше между приземния етаж с катрана и тавана със сламата, да поставят трите люлки, в които дълбоко спяха Рене-Жан, Гро-Ален и Жоржет. Пренесоха люлките много внимателно, за да не събудят малките.

Те всъщност бяха три малки селски ясли, много ниски върбови кошници, които се поставят на пода, за да могат децата сами да излизат от тях, без някой да им помага. До всяка от тях поставиха по една паница с чорба и по една дървена лъжица. Откачената от куките спасителна стълба лежеше на пода срещу стената; Иманус нареди да разположат трите люлки една до друга покрай стената срещу стълбата. После, като прецени, че въздушното течение може да бъде полезно, той разтвори широко и шестте прозореца на библиотеката. Лятната нощ беше ясна и топла.

Той изпрати братята Дървените копия да отворят прозорците и в долния етаж, и в горния етаж, беше забелязал на източната стена на сградата изсъхнал, голям стар бръшлян, чиито кафяви клони покриваха в тази страна целия мост от долу до горе и обгръщаха прозорците и на трите етажа. Реши, че този бръшлян няма да пречи. После Иманус хвърли навсякъде последен поглед; след това четиримата излязоха от малкия замък и влязоха в кулата. Иманус превъртя два пъти ключа на желязната врата, прегледа внимателно извънредно голямата брава и погледна, поклащайки със задоволство глава, напоения със сяра фитил, който минаваше през дупката, прокопана от самия него, и сега беше единствената връзка между кулата и моста. Този фитил тръгваше от кръглата зала, минаваше през желязната врата, влизаше под сводестия коридор, слизаше към приземния етаж на моста, като се извиваше по спираловидната стълба, пълзеше по пода на коридора в приземния етаж и стигаше в катранената локва под сухите снопове. Иманус беше пресметнал, че след около четвърт час този фитил, запален във вътрешността на кулата, ще подпали локвата катран в залата на библиотеката. След като подреди и провери всичко, той занесе ключа от желязната врата на маркиз дьо Лантенак, който го сложи в джоба си.

Трябваше да следят всички движения на нападателите. На разсъмване с говедарския си рог на пояса Иманус застана на пост в караулката при бойницата на терасата. Той наблюдаваше едновременно гората и платото; до него в амбразурата на бойницата имаше кутия с барут, торба с гилзи и стари вестници, които разкъсваше и използваше при пълненето на патроните.

Когато изгря, слънцето освети в гората осем готови за атака батальона със саби на кръста, с паласки отстрани и със затъкнати щикове на пушките; на платото една артилерийска батарея с ракли, заряди и картеч; крепостта деветнадесет души с пушки, мускети, пистолети и шишанета, а в трите люлки три заспали деца.

[1] *Plus quam civilia bella* (лат.) — повече от гражданска война. ↑

[2] Велзевул — божество у древните финикийци; у християните — сатана. ↑

[3] Алкивиад (450–404 пр.н.е.) — атински генерал, ученик на Сократ, водач на демократическата партия, инициатор на военна експедиция против Сицилия (415). Обвинен в светотатство (разрушаване на статуи на Хермес), избягал в Спарта; след това помирил се с Атина. Убит по заповед на един от тираните. ↑

[4] Хирон — според древногръцката легенда кентавър, който бил възпитател на Ахил. ↑

[5] Орест — герой от Троянската война, убил майка си Клитемнестра, за да ѝ отмъсти за убийството на баща си Агамемнон. ↑

[6] Ариман — гръцкото име на древноперсийския и зороастърския бог Анхра-Майуна, олицетворяващ злото, разрушителното начало. ↑

[7] Ормузд — гръцкото име на Ахурамазда, върховно божество, олицетворяващо принципа на доброто в религията на огнепоклонниците и в зороастърската религия на древна Персия, Средна Азия и Задкавказието. ↑

[8] *Dolorosa* (лат.) — Скърбящата. ↑

[9] Антиливан — планински масив между Сирия и Ливан. ↑

[10] Тиберий (42 пр.н.е. — 37 от н.е.) — римски император, който, съзнавайки своята непопулярност, се настанил на остров Капри (27 пр.н.е.) и управлявал оттам с голяма жестокост. ↑

[11] Шенонсо — замък от епохата на Възраждането, построен над река Шер. ↑

[12] Стил Мансар — архитектурен стил, свързан с имената на двама френски архитекти: Мансар, Франсоа (1598–1666) и Ардуен-Мансар, Жюл (1646–1708), първият архитект на Луи XIV; по негови проекти са построени редица известни здания в Париж и Версай. ↑

[13] Колбер, Жан-Батист (1619–1683) — френски държавен деец направил значителни преобразования почти във всички сфери на държавната дейност, активизирал вътрешната и външната политика на Франция. ↑

[14] Лувоа, Мишел Лютелие, сеньор дьо Шавил, маркиз дьо (1641–1691) — френски държавен деец, един от главните министри на Луи XIV, извършил реорганизация на френската армия. ↑

[15] Навкратийски — от Навкратис, гръцки град в древен Египет (VII в. пр.н.е.). ↑

[16] Свида (X в. от н.е.) — съставител на голям тълковен речник на гръцкия език, съдържащ собствени имена и изрази от античната и ранновизантийската писменост. ↑

[17] Казобон, Исаак (1559–1614) — швейцарски елинист и теолог, калвинист. ↑

[18] Кловис, Хлодвиг (465–511) — крал на франките, обединил различните племена, основател на франкската монархия, станал крал на цяла Галия; покровителствувал разпространението на католицизма, пръв от езическите крале приел католичеството. ↑

[19] *Varnabus sanctus falcem jubet ire per herbam* (лат.) — свети Варнава заповядал на сърпа да жъне тревата. ↑

[20] Грешка в книгата, липсва буква или букви. Може би „криза“.
— Бел.кор.ел.изд. skitnik. Проверено:
http://www.forgottenbooks.com/readbook_text/The_Works_of_Victor_Hugo_1000552491/641 ↑

КНИГА ТРЕТА

КЛАНЕТО НА СВЕТИ ВАРТОЛОМЕЙ

I

Децата се събудиха.
Най-напред малката.

Пробуждането на децата е като разцъфтяването на цветята; сякаш парфюм лъха от тия свежи души.

Двадесетмесечната Жоржет, най-малкото от трите деца, което през май още сучеше, надигна малката си главичка, седна, погледна крачетата си и започна да бърбори.

Един утринен лъч падаше в люлката ѝ; трудно можеше да се каже кой бе по-розов — кракът на Жоржет или изгревът.

Другите две деца още спяха; по-тромави са мъжете; весела и спокойна, Жоржет продължаваше да бърбори.

Рене-Жан беше чернокос, Гро-Ален беше кестеняв, Жоржет беше руса. Тия цветове на косата при малките деца често се променят по-късно. Рене-Жан имаше вид на малък Херкулес; той спеше по корем, сложил глава върху двете си юмручета. Гро-Ален беше протегнал краката си извън малкото си легло.

И трите деца бяха в дрипи; облеклото, което им бе дал батальонът „Червеният калпак“, се беше окъсало; на гърбовете им нямаше дори здрава риза; двете момчета бяха почти голи, Жоржет беше облечена в някаква стара пола, преправена с презрамки. Кой ли се грижеше за тези деца? Никой не можеше да отговори на този въпрос. Нямаха майка. А тия диви, сражаваци се селяни, които ги влачеха със себе си от гора в гора, им даваха само чорба. И това бе всичко. Малките преживяваха, както можеха. Всички им бяха господари, никой не им беше баща. Но децата и в дрипи сияят. Трите бяха очарователни.

Жоржет бърбореше.

Както птичето пее, така детето бърбори. Един и същ химн. Неясен, неразбран, но вълнуващ химн. Детето по-добре от птичето изразява смътната човешка съдба, която е пред него. Поради това тъга обзема хора, които слушат радостното пеене на детето. Най-възвишената кантата, която може да се чуе тук на земята, е чуруликането на човешката душа през устата на детето. Това неясно шушукане на някаква мисъл, породена инстинктивно, съдържа несъзнателен повик към вечната справедливост; може би това е протест от прага на входа преди влизането в живота; смирено и сърцераздирателно възмущение; тази усмихваща се към безкрайността невинност покорно приема всички положения в съдбата на слабото и незащитно същество. Ако му се случи нещастие, това ще означава, че е злоупотребено с неговото доверие.

Шепотът на детето е горе-долу като словото; песен без ноти; говор без срички, шепотът е започнал на небето и никога няма да заглъхне на земята; той предшествува раждането и не стихва, продължава. Мънкането съдържа това, което детето е казвало, когато е било ангел, и това, което ще каже, когато стане човек; люлката има свое Вчера, както гробът има свое Утре; и в смътното чуруликаме това утре и това вчера съединяват своята двойна загадъчност; и нищо не доказва така бога, вечността, отговорността и двойствеността на съдбата, както страшната сянка в тази лъчезарна душа.

Това, което си бърбореше Жоржет, съвсем не я натъжаваше, защото цялото ѝ хубаво лице се усмихваше. Устата ѝ се усмихваше, очите ѝ се усмихваха, дупчиците по бузките ѝ се усмихваха. И от тази усмивка се излъчваше едно загадъчно посрещане на утрото. Душата вярва в светлината. Небето синееше, беше топло и хубаво. Без да знае нещо, без да познава нещо, без да разбира нещо, това нежно създание, отпуснало се сладко в мечтание, което не мисли, се чувствуваше в безопасност сред тази природа, сред тези благородни дървета, сред тази чистосърдечна зеленина, сред това чисто и спокойно поле, сред този шум от птици, извори, мухи и листа, над които сияеше огромната непорочност на слънцето.

След Жоржет се събуди Рене-Жан, първородният, най-големият, който бе навършил четири години. Той стана, прекрачи мъжествено люлката си, забеляза лицата, без да се изненада, седна на пода и започна да сърба чорбата.

Бърборенето на Жоржет не можа да събуди Гро-Ален, но от тракането на лъжицата в паницата той внезапно се стресна, обърна се и отвори очи. Гро-Ален беше на три години. И той видя своята паница, протегна ръка, взе я и без да излиза от леглото си, сложи паницата на коленете си и като хвана лъжицата, започна да яде като Рене-Жан.

Жоржет не ги чуваше, трептенията на гласа ѝ сякаш лелееха някаква мечта. Нейните широко отворени божествени очи гледаха нагоре. Каквото и да има над главата си — таван или свод, в очите на детето винаги се отразява небето.

Когато свърши да яде, Рене-Жан остърга с лъжицата дъното на паницата, въздъхна и каза важно:

— Изядох си чорбата.

Тези думи стреснаха Жоржет.

— Чобата — каза тя.

И като видя, че Рене-Жан е ял, а Гро-Ален яде, тя взе паницата, която бе до нея, и започна да яде, като по-често насочваше лъжицата към ухото вместо към устата си.

От време на време тя се отказваше от цивилизацията и започваше да яде с пръсти.

И Гро-Ален, остъргал дъното на паницата като брат си, отиде при него и започна да тича подире му.

II

Изведнъж отвън, долу откъм гората, долетя звук на тръба, някакъв високомерен и суров сигнал. На този зов горе от кулата отговориха с рог.

Този път тръбата викаше, а рогът отговаряше.

Последва второ изсвирване с тръбата и отговор на рога.

После от крайнината на гората се извиси далечен, но ясен глас, който отчетливо извика:

— Разбойници, предупреждение! Ако не се предадете безусловно до залез-слънце, ние ще атакуваме.

Един гръмлив глас отвърна от терасата на кулата:

— Атакувайте.

Гласът отдолу продължи:

— Като последно предупреждение ще дадем един топовен изстрел половин час преди атаката.

Гласът отгоре повтори:

— Атакувайте.

Гласовете не достигаха до децата, но те бяха чули звуците на тръбата и на рога. При първия зов на тръбата Жоржет вдигна глава и престана да яде; когато рогът изсвири, тя остави лъжицата си в лицата; при второто изсвирване на тръбата вдигна малкия показалец на дясната си ръка и започна да го маха нагоре-надолу в такт със сигнала на тръбата и отговора на рога; когато тръбата и рогът замлъкнаха, тя задържа замислено пръстчето си нагоре и тихо прошепна: „Мизика.“

Ние смятаме, че е искала да каже „музика“.

Двете братчета, Рене-Жан и Гро-Ален, не бяха обърнали внимание на тръбата и на рога; бяха заети с нещо друго — една мокрица прекосяваше пода на библиотеката.

Гро-Ален я забеляза и извика:

— Един звяр!

Рене-Жан дотича.

Гро-Ален продължи:

— Хапе.

— Не го закачай — каза Рене-Жан.

И двамата започнаха да наблюдават животинката.

Жоржет, изяла чорбата си, потърси с очи своите братя. Рене-Жан и Гро-Ален бяха до отвора на един от прозорците, навели се сериозно над мокрицата, челата им се допираха, косите им се бяха смесили; едва дишаха и с възторг гледаха животинчето, което се бе спряло и не мърдаше, недоволно от толкова голямото им възхищение.

Виждайки братята си така внимателно съсредоточени, Жоржет поиска да узнае какво става. Не ѝ беше толкова лесно да стигне до тях, но въпреки това тя тръгна; трябваше да премине път с препятствия — по пода имаше преобърнати табуретки, купища книжа, разковани и празни амбалажни сандъци, шкафове и разни други предмети, около които трябваше да обикаля като през архипелаг от подводни скали; Жоржет рискува. Първата ѝ работа бе да излезе от люлката си; после навлезе между рифовете, премина проливите, блъсна една табуретка, провря се между два сандъка, мина над един куп книжа, като се изкачи

от едната страна и се търкулна надолу от другата страна, показвайки невинно своето бедно малко голо телце, и по този начин достигна до така наречените от моряците свободни води, тоест до едно доста широко пространство на пода, което не беше задръстено и където вече нямаше опасности; и тук тя се спусна напред през това пространство с диаметър колкото широчината на залата, прекоси го бързо на четири крака пълзешком като котка и стигна до прозореца; там обаче имаше страшно препятствие — голямата стълба, поставена по дължината на стената, преграждаше прозореца; така че между Жоржет и братята ѝ се издигаше нещо като хребет, който трябваше да се премине; тя се спря и се замисли, завърши вътрешния си монолог с взето решение: решително хвана с розовите си пръстчета едно от стъпалата, които сега бяха вертикални, а не хоризонтални, защото стълбата лежеше на пода върху една от страните си; Жоржет се помъчи да се надигне, но падна; опита се още веднъж, но пак неуспешно; на третия път успя да стъпи здраво върху стълбата и изправена, опирайки се последователно на всяко стъпало, тръгна по дължината на стълбата; стигнала в края, тя нямаше вече опора, залитна, но успя да хване с ръчичката си върха на голямото стъпало, задържа се, премина от другата страна, погледна Рене-Жан и Гро-Ален и се засмя.

III

В същия този момент Рене-Жан, доволен от резултата на наблюденията си върху мокрицата, вдигна глава и каза:

— Женска е.

Смехът на Жоржет разсмя Рене-Жан, а пък Рене-Жан накара и Гро-Ален да се засмее.

Жоржет привлече братята си и така се образува едно малко общество, седнало на земята.

Обаче мокрицата беше изчезнала.

Възползувала се от смеха на Жоржет, тя изчезна в една дупка на пода.

Други събития последваха мокрицата.

Най-напред минаха ластовици.

Техните гнезда навярно бяха под перваза на покрива. Те летяха близо до прозореца и, малко обезпокоени от децата, описваха големи кръгове във въздуха, като нежно издаваха пролетни цвърчения. Това накара трите деца да вдигнат глави и да забравят мокрицата.

Жоржет насочи пръстче към ластовиците и извика: „Пипи!“

Рене-Жан я смъмри:

— Госпожице, не се казва пипета, а се казва птичета.

— Чета — каза Жоржет.

И тримата загледаха ластовиците.

После влезе една пчела.

Нищо не прилича така много на душата, както пчелата. Тя лети от цвят на цвят, както душата от звезда на звезда, и пренася мед, както душата пренася светлината.

Тя вдигна голям шум, когато влезе, бръмчеше високо, сякаш искаше да каже: пристигам, видях розите, сега искам да видя децата. Какво става тук?

Пчелата е като домакинята, тя се кара пеейки.

Докато пчелата летеше около тях, тримата малчугани не я изпускаха от очи.

Пчелата разгледа цялата библиотека, претършува всички ъгли, хвърча, като че ли си беше у дома, в кошера, с мелодично бръмчене обиколи шкафовете, като през стъклата разглеждаше заглавията на книгите, сякаш бе някакъв дух.

Свършила обиколката си, тя отлетя.

— Отиде в къщата си — каза Рене-Жан.

— Звяр е — каза Гро-Ален.

— Не — възрази Рене-Жан, — муха е.

— Муа — каза Жоржет.

В този момент Гро-Ален намери на пода парче канап с възел на единия край; той стисна между палеца и показалеца си другия край, направи от него нещо като перка и с дълбоко внимание започна да я върти.

Жоржет отново на четири крака и своенравно зашари напред-назад по пода, докато с благоговение откри един фотьойл с проядена от червеи тапицерия, през дупките на която излизаха конски косми. Спря се пред този фотьойл. Започна да разширява дупките и съсредоточено да издърпва конските косми.

Изведнъж тя вдигна пръстче, което означаваше: „Слушайте!“
Двете братчета обърнаха глави.

Глухи и далечни трясъци долитаха отвън, навярно в лагера на нападателите се извършваха някакви стратегически движения в гората; цвилеха коне, биеха барабани, влачеха се ракли, дрънчаха вериги, даваха се военни сигнали — една бъркотия от свирепи шумове, които, смесвайки се, ставаха някак си хармонични; децата слушаха очаровани.

— Дядо боже прави това — каза Рене-Жан.

IV

Шумът стихна.

Рене-Жан стоеше замечтан.

По какъв начин мислите се разпръсват и отново се съсредоточават в малките детски мозъци? Какво е това загадъчно вълнение в тази още толкова неясна и толкова къса памет? В тази нежна, замислена главичка се бе появила една объркана представа за дядо боже, за молитвата, за скръстените ръце и оттам за някаква сладка усмивка, която е чувствувал някога над себе си, а сега я нямаше вече, и затова Рене-Жан прошепна полугласно: „Мама.“

— Мама — каза и Гро-Ален.

— Мама — каза Жоржет.

После Рене-Жан започна да скача.

След него и Гро-Ален започна да скача.

Гро-Ален повтаряше всичките движения и всичките жестове на Рене-Жан; Жоржет не винаги. Тригодишният имитираше четиригодишния; обаче двадесетмесечната пазеше своята самостоятелност.

Жоржет продължаваше да седи, като от време на време казваше по някоя дума. Жоржет още не можеше да образува изречения.

Тя беше мислителка; изразяваше се със сентенции. Предимно едносрични.

Обаче след известно време примерът я зарази, тя започна да прави като братята си; трите чифта голи крачета затанцуваха, затичаха и се заклатушкаха в праха на стария полиран дъбов паркет под строгия

поглед на мраморните бюстове, към които от време на време Жоржет хвърляше плах поглед, като шепнеше: „Деди!“

На езика на Жоржет „деди“ беше всичко, което приличаше на човек, но не съвсем човек. Понякога детето смесва живите същества с призраците.

Жоржет крачеше залитайки след братята си, затова предпочиташе да пълзи на четири крака.

Приближил се до един прозорец, Рене-Жан вдигна глава, после се наведе и отиде да се скрие зад ъгъла на отвора. Беше забелязал някой, който го гледаше. Беше един войник от сините от лагера върху платото, който, възползувал се от примирието, се беше осмелил да дойде до стръмния бряг на дола, откъдето се виждаше вътрешността на библиотеката. Като видя, че Рене-Жан се прикрива, Гро-Ален също се прикри; той се притисна до Рене-Жан, а Жоржет отиде да се скрие зад тях. Те стояха така мълчаливо и неподвижно, Жоржет дори постави пръст на устните си. След няколко минути Рене-Жан се престаши и протегна глава; войникът беше още там. Рене-Жан отдръпна бързо главата си; трите деца сега вече не смееха да дишат. Това продължи доста дълго време. Накрай този страх доскуча на Жоржет, тя се осмели и погледна. Войника го нямаше. Децата отново започнаха да тичат и да играят.

Гро-Ален, макар че беше подражател и почитател на Рене-Жан, имаше дарба да открива. Братът и сестричката му изведнъж го видяха да препуска лудешки, като теглеше зад себе си малка количка с четири колела, която кой знае откъде бе изровил.

Тази количка за кукли, забравена тук от години, тънеше в праха близо до книгите на гениите и бюстовете на мъдреците. Може би тя беше една от играчките на детето Говен.

Гро-Ален си беше направил камшик от намерения канап и пляскаше с него; беше много горд. Такива са изобретателите. Ако не открият Америка, откриват някаква малка количка. Така е винаги.

Но трябваше да раздели радостта си с другите. Рене-Жан поиска да се впрегне в количката, а Жоржет поиска да влезе вътре.

И тя се опита да седне в нея. Рене-Жан се обяви за кон. Гро-Ален стана кочияш. Но кочияшът не си знаеше занаята, конят трябваше да го учи.

Рене-Жан извика на Гро-Ален:

— Кажи: дий!

— Дий! — повтори Гро-Ален.

Колата се преобърна. Жоржет се търколи. В такива случаи ангелите пицят. Жоржет изпищя.

После тя смътно пожела да заплаче.

— Госпожице, вие сте много голяма — каза ѝ Рене-Жан.

— Аз голяма — повтори Жоржет.

И големината ѝ я утеши за падането.

Корнизът под прозорците беше доста широк; отваяният от платото прах се бе наслоил върху него; дъждът бе превърнал този прах в почва; вятърът бе донесъл семена и една къпина бе използвала малкото земя, за да поникне там. Тази къпина беше от онзи пъргав сорт, наречен „лисича черница“. И сега, през август, тя беше отрупана с плод. Един клон на къпината влизаше през прозореца и висеше почти до пода.

Гро-Ален, след като бе открил канапа, след като бе открил количката, сега откри къпината. Той се приближи до нея.

Откъсна един плод и го изяде.

— И аз съм гладен — каза Рене-Жан.

Препускайки на четири крака, при тях отиде и Жоржет.

Тримата обраха и изядоха всички къпини. В опиянението си те се изпоцапаха, кървавочервените плодове на къпината превърнаха трите малки ангелчета в три малки фавъна — това преобразяване би смутило Данте^[1] и очаровало Вергилий^[2]. Децата избухнаха в смях.

От време на време къпината ги бе боцкала по пръстите. Нищо не се получава даром.

Жоржет показва на Рене-Жан пръстчето си, по което блестеше малка капка кръв, и каза, като посочи къпината:

— Боц.

Гро-Ален, също убоден, погледна къпината подозрително и каза:

— Звяр.

— Не — отвърна Рене-Жан, — това е пръчка.

— Ама лоша пръчка — каза Гро-Ален.

Жоржет и този път искаше да заплаче, но започна да се смее.

V

Рене-Жан, завидял може би на по-малкия си брат Гро-Ален за откритията му, бе замислил нещо голямо. От известно време, докато береше къпините и бодеше пръстите си, очите му често се извърщаха към въртящия се пюпитър, който стърчеше като паметник по средата на библиотеката. Върху този пюпитър бе поставена знаменитата книга „Свети Вартоломей“.

Този екземпляр в голям формат беше наистина великолепен и забележителен. Книгата „Свети Вартоломей“ е била издадена през 1682 година в Кьолн от прочутия издател на библии Бльов, наречен на латински Цезиус. Отпечатването е ставало с дървени преси и волски жили, обаче не на холандска хартия, а на онази хубава арабска хартия, на която толкова се е възхищавал Едризи^[3], произведена от коприна и памук и запазваща винаги белия си цвят; подвързията бе от позлатена кожа и имаше сребърни закопчалки; титулните страници бяха от този пергамент, какъвто парижките книговезци се бяха заклели да купуват само от залата Сен-Матюрен и „никъде другаде“. В книгата имаше множество отпечатащи от гравюри на дърво и мед и географски карти на много страни; в началото беше поместен протестът на печатарите, производителите на хартия и книжарите против едикта от 1635 година, който облагаше с данък „кожите, бирата, добитъка, морската риба и хартията“; а на гърба на заглавната страница се четеше посвещение към издателите Гриф, които в Лион са били това, което в Амстердам са били прочутите издатели Елзевир. От всичко това следва, че този знаменит екземпляр бе почти такава рядкост, както московският „Апостол“^[4].

Книгата беше красива; затова може би Рене-Жан я гледаше така дълго. Тя беше отворена точно на една голяма щампа, представляваща свети Вартоломей, носещ на ръка кожата си. Щампата се виждаше и отдолу. Когато децата изядоха всички къпини, Рене-Жан се вгледа в нея със страшно любовен поглед, а Жоржет, чиито очи следваха погледа на брат й, забеляза щампата и каза: „Тина“.

Тия думи бяха решителни за Рене-Жан. Тогава, за голяма изненада на Гро-Ален, той извърши нещо необикновено.

В един от ъглите на библиотеката имаше голям дъбов стол; Рене-Жан отиде при стола, хвана го и сам го издърпа чак до пюпитъра. После, когато столът опря до пюпитъра, той се качи на него и постави двете си юмручета върху книгата.

Изкачило се на такава височина, момчето поиска да извърши нещо прекрасно; то хвана „тината“ от горния край и внимателно я разкъса; свети Вартоломей бе разрязан на две, но това не бе по вина на Рене-Жан; той остави в книгата лявата половина от образа с едно око и малко от ореола на стария апокрифен евангелист и откъснатата половина на светеца с цялата кожа подаде на Жоржет. Жоржет получи светеца и каза: „Деди“.

— И на мене! — извика Гро-Ален.

Първата страница беше като първа пролята кръв. След нея започна клането.

Рене-Жан обърна страницата; зад светеца беше коментаторът Пантениус; Рене-Жан поднесе Пантениус на Гро-Ален.

В това време Жоржет разкъса своето голямо парче на две по-малки, после двете по-малки на четири, така че историята може да каже, че свети Вартоломей, след като е бил одран в Армения, е бил разчекнат в Бретан.

VI

Извършила разкъсването, Жоржет протегна ръка към Рене-Жан и каза: „Още!“

След светеца и коментатора последваха отблъскващи портрети, потретите на тълкувателите. Първият по ред беше Гавантус; Рене-Жан го откъсна и сложи листа с Гавантус в ръката на Жоржет.

Такава бе съдбата на всички тълкуватели на свети Вартоломей.

Да раздаваш е превъзходство. Рене-Жан не запази нищо за себе си. Гро-Ален и Жоржет му се възхищаваха; това му стигаше; той се задоволи с възторга на своята публика.

Неуморим и великодушен, Рене-Жан предложи на Гро-Ален Фабрицио Пинятели, а на Жоржет Стилтинг; на Гро-Ален даде Алфонс Тоста, а на Жоржет „Корнелиус в Лapid“; после Гро-Ален получи Анри Амон, а Жоржет — отец Роберти с прибавка изглед от град Дуе, където се е родил през 1619 година; Гро-Ален получи протеста на търговците на хартия, а Жоржет посвещението на издателите Гриф. Имаше и карти. Рене-Жан ги разпредели. На Гро-Ален даде Етиопия, а Ликаония на Жоржет. След това хвърли книгата на пода.

Това беше страшен момент. Изпаднали в екстаз и едновременно ужасени, Гро-Ален и Жоржет видяха как Рене-Жан смръщи вежди, обтегна колене, сви юмруци и отхвърли от пюпитъра огромния том. Трагично е, когато една величествена книга загуби значението си. Тежкия том, смъкнат от подставката, увисна за миг, поколеба се, разклати се, после полетя надолу смачкан, изпокъсан, изскочи от подвързията с разбити закопчалки и се просна жалко на пода. За щастие той не падна върху тях.

Те бяха смаяни, но не и смазани. Не всички приключения на победителите завършват така хубаво.

Като всяка победа и тази вдигна голям шум и облак прах.

След като порази книгата, Рене-Жан слезе от стола.

Настъпи миг на затишие и на ужас, победата предизвика страхотии. Трите деца се хванаха за ръце, и застанали на разстояние, гледаха огромния разкъсан том.

Но след кратко размишление Гро-Ален решително се приближи до него и го ритна.

Това бе краят. Жаждата за разрушение съществува. И Рене-Жан ритна книгата, Жоржет също, но падна на пода, обаче на задника си: тя използва това положение, за да се нахвърли срещу Вартоломей; мигновеното стряскане се изпари; Рене-Жан се нахвърли, Гро-Ален се спусна и децата, радостни, замаяни, тържествуващи, безмилостни, започнаха да късат щампите, да разхвърлят листовете, да издърпват лентичките, да развалят подвързията, като отлепват позлатената кожа, да откъртват сребърните ъгълчета, да чупят пергаментата, да унищожават величествения текст; трите зачервени, засмени и озверени ангелчета-разрушители, нахвърлили се върху беззащитния евангелист, действаха с крака, ръце, нокти и зъби.

Те унищожиха Армения, Юдея и Беневент, където се съхраняват реликвите на светеца; поразиха свети Натанаил, който може би е същият Вартоломей, папата Желас, който обяви за апокрифно евангелието от Вартоломей-Натанаил, и всички други образи и карти; така се бяха увлекли в неумолимото унищожаване на старата книга, че не забелязаха една мишка, която мина край тях.

Беше истинско изстребление.

Да разкъсаш на парчета историята, легендата, науката, чудесата, истински или фалшиви, църковния латински език, суеверията,

фанатизмите, мистериите, да разкъсаш цяла една религия от горе до долу — това е работа за трима гиганти, а дори и за три деца; времето течеше в този труд, но те успяха; нищо не остана от свети Вартоломей.

Когато всичко свърши, когато и последната страница беше откъсната, когато и последната щампа беше на земята, когато от книгата в скелета на подвързията останаха само изрезки от листовете с текста и от листовете с картини, Рене-Жан се изправи, погледна пода, отрупан с разпилянните листове, и плесна с ръце.

И Гро-Ален плесна с ръце.

Жоржет взе от пода един от тези листове, изправи се, опря се на прозореца, който достигаше до брадичката ѝ, и започна да го разкъсва на малки парченца, които хвърляше навън.

Рене-Жан и Гро-Ален последваха примера ѝ. Събираха листове и ги разкъсваха, пак събираха и разкъсваха, хвърляха ги през прозореца като Жоржет; разкъсвани от разярените малки пръстчета, всички страници на тази древна книга една по една бяха отнесени от вятъра. Жоржет, като гледаше замислена как тези рояци от малки късчета бяла хартия се разпръсват във въздуха, каза:

— Пеперуди.

Така завърши поголовното клане. Останките безследно изчезнаха в лазура.

VII

Такава бе втората смърт на свети Вартоломей, който веднъж бе вече мъченически загинал в година 49 след Христа.

Денят започна да преваля, горещината се увеличаваше, време бе за следобедна почивка, очите на Жоржет се притваряха, Рене-Жан отиде при люлката си, измъкна торбата със слама, която служеше за дюшек, довлече я до прозореца, изтегна се върху нея и каза; „Хайде да спим“. Гро-Ален сложи главата си върху Рене-Жан, Жоржет сложи главата си върху Гро-Ален и тримата пакостници заспаха.

Топъл полъх влизаше през отворените прозорци; ароматът от диви цветя, долетял от оврази и хълмове, бе примесен с диханията на идващата нощ; просторът бе спокоен и милосърден; всичко сияеше, всичко се бе усмирило, всичко обичаше всичко; слънцето даряваше

света със своята ласка — светлината; с всички пори човек чувствуваше хармонията, която се излъчваше от огромната доброта на природата; в безкрайността имаше нещо майчинско; това чудо, вселената, е в пълен разцвет, нейната безграничност се допълва с добротата ѝ; като че ли някаква невидима сила взема тези тайнствени предпазни мерки, които в страшните борби между хората закрилят слабите от силните; в същото време наоколо беше прелестно; великолепието беше равно на великодушието. Неизразимо омекотен, пейзажът беше прекрасен поради онова преливане на сянката и светлината, което се забелязва по това време по ливадите и крайбрежието на реките; пушеците се издигаха нагоре към облаците така, както бляновете към виденията; ята птици кръжаха около Тург; ластовиците поглеждаха през прозорците и като че ли идваха да видят дали децата спят добре. Те бяха прелестни, притиснати едно към друго, неподвижни, полуголи, като малки амурчета; бяха очарователни и невинни, трите заедно нямаха девет години, сънуваха райски сънища, които със смътни усмивки се очертаваха по устните им. Може би бог им шепнеше в ушите, защото те на всички езици бяха слабите и благословените, уважаваните невинни същества; всичко бе стихнало, сякаш диханието на нежните им гърдички беше дихание на вселената и в него се вслушваше цялата природа; листата не шумоляха, тревите не трепваха; сякаш необятният звезден свят сдържаше диханието си, за да не смущава тези смирени заспали ангелчета; нямаше нищо по-възвишено от огромното уважение на природата към тези деца.

Слънцето залязваше и почти докосваше хоризонта. Изведнъж в този дълбок покой откъм гората блесна светкавица, последвана от страшен гръм. Бяха дали оръдеен изстрел. Ехото подхвана трясъка и забоботи. Предавано от хълм на хълм, ехото бе страхотно. То събуди Жоржет.

Тя вдигна малко главата си, изправи пръстчето си, послуша се и каза:

— Пум!

Шумът утихна, всичко потъна в тишина. Жоржет пак сложи главата си върху Гро-Ален и отново заспа.

[1] Данте Алигиери (1265–1321) — велик италиански поет, роден във Флоренция, а умрял в Равена. Започнал да пише стихове още от

юношеска възраст, в които възпявал любовта си към Беатриче и оплаквал ранната ѝ смърт. Най-известното му произведение е „Комедия“, наречена „Божествена“, която се състои от три части: „Ад“, „Чистилице“ и „Рай“. В нея поетът разглежда въпроси на богословието, морала, историята, науката, политиката, естетическите понятия на епохата и т.н. ↑

[2] Вергилий, Марон Публий (70–19 пр.н.е.) — велик древноримски поет, автор на „Буколики“ („Пастирски песни“), на „Георгики“ („Поема за земеделието“) и на прочутата поема „Енеида“, в която се разказва за странствованията на Еней след падането на Троя и за основаването на Римската държава. ↑

[3] Ал-Едризид (1099–1164) — арабски учен. ↑

[4] Московският „Апостол“ — има се предвид първата печатна книга в Русия „Апостол“, издадена от Иван Фьодоров през 1564 г. ↑

КНИГА ЧЕТВЪРТА МАЙКАТА

I СМЪРТТА МИНАВА

Този ден майката, която виждаха да броди почти напосоки, беше вървяла до вечерта. Всъщност така тя правеше през всички дни — вървеше напред и никога не спираше. Заспиването ѝ от преумора на първото удобно място възстановяваше силите ѝ толкова, колкото уталожваше глада ѝ онова, което тук-таме кълвеше като птичка. Тя ядеше и спеше толкова, колкото да не умре.

В една изоставена плевня тя бе прекарала миналата нощ; гражданските войни създават такива мизерни убежища; в една пуста нива тя бе намерила четири стени, една отворена врата, малко слама под останала стряха от разрушения покрив и беше легнала върху тази слама и под този покрив, чувствувайки, че под сламата пълзят мишки и виждайки през покрива как изгряват звездите. След като поспа няколко часа, тя се събуди посред нощ и тръгна пак, за да измине колкото се може повече път, преди да настъпят големите горещини. За пътуващите пеш през лятото времето след полунощ е по-благоприятно, отколкото обедното време.

Тя се стараяше колкото може да следва краткия път, който ѝ бе посочил селянинът от Ванторт; движеше се все на запад. Ако някой бе до нея, щеше да я чуе как непрекъснато казва полугласно: „Тург“. Тя не знаеше нищо повече освен имената на трите си деца и тази дума.

Вървейки, тя размишляваше. Мислеше си за приключенията, които бе преживяла; мислеше си за мъките, които бе изпитала, за всичко, което бе понесла; за срещите, за униженията, за създадените условия, за предложенията, които ѝ бяха правени и които тя бе приела или за подслон, или за парче хляб, или само за да ѝ покажат пътя. Една клета жена е много по-нещастна от един окаян мъж, защото е средство

за развлечение. Страшен чергарски поход! Всъщност на нея всичко ѝ беше безразлично, стига да намереше децата си.

Този ден най-напред на пътя ѝ се изпречи едно село; едва се зазоряваше; всичко още бе забулено в мрака на нощта; все пак по главната улица на селото имаше няколко полуотворени врати, а и любопитни глави се подаваха от прозорците. Населението беше развълнувано като разтревожен кошер. Причината се дължеше на шума от колела и железария, който бяха чули.

На площада пред черквата група смаяни хора, устремили очи нагоре, гледаха нещо, което слизаше към селото по пътя от хълма. Беше голяма товарна кола с четири колела, теглена от пет коня, впрегнати във вериги. Върху колата се забелязваше тежък товар, който приличаше на грамада от дълги греди, по средата на които имаше нещо безформено; товарът бе покрит с голям брезент, приличащ на саван. Пред колата вървяха десет конници, а зад нея други десет. Конниците носеха триъгълни шапки, а над раменете им стърчаха някакви остриета — навярно върхове на голи саби. Цялото това шествие напредваше бавно, очертаваше се ясно на хоризонта като черен силует. И колата изглеждаше черна, и впрягът изглеждаше черен, и конниците изглеждаха черни. Зад тях бледнееше зората.

Всичко това влезе в селото и се отправи към площада.

Беше почти се съмнало, когато колата пристигна, и хората можаха ясно да видят цялото шествие, което приличаше на процесия от сенки, защото всички мълчаха.

Конниците бяха жандарми. Те наистина носеха голи саби. Брезентът беше черен.

И клетата майка влезе в селото и се приближи до групата селяни в момента, когато на площада пристигнаха тази кола и тези жандарми. Сред навалищата хората шепнешком задаваха въпроси и отговаряха.

— Какво е това?

— Гилотината минава.

— Откъде идва?

— От Фужер.

— Къде отива?

— Не зная. Казват, че отива в един замък към Паринье.

— В Паринье!

— Да върви където ще, стига да не спира тук!

Тази голяма кола с товара си, покрит като със саван, този впряг, тези жандарми, шумът от тези вериги, мълчанието на тия хора и предутринният час — всичко беше призрачно.

Шествието прекоси площада и излезе от селото; селото се намираше в дъното на един дол между две възвишения; след четвърт час селяните, които останаха на площада като вкаменени, видяха злокобната процесия на върха на западния хълм. Коловозите раздрусваха големите колела, веригите на впряга дрънчаха при утринния вятър, сабите блестяха; слънцето изгряваше, пътят изви и всичко изчезна.

В този именно момент в залата на библиотеката Жоржет се събуди до спящите ѝ още братя и каза добро утро на розовите си крачета.

II СМЪРТТА ГОВОРИ

Майката видя как минава това мрачно шествие, но нито разбра, нито се опита да разбере нещо, защото пред очите си имаше едно друго видение — образа на своите деца, загубени в мрака.

И тя излезе от селото малко след преминалия кортеж и тръгна по същия път, движейки се на известно разстояние зад втората група жандарми. Изведнъж в ушите ѝ прозвуча думата „гилотина“; „гилотина“ — помисли си тя. Тази дива Мишел Флешар не знаеше значението на думата, но инстинктът ѝ подсказа и, без да може да каже защо, тя изтръпна, стори ѝ се страшно да върви след колата и затова зави вляво, изостави пътя и навлезе под дърветата на гората Фужер.

След като походи известно време, тя забеляза една камбанария сред покриви в крайнината на гората и тръгна натам. Беше гладна.

Това село бе от ония села, в които републиканците бяха поставили военни постове.

Тя отиде чак до площада пред общината.

И това село беше развълнувано и разтревожено. Множество хора се бяха струпали около площадката, издигната с няколко стъпала пред входа на общината. Върху площадката един човек, обкръжен от войници, държеше в ръка голям разгънат афиш. Вдясно от него имаше

един барабанчик, а вляво един разлепвач на афиши, който носеше кофа с лепило и четка.

На балкона над вратата стоеше прав кметът с трицветен ешарп, праметнат през селските му дрехи.

Човекът с афиша беше глашатай.

Той имаше колан с презрамка, на който бе закачена малка чанта, свидетелстваща, че ходи от село в село, за да оповестява разни съобщения в целия край.

В момента, в който Мишел Флешар се приближи, той току-що бе разгънал афиша и започваше да чете. Каза на висок глас:

— „Република Франция. Единна и неделима.“

Барабанът задумка. Множеството се раздвижи. Едни свалиха калпаците си; други още повече нахлупиха шапките си. По това време в този край можеше лесно да се определи политическото убеждение — хората с шапки бяха роялисти, а хората с калпаци бяха републиканци. Шепотът от неясни гласове престана, всички се вслушаха, глашатаят зачете:

— „... По силата на заповедите, които са ни дадени, и на правата, които имаме ние, пълномощниците на Комитета на общественото спасение...“

За втори път барабанът задумка. Глашатаят продължи:

— „... И в изпълнение на декрета на Националния конвент, който поставя извън закона заловените с оръжие в ръка бунтовници и предвижда най-тежко наказание за всеки, който им даде подслон или ги улесни да избягат...“

Един селянин попита тихо съседа си:

— Какво значи най-тежко наказание?

Съседът отвърна:

— Не зная.

Глашатаят размаха афиша:

— „... По силата на член седемнадесети на закона от тридесети април, който дава неограничено право на делегатите и техните помощници в борбата срещу бунтовниците, поставени извън закона...“

Той направи пауза и продължи:

— „... лицата, чиито имена и презимена следват...“

Цялото множество наостри уши.

Гласът на глашатая стана гърмящ. Той каза:

— „... Лантенак, разбойник.“

— Това е негова светлост — прошепна един селянин.

И сред тълпата се разнесе шепот:

— Това е негова светлост.

Глашатаят продължи:

— „... Лантенак, бивш маркиз, разбойник. Иманус, разбойник...“

Двама селяни се спогледаха скришом.

— Това е Гуж-льо-Брюан.

— Да. Убиецът на сините.

Глашатаят продължи да чете списъка:

— „... Гран-Франкьор, разбойник...“

Множеството прошепна:

— Този е свещеник.

— Да, господин абатът Тюрмо.

— Да, някъде откъм гората Шапел, кюре е.

— И разбойник — каза един човек с калпак.

Глашатаят продължи да чете:

— „Боануво, разбойник. Двамата братя Дървените копия, разбойници. Узар, разбойник...“

— Това е господин дьо Келен — каза един селянин.

— „... Пание, разбойник...“

— Това е господин Сефер.

— „... Плас-Нет, разбойник...“

— Това е господин Жамоа.

Глашатаят продължаваше да чете, без да обръща внимание на тези коментарии.

— „... Гиноазо, разбойник. Шатене, наречен Роби, разбойник...“

Един селянин прошепна:

— Гиноазо е наречен Русия, Шатене е от Сент-Уен.

— „... Оанар, разбойник“ — продължаваше глашатаят.

В тълпата пак заговориха:

— Той е от Рюје.

— Да, това е Златния клон.

— Неговият брат е убит при атаката на Понторсон.

— Да, Оанар-Малониер.

— Деветнадесетгодишен хубавец.

— Внимание — каза глашатаят. — Ето края на списъка: „... Бел-Вин, разбойник. Ламюзет, разбойник. Сабрту, разбойник. Брен-д’Амур, разбойник...“

Един младеж бутна с лакът една девойка. Девойката се усмихна.

Глашатаят продължи:

— „... Зимния певец, разбойник. Котарака, разбойник...“

Един селянин каза:

— Това е Мулар.

— „... Табуз, разбойник...“

Един селянин каза:

— Това е Гофр.

— Те са двама Гофр — добави една жена.

— И двамата си ги бива — измърмори едно момче.

Глашатаят размаха афиша, барабанът думна веднъж.

Глашатаят продължи да чете:

— „... Упоменатите лица, където и да бъдат заловени, и след като бъде установена самоличността им, веднага да бъдат наказани със смърт.“

Настъпи раздвижване.

Глашатаят продължи:

— „... Който им даде подслон или им окаже помощ да избягат, ще бъде предаден на военен съд и осъден на смърт. Подписал...“

Настъпи дълбока тишина.

— „... Подписал: делегатът на Комитета на общественото спасение СИМУРДЕН.“

— Някакъв свещеник — каза един селянин.

— Бившето кюре на Паринье — каза друг.

А един буржоа добави:

— Трюмо и Симурден. Един бял свещеник и един син свещеник.

— И двамата черни — каза друг буржоа.

Кметът, който бе на балкона, свали шапката си и извика:

— Да живее републиката!

Барабанът думна, за да извести, че глашатаят още не е свършил. И наистина той вдигна ръка и каза:

— Внимание! Ето последните четири реда от афиша на правителството. Те са подписани от командира на експедиционната колона на Северното крайбрежие — началника Говен.

— Слушайте! — викнаха гласове от тълпата.

И глашатаят прочете:

— „Под страх от смъртно наказание...“

Всички се смълчаха.

— „... Забранява се, в изпълнение на горната заповед, да се оказва съдействие и помощ на деветнадесетте бунтовници, изброени по-горе, които в този час са обсадени и обкръжени в Тург.“

— Как? — каза един глас.

Беше женски глас. Гласът на майката.

III

РОПОТЪТ НА СЕЛЯНИТЕ

Мишел Флешар се беше смесила с тълпата. Тя не слушаше, но човек, дори и като не слуша, пак чува. Тя бе чула думата Тург. И затова вдигна глава.

— Как? — попита тя. — Тург?

Другите я погледнаха. Имаше вид на побъркана. Облечена бе в дрипи. Нечии гласове прошепнаха: „Прилича на крадла.“

Една селянка, която носеше елдови питки в кошница, се приближи до нея и ѝ каза съвсем тихо:

— Мълчете.

Мишел Флешар погледна уплашено тази жена. Отново не можеше нищо да разбере. Името Тург премина като светкавица и пак настъпи мрак. Нима тя нямаше право да се осведоми? Защо хората я гледаха така?

В това време барабанът издумка за последен път, разлепвачът беше залепил афиша, кметът се бе прибрал в общината, глашатаят бе тръгнал към някое друго село, а множеството се разпръсна.

Група хора беше останала пред афиша. Мишел Флешар отиде при тази група.

Разговаряха за хората, обявени извън закона.

В групата имаше селяни и буржоа, тоест бели и сини.

Един селянин казваше:

— Няма нищо, не могат да хванат всички. Деветнадесет — това значи само деветнадесет. Не са хванали Приу, не са хванали Бенжамен

Мулен, не са хванали Гупил от енорията Андуйе.

— Нито пък Лорийол от Монжан — каза друг.

Други добавиха:

— Нито Брис-Дени.

— Нито Франсоа Дюдое.

— Да, онзи от Лавал.

— Нито Хюе от Лоне-Вилие.

— Нито Грежи.

— Нито Пилон.

— Нито Фийол.

— Нито Менисан.

— Нито Гехаре.

— Нито тримата братя Ложре.

— Нито господин Льошанделие от Пиервил.

— Глупаци! — каза строго един побелял старец. — Хванат ли Лантенак, все едно че са хванали всички.

— Не са го хванали още — измърмори един от младежите.

Старецът възрази:

— Хванат ли Лантенак, значи са хванали душата. Умре ли Лантенак, Вандея ще бъде убита.

— Кой е пък тоя Лантенак? — попита един буржоа.

Друг буржоа му отговори:

— Един бивш.

Трети пък поясни:

— Един от тия, които разстрелват жените.

Мишел Флешар чу и каза:

— Вярно е.

Обърнаха се към нея.

И тя добави:

— Защото мене ме разстреляха.

Думите ѝ бяха необикновени; те подействуваха така, сякаш една жива казва, че е мъртва. Започнаха да я разглеждат малко недружелюбно.

Наистина видът ѝ предизвикваше тревога, тя се разтреперваше от всичко, беше смутена и настръхнала, неспокойна като животно и толкова изплашена, че плашеше другите. Отчаяната жена е страшно слаба. Струва ти се, че я виждаш да виси в края на пропаст. Но

селяните гледат на тия неща малко по-иначе. Някой измърмори: „Може да е шпионка.“

— Млъкнете де и се махайте оттук — каза ѝ съвсем тихо жената, която вече ѝ бе говорила.

Мишел Флешар отвърна:

— Не върша нищо лошо. Търся децата си.

Добрата жена изгледа тия, които гледаха Мишел Флешар, пипна с пръст челото си и като намигна, каза:

— Тя е малоумна.

После я дръпна настрана и ѝ даде една елдова питка.

Мишел Флешар, без да благодари, ухапа лакомо питката.

— Да — казаха селяните, — яде като животно, малоумна е.

И остатъкът от множеството се разпръсна. Всички си отидоха един след друг.

Като изяде питката, Мишел Флешар каза на селянката:

— Добре ми е, наядох се. Сега къде е Тург?

— Ето че пак я прихващат — извика жената.

— Трябва да отида в Тург. Покажете ми пътя за Тург.

— Никога! — каза жената. — За да ви убият, така ли? Всъщност аз не го зная. О, вие наистина ли сте луда? Слушайте, бедна жено, вие изглеждате изморена. Искате ли да си починете у дома?

— Аз не си почивам — каза майката.

— Краката ѝ са целите издрани — прошепна селянката.

Мишел Флешар продължи:

— Защото, нали ви казах, откраднаха ми децата. Едно малко момиче и две момченца. Ида от землянката в гората. За мене може да попитате Телмарш, Просяка. И човека, когото срещнах там в полето. Просяка ме излекува. Изглежда, че съм имала нещо счупено. Всичко, което ви разказвам, наистина ми се случи. Аз познавам още и сержанта Радуб. И с него можете да говорите. Той ще ви каже всичко. Защото той ни срещна в една гора. Три. Казвам ви три деца. Първородното се казва Рене-Жан. Мога да докажа всичко това. Другото се казва Гро-Ален, а третото се казва Жоржет. Моят мъж умря. Убиха го. Беше изполичар в Сискоаняр. Вие изглежда сте добра жена. Покажете ми пътя. Не съм луда, аз съм майка. Загубих децата си. Търся ги. Това е всичко. Не зная точно откъде идвам. Тази нощ спях върху слама в една плевня. Тург — там отивам. Не съм крадла. Нали добре виждате, че

казвам истината. Трябва да ми се помогне, за да намеря децата си. Аз не съм от този край. Бях разстреляна, но не зная къде.

Селянката поклати глава и каза:

— Слушайте ме, минувачко. По време на революция не трябва да говорите неща, които не разбирате. За такива думи могат да ви арестуват.

— Ами Тург! — извика майката. — Госпожо, в името на младенеца Исус и на пресветата дева Мария аз ви моля, госпожо, аз ви умолявам, аз ви заклинам да ми кажете откъде да мина, за да отида в Тург!

Селянката се разгневи.

— Не зная! А и да знаех, нямаше да ви кажа. Това са лоши места. Там не се ходи.

— Въпреки това аз отивам — каза майката.

И тя тръгна на път.

Селянката я изгледа как се отдалечава и измърмори:

— Все пак тя трябва да яде.

Тя изтича след Мишел Флешар и постави в ръцете ѝ една питка от черно жито.

— Ето ви това за вечеря.

Мишел Флешар взе елдовата питка, нищо не отвърна, не извърна дори глава, а продължи да върви.

Стигна края на селото. При последните къщи срещна три малки босоноги деца, облечени в дрипи. Приблужи се до тях и каза:

— Тия са две момичета и едно момче.

Като видя, че гледат хляба ѝ, тя им го даде.

Децата взеха хляба и се изплашиха.

Тя навлезе в гората.

IV

ГРЕШКА

В това време, през същия ден, преди зазоряване, в полутъмната гора, в отсечката на пътя между Жавене и Лекус, се случи следното:

Всички пътища в Бокаж са изровени, а най-много от всички е пътят от Жавене до Паринье през Лекус, които е прокопан между

скали. Той е най-криволичещият. Прилича повече на ров, отколкото на път. Той идва от Витре и е имал честта да раздруса каретата на госпожа дьо Севинье. Ограден е отдясно и отляво с жив плет. Няма удобно място за засада.

Точно тази сутрин, един час преди Мишел Флешар да влезе от другия край на гората в първото село, където видя злоещото шествие на колата, ескортирана от жандарми, в гъсталаците, през които минава пътят от Жавене след моста над река Куенон, безразборно се стекоха невидими хора. Клонаците скриваха всичко. Тия хора, всички селяни, бяха облечени в григо, влакнест плащ, какъвто са носели кралете на Бретан през шести век, а селяните през осемнадесети век. Едни от тях бяха въоръжени с пушки, други с брадви. Тия с брадвите бяха натрупали на една поляна клада от сухи клони и дънери, които при нужда щяха да запалят. Тия с пушките се бяха наредили зад дърветата от двете страни на пътя в очаквателно положение. Който би могъл да погледне през листата, би забелязал навсякъде пръсти върху спусъците и дула на карабини, насочени през пролуките, образувани между кръстосаните клони. Тия хора дебнеха от засада. Всички пушки бяха насочени към пътя, който се белееше в утринната дрезгавина.

В този здрач тихи гласове разговаряха.

— Сигурно ли знаеш?

— Разбира се, така казаха.

— Ще мине ли?

— Казаха, че е вече тук.

— Не трябва да я пуснем да излезе от гората.

— Трябва да я изгорим.

— За това сме дошли тук три села.

— Да, ами охраната?

— Ще убием охраната.

— А дали ще мине по този път?

— Така казват.

— Значи, ще дойде откъм Витре?

— Защо не?

— Защото казваха, че идвала от Фужер.

— От Фужер ли или от Витре, все от дявола идва.

— Да.

— И при него да я върнем.

- Да.
- Значи, в Паринье ще отива?
- Изглежда.
- Няма да отиде.
- Не.
- Не, не, не!
- Внимание.

Трябваше наистина да млъкнат, защото започваше малко да се зазорява.

Изведнъж хората от засадата престанаха да дишат; чу се шум от колела и от коне. Те погледнаха през клоните и смътно забелязаха в изровения път една дълга, охранявана от конници кола и нещо върху нея; колата се движеше към тях.

- Ето я! — каза тоя, който изглежда беше вождът.
- Да — каза един от дебнещите, — с конвой.
- От колко души е конвоят?
- Дванадесет.
- Казаха, че били двадесет.

Дванадесет или двадесет, да убием всички.

— Да почакаме, докато дойдат по-близо.

Малко по-късно, след един завой, колата и охраната ѝ се появиха на пътя.

— Да живее кралят! — извика вождът на селяните.

Сто пушечни изстрела гръмнаха наведнъж.

Когато димът се разпръсна, охраната също се бе разпръснала. Седем конници бяха паднали, петима бяха избягали. Селяните изтичаха при колата.

— Я вижте — извика вождът, — това не е гилотината. Това е стълба.

Колата наистина беше натоварена само с една дълга стълба.

Двата коня бяха паднали ранени; коларят беше убит, но не нарочно.

— Все едно — каза вождът, — охранявана стълба е нещо подозрително. Отиваше към Паринье. Навярно за обсадата на Тург.

— Да изгорим стълбата! — извикаха селяните.

И те изгориха стълбата.

В това време злокобната кола, която очакваха, се движеше по друг път и беше вече на две левги по-далече, в онова село, в което Мишел Флешар я видя да минава при изгрев-слънце.

V VOX IN DESERTO^[1]

След като се раздели с трите деца, на които даде хляба си, Мишел Флешар тръгна напосоки през гората.

Понеже не искаха да ѝ покажат пътя, тя сама трябваше да го намери. От време на време тя сядаше и след това ставаше, после пак сядаше. Най-напред чувствуваше страшна умора в мускулите, а после и в костите — робска умора. Тя наистина беше роб. Роб на своите загубени деца. Трябваше да ги намери; всяка измината минута можеше да бъде гибелна за тях; човек с такова задължение няма никакви права; дори му е забранено да си поема дъх. Обаче тя беше много изморена. В тази степен на изтощение трябваше да се мисли за всяка крачка. Ще може ли да я направи? Тя вървеше от сутринта; не срещна вече нито село, нито къща. Първо тръгна по пътя, който трябваше да следва, после по друг, по който не трябваше, и накрай се загуби сред дървета, които си приличаха едно на друго. Приближаваше ли се до целта? Наближаваше ли краят на нейното мъчение? Вървеше по пътя на страданието и вече чувствуваше преумората пред последната спирка. Щеше ли да падне и да издъхне на пътя? Понякога ѝ се струваше, че повече е невъзможно да върви; слънцето преваляше, в гората се стъмняваше, пътеките изчезваха под тревата и тя не знаеше вече какво да прави. Само бог можеше да ѝ помогне. Тя започна да вика, никой не ѝ отговори.

Огледа наоколо, видя на едно място между клоните да светлее, насочи се натам и изведнъж се намери извън гората.

Пред нея се разстилаше като коридор малка долинка, в дъното на която в каменисто корито течеше бистра струйка вода. Тогава тя се сети, че изгаря от жажда. Отиде до водата, клекна и пи.

Използува случая, че е на колене, за да прочете молитвата си.

Като стана, поиска да се ориентира.

После прекрачи поточето.

Отвъд долинката, докъдето стигаше погледът, се простираше огромно плато, обрасло с ниски тръни, което от потока се издигаше нагоре чак до хоризонта. Гората беше пълно усамотение, а това плато — пустиня. В гората зад всеки шубрак можеш да срещнеш някого; а върху платото никъде нищо не се виждаше. Няколко птици, навярно подплашени, хвърчаха в бурените.

Застанала пред тази необятна пустиня, почувствувала, че коленете ѝ се подгъват и че губи съзнание, обезумялата майка наруши самотата с този странен вик: „Има ли някой тук?“

И зачака отговора.

Отговориха ѝ.

Екна глух и дълбок глас, който идваше от дъното на хоризонта, подхванат от ехото; наподобяваше трясък на гръмотевица, освен ако не бе оръдеен изстрел; навярно този глас отвърщаше на въпроса на майката, като ѝ казваше: „Да“.

После пак настъпи тишина.

Майката се окопити и съживи; значи, имаше някой. Надяваше се, че сега има с кого да говори; беше пила вода и се помолила; силите ѝ се възвръщаха, тя започна да се изкачва по платото откъм страната, откъдето бе чула мощния далечен глас.

Изведнъж тя забеляза, че в края на хоризонта се очертава висока кула. Тази кула стърчеше самотна сред дивия пейзаж; обагреше я един лъч от залязващото слънце. Намираще се на повече от една левга разстояние. Зад тази кула голямата смътно очертаваща се зеленина на гората Фужер се губеше в здрача.

Струваше ѝ се, че тази кула е на същата точка на хоризонта, откъдето бе дошъл този тътнеж, който ѝ се бе сторил като повик. Дали кулата бе вдигнала този шум?

Мишел Флешар бе стигнала до върха на платото; сега пред нея се разстиляше равнина.

Тя тръгна към кулата.

VI ПОЛОЖЕНИЕТО

Моментът беше настъпил.

Неумолимият притискаше безпощадния.

Симурден държеше в ръце Лантенак.

Старият роялист бунтовник беше обкръжен в леговището си; очевидно той не можеше да избяга оттам; и Симурден чакаше маркизът да бъде обезглавен тук, на място, на собствените му земи, дори в собствената му къща, за да може най-сетне феодалното жилище да види как пада главата на феодала и примерът да стане паметен.

И затова той бе изпратил да докарат гилотината от Фужер. Ние я видяхме вече по пътя.

Да се убие Лантенак значеше да се убие Вандея; да се убие Вандея значеше да се спаси Франция. Симурден не се колебаеше. Този човек се чувствуваше най-добре, когато с жестокост изпълняваше своя дълг.

Маркизът беше в безнадеждно положение; в това отношение Симурден беше спокоен, но друго нещо го тревожеше. Битката наистина щеше да бъде страшна; Говен щеше да я ръководи и навярно искаше да участва в нея; войнишки дух имаше този млад командир; той беше готов да се хвърли в този ръкопашен бой. Ами ако бъде убит? Говен! Неговото дете! Единствената му любов на тази земя!

Досега щастието съпътствуваше Говен, но щастието се изморява. Симурден трепереше. Странното в неговата съдба бе, че се намираше между двама души от рода Говен, на единия той желаше смърт, на другия желаше живот.

Оръдейният изстрел, който бе стреснал Жоржет в нейната люлка и изтръгнал майката от самотата, бе предизвикал тези вълнения. Случайно или по желание на мерача гюлето, което всъщност беше изстреляно само за предупреждение, удари, проби и почти откъсна желязната решетка, която прикриваше и затваряше голямата бойница в първия етаж на кулата. Обсадените нямаха време да поправят този пробив.

Обсадените се бяха прехвалили. Те имаха твърде малко боеприпаси. Тяхното положение, нека подчертаем това, беше много по-критично, отколкото предполагаха нападателите. Ако бяха имали достатъчно барут, те щяха да взривят кулата, себе си и намиращия се вътре неприятел; това бе мечтата им; но всичките им запаси бяха изчерпани. Едва имаха за по тридесет изстрела на човек. Разполагаха с

много пушки, шишанета и пистолети, но с малко куршуми. Бяха заредили цялото си оръжие, за да могат да поддържат непрекъснат огън. Но колко време щеше да трае този огън? Трябваше едновременно да го поддържат и да го удължават. Това именно беше трудното. Обаче за щастие — зловещо щастие — битката щеше да се води гърди срещу гърди, щеше да се води ръкопашно, и то с хладно оръжие, със саби и ками. Щяха повече да се борят, отколкото да се стрелят. Щяха да се секат — и там им беше надеждата.

Вътрешността на кулата изглеждаше непристъпна. В долната зала, където водеше отворът, беше ретирадата, онази майсторски построена от Лантенак барикада, която преграждаше входа. Зад ретирадата имаше дълга маса, отрупана със заредено оръжие — шишанета, карабини и пушки, саби, брадви и ками. Като не може да използва подземната тъмница, за да взриви оттам кулата, маркизът бе заповядал да затворят вратата към това подземие. Над долната зала се намираше кръглата стая на първия етаж, до която водеше само една много тясна спираловидна стълба; тази стая, обзаведена като долната зала, с маса, отрупана също така със заредено оръжие, което трябваше само да се вдигне с ръце и да се насочи, се осветяваше през голяма бойница, чиято решетка бе разбита от гюлето; оттук пак спираловидна стълба водеше до кръглата стая на втория етаж, където бе желязната врата към моста-замък. Тази стая на втория етаж понякога наричаха „стаята с желязната врата“ или „стаята с огледалата“ заради множеството малки огледала, окачени направо в голата каменна стена на стари ръждясали пирони — странна изисканост на диващината. Безполезно беше да се защищават горните стаи; тази стая с огледалата според Манесон-Мале, специалиста по укрепленията, беше „последният пост, в който обсадените капитулират“. Както вече казахме, задачата бе да не се допуснат дотук нападателите.

Кръглата стая във втория етаж се осветяваше през бойниците; въпреки това тук гореше една факла. Факлата, поставена в желязна скоба, подобна на тази от долната зала, беше запалена лично от Иманус, който бе поставил наблизко края на напоения със сяр а фитил. Зловещи грижи.

В дъното на ниската зала върху дълга подставка имаше храна като в омировските пещери: големи блюда с ориз, с варено черно жито,

с ястие от кълцано телешко месо, тестени пирожки с плодове, компоти и кани с ябълково вино. Ядеше и пиеше кой когато си искаше.

Оръдейният изстрел вдигна всички на крак. Имаха на разположение още само половин час.

От върха на кулата Иманус наблюдаваше движението на нападателите. Лантенак бе заповядал да не стрелят и да ги оставят да се приближат. Той бе казал: „Те са четири хиляди и петстотин. Излишно е да ги убиваме навън. Трябва да ги убиваме само вътре. Тук, вътре, ще се постигне равенство.“

После, като се засмя, добави: „Равенство, братство.“

Беше уговорено Иманус да ги предупреди с рога, когато неприятелят започне да се предвижва.

Всички мълчаливо бяха застанали или зад ретирадата, или по стъпалата на стълбата и чакаха, стиснали с една ръка пушката, а с друга молитвената броеница.

Положението, което се изясняваше, беше следното:

За нападателите — да преминат през един отвор, да форсират една барикада, с голяма борба да превземат една след друга три зали, разположени една под друга, и две спираловидни стълби стъпало по стъпало, намирайки се под дъжд от желязо; обсадените имаха само една възможност — да умрат.

VII ПРЕГОВОРИ

И Говен се подготвяше за атаката. Даваше последни нареждания на Симурден, който, както знаем, без да взима пряко участие в акцията, трябваше да охранява платото, и на Гешан, който трябваше да остане на позиция при лагера в гората с по-голямата част от армията. Уговориха се, че долната батарея в гората, както и горната батарея на платото ще влязат в действие само ако бунтовниците излязат от кулата или направят опит за бягство. Говен си запазваше командването на щурмовата колона. Това именно безпокоеше Симурден.

Слънцето залезе.

Една кула в равно поле прилича на кораб в открито море. Тя трябва да бъде нападната по същия начин. По-скоро с абордаж,

отколкото с щурм. Никакво оръдие. Нищо излишно. Каква полза да се обстрелват стени, дебели петнадесет стъпки? Само една дупка в борда, едните ще форсират, другите ще преграждат, брадви, ками, пистолети, юмруци и зъби. Такава е акцията.

Говен чувствуваше, че по друг начин не може да овладее кулата Тург. Няма по-смъртоносна атака от тая, при която отблизо гледаш очите на неприятеля. Той от дете познаваше страшната вътрешност на кулата.

И затова дълбоко размишляваше.

В това време, на няколко крачки от него, помощникът му Гешан с далекоглед в ръка оглеждаше хоризонта откъм Паринье. Изведнъж Гешан извика:

— О, най-сетне!

Това възклицание изтръгна Говен от размишленията му.

— Какво има, Гешан?

— Стълбата, командире.

— Спасителната стълба ли?

— Да.

— Как? Нима не е вече при нас?

— Не, командире. И затова бях загрижен. Бързият пратеник, когото бях изпратил в Жавене, се завърна.

— Зная.

— Той събщи, че намерил в дърводелната в село Жавене стълба в желания размер, която реквизирал и натоварил на една кола с ескорт от дванадесет конници; той видял да тръгва за Паринье колата, ескортът и стълбата. След това се върнал, препускайки с всички сили.

— Това той сам ни докладва. И добави, че колата, която била добре впрегната, тръгнала към два часа сутринта и щяла да бъде тук преди залез-слънце. Всичко това аз зная. А после?

— После, командире, слънцето вече залезе, а колата, която носи стълбата, не е още пристигнала.

— Нима е възможно? Обаче ние трябва да атакуваме. Часът настъпи. Ако се забавим, обсадените ще си помислят, че отстъпваме.

— Командирю, можем да атакуваме.

— Обаче без спасителна стълба не може.

— Разбира се.

— Ама нямаме я.

— Имаме я.

— Как така?

— Нали извиках: „О, най-сетне!“ Понеже колата още я няма, аз вдигнах далекогледа и го насочих към пътя от Паринье за Тург и, командире, останах доволен. Колата е там заедно с ескорта; тя се спуска насам. Вие можете да я видите.

Говен взе далекогледа и се взря.

— Наистина. Ето я. Не е толкова светло, за да се различи всичко. Но се вижда ескортът, това е добре. Само че ми се струва, че ескортът е по-многоброен, отколкото казахте, Гешан.

— На мене също.

— Те не са по-далече от четвърт левга.

— Командирю, спасителната стълба ще бъде тук след четвърт час.

— Можем да атакуваме.

Действително към тях идваше кола, но тя не бе онази, която очакваха.

Като се обърна, Говен видя зад себе си сержанта Радуб изпънат, навел очи, както при военен поздрав.

— Какво има, сержант Радуб?

— Гражданино командир, ние, хората от батальона „Червеният калпак“, искаме да ви помолим за нещо.

— За какво?

— Да умрем в боя.

— О! — каза Говен.

— Ще бъдете ли така добър?

— Но... зависи от обстоятелствата — каза Говен.

— Ето какво, командире. От случая в Дол вие ни щадите. Ние все още сме дванадесет на брой.

— Какво от това?

— Чувствуваме се унижени.

— Вие сте резервът.

— Ние предпочитаме да сме авангардът.

— Но аз имам нужда от вас в края на акцията, за да осигуря успеха. Затова ви пазя.

— Много.

— Това е все едно. Вие сте в състава на колоната. Настъпвате с нея.

— В края. Дълг е на парижаните да вървят отпред.

— Ще си помисля, сержант Радуб.

— Помислете си, но още днес, командире. Точно сега случаят е подходящ. Предстои тежка схватка — ние или те. Голяма работа. Тург ще изгори ръцете на тия, които ще я пипнат. Ние искаме благоволениято ви да бъдем тия войници.

Сержантът замълча, ухапа мустака си и продължи с възбуден глас:

— Освен това, знаете ли, командире, в тази кула се намират нашите деца, децата на батальона, нашите три деца. Този отвратителен тип Грибуи — „Целуни ми задника“, наречен още Убиец на сините, наречен също така Иманус, този Гуж-льо-Брюан, този Бужльо-Грюан, този Фуж-льо-Грюан, този проклет дявол застрашава нашите деца. Нашите деца, нашите хлапенца, командире. Когато цялото небе затрепти, ние не искаме да им се случи нещастие. Разбирате ли това, командире? Не искаме. Днес използвах времето, когато бяхме свободни, изкачих се на платото и ги погледнах през един прозорец, да, те наистина са там, човек може да ги види, като застане накрая на стръмния бряг; и аз видях и изплаших нашите любимци. Командирю, ако падне дори един косъм от малките глави на тези херувимчета, кълна се в името на всичко свято, че аз, сержантът Радуб, ще пратя по дяволите господата бога. А ето какво казва батальонът: ние искаме или да спасим дечицата, или да бъдем убити. Това е наше право, дявол да го вземе, да, всички да бъдем убити! А сега поздрав и уважение.

Говен подаде ръка на Радуб и му каза:

— Вие сте юнаци. Ще бъдете в щурмовата колона. Разделям ви на две. Поставям шестима от вас в авангарда, за да водят, и поставям останалите шестима в ариергарда, за да няма отстъпление.

— Все още аз ли ще командувам дванадесетте?

— Разбира се.

— Тогава благодаря ви, командире. Аз ще бъда в авангарда.

Радуб отдаде чест и се върна в строя.

Говен извади часовника си, каза няколко думи на ухото на Гешан и след това започна формирането на щурмовата колона.

VIII СЛОВОТО И РЕВЪТ

През това време Симурден, който още не бе взел своя пост на платото и стоеше до Говен, се приближи до един тръбач.

— Дай сигнал с тръбата — каза му той.

Тръбата изсвири, рогът отвърна.

И така отново тръбата и рогът влязоха във връзка.

— Какво има? — обърна се Говен към Гешан. — Какво иска Симурден?

Симурден се беше приближил до кулата с бяла кърпа в ръка.

Той се провикна с висок глас:

— Хора, които сте в кулата, познавате ли ме? Един глас, гласът на Иманус, отговори от върха на кулата:

— Да.

Двата гласа започнаха да разговарят, питаха се и си отговаряха — ето какво:

— Аз съм пратеник на републиката.

— Ти си бившето кюре на Паринье.

— Аз съм пълномощник на Комитета на общественото спасение.

— Ти си свещеник.

— Аз съм представителят на закона.

— Ти си ренегат.

— Аз съм комисарят на революцията.

— Ти си вероотстъпник.

— Аз съм Симурден.

— Ти си дявол.

— Познавате ли ме?

— Отвращаваме се от тебе.

— Желаете ли да попадна във вашите ръце?

— Тук ние, осемнадесетте души, даваме главите си срещу твоята.

— Е добре, аз ще ви се предам.

От върха на кулата се разнесе дивашки смях и някой извика:

— Ела!

В лагера настъпи гробната тишина на очакването. Симурден продължи:

— При едно условие.

— Какво?

— Слушайте.

— Говори.

— Вие мразите ли ме?

— Да.

— Аз ви обичам. Ваш брат съм.

Гласът от кулата отвърна:

— Да, брат Каин.

Симурден продължи с необикновено променен глас, пак така силен, но нежен:

— Оскърбявайте, но слушайте. Аз дойдох тук като парламентър. Да, вие сте ми братя. Вие сте бедни, заблудени хора. Аз съм ваш приятел. Аз съм светлината, която говори на невежеството. Светлината е винаги братство. Всъщност нямаме една и съща майка, родината? Затова слушайте ме. По-късно вие или вашите деца ще разберете, или децата на вашите деца ще разберат, че всичко, което сега се върши, е в името на висши закони и че в революцията се проявява волята божия. Докато чакаме да настъпи времето, когато всички умове, дори вашите, разберат, и фанатизмът на всички, дори и вашият, изчезне, докато чакаме да настъпи тази велика светлина, кой ще се смили над вас, невежите? Аз идвам при вас, аз ви предлагам главата си; нещо повече, аз ви подавам ръката си. Аз моля да благоволите да ме унищожите, за да ви спася. Аз имам неограничени права и мога да изпълня това, което ви казвам. Моментът е решителен; аз правя последно усилие. Да, аз, който ви говоря, съм гражданин, а този гражданин, да, е свещеник. Гражданинът ви говори, но свещеникът ви моли. Чуйте ме. Мнозина от вас имат жени и деца. Аз поемам закрилата на вашите деца и на вашите жени. Аз се наемам с тяхната защита срещу вас. О, братя мои...

— Хайде, проповядвай! — изкиска се Иманус.

Симурден продължи:

— Братя мои, не чакайте да удари страшният час. Тук ще се изпоколим един друг. Мнозина от нас, които сега виждате пред себе си, утре няма да видят слънцето; да, мнозина от нас ще загинат, а и вие,

вие всички ще умрете. Смилете се сами над себе си. Защо да се пролива толкова кръв, щом като е достатъчно само на двама?

— Двама ли? — каза Иманус.

— Да. Двама.

— Кои?

— Лантенак и аз.

След това Симурден повиши глас:

— Двама души са излишни — Лантенак за нас, аз за вас. Ето какво ви предлагам, за да спасите всички живота си: дайте ни Лантенак и вземете мене. Лантенак ще бъде гилотиниран, а с мене вие ще направите каквото си искате.

— Отче — изръмжа Иманус, — ако те пипнем, ще те изгорим жив на бавен огън.

— Приемам — каза Симурден.

И продължи:

— Вие, обречените в тази кула, вие всички можете след един час да бъдете свободни и живи. Аз ви нося избавление. Приемате ли?

Иманус избухна:

— Ти не само си злодей, ти си луд. Защо си дошъл да ни безпокоиш? Кой те е помолил да говориш с нас? Ние да предадем негова светлост! Какво искаш ти от нас?

— Главата му. И срещу нея ви предлагам...

— Твоята кожа. Защото ние ще те одерем като куче, отче Симурден. Но не, твоята кожа не струва колкото неговата глава. Махай се.

— И ще стане страшно. За последен път размислете.

Ноцта се спускаше, докато се разнасяха тези мрачни думи както от кулата, така и отвън. Маркиз дьо Лантенак мълчеше, оставяше другите да действуват. Такъв е зловещият егоизъм на вождовете. А това е и едно от правата на отговорността.

Заглушавайки гласа на Симурден, Иманус извика:

— Хора, които ни нападат, ние ви казахме нашите условия, те са ви известни, нямаме какво да променяме. Приемете ги, защото ще ви сполети нещастие. Съгласни ли сте? Ние ще ви върнем трите деца, които са тук при нас, а вие ще ни пуснете да излезем всички живи оттук.

— Всички да — отвърна Симурден, — с изключение на един.

- Кой е той?
— Лантенак.
— Негова светлост! Да ви предадем негова светлост! Никога.
— Нас ни трябва Лантенак.
— Никога.
— Можем да преговаряме само при това условие.
— Тогава започвайте.
Настъпи мълчание.

Иманус, след като даде сигнал със своя рог, слезе долу; маркизът взе сабята си в ръка; деветнадесетте обсадени се събраха мълчаливо в ниската зала зад ретирадата и коленичиха; те чуваха отмерените стъпки на щурмовата колона, която напредваше към кулата в тъмнината; този шум се приближаваше; изведнъж го почувствуваха съвсем близо до тях, до самия отвор. Тогава всички, както бяха на колене, насочиха през амбразуриите на ретирадата опрениите на раменете им пушки и шишанета, а един от тях, Гран-Франкьор, тоест свещеникът Тюрмо, се изправи с гола сабя в дясната ръка и разпятие в лявата ръка и извика с тържествен глас:

- В името на отца и сина и светия дух!
Изведнъж всички гръмнаха и битката започна.

IX ТИТАНИ СРЕЩУ ГИГАНТИ

Започна наистина нещо страшно.

Този ръкопашен бой надмина всичко, което човек може да си представи.

За да намерим нещо подобно, би трябвало да се отнесем към големите двубои на Есхил^[2] или към древните кланета по времето на феодализма; да се върнем към ония „атаки на нож“, прилагани чак до седемнадесети век, когато са прониквали в укрепленията през дупки; това са били трагични атаки, за които един стар сержант от провинцията Алентехо казва, че „след като взривят мините, нападателите, прикривайки се зад дъски, обковани със стоманени остриета, тръгват напред, въоръжени с гранати и щитове,

принуждавайки врага да изоставя окопи и барикади, и овладяват положението, като смело прогонват обсадените“.

Мястото, откъдето започваше атаката, беше ужасно; това бе един от тия отвори, наречени от военните „отвори под свод“, тоест, както вече знаем, една дупка в стената без изход под открито небе. Барутът бе действувал като свредел. Експлозията на мината е била толкова силна, че бе образувала в стената пукнатина, дълга четиридесет стъпки над заряда, но все пак само пукнатина, а отворът, водещ в ниската зала, приличаше повече на дупка от копие, което пронизва, отколкото на удар от брадва, която разсича.

Този отвор бе като пробод в хълбока на кулата, една дълга вътрешна фрактура, нещо като хоризонтален кладенец, коридор, който се извива и се изкачва като черво в дебела петнадесет стъпки стена, някакъв безформен, задръстен с препятствия, капани и експлозивни цилиндър, в който главата ти опира в гранитните камъни, краката ти стъпват върху разтрошени буци, а очите ти потъват в мрак.

Нападателите имаха пред себе си този тъмен портал, зееща уста на бездна, чиято горна и долна челюст бяха разбитите камъни на разпуканата стена; в устата на акулата няма толкова зъби, колкото имаше в тази страшна пукнатина. В тази дупка трябваше да се влезе и да се излезе.

Навътре се сипеше картечът, навън се целеше ретирадата. Навън, тоест в ниската зала на приземието.

Такава жестокост се проявява само в подземните галерии, когато сапъорите се срещат с противника, влязъл да обезвредява мините им, и в кланетата с брадви в морските боеве при абордаж. Да се биеш в дъното на яма е ужас в най-висшата му степен. Ужасно е взаимното избиване, когато има таван над главите. Когато нахлу първата вълна от нападатели, цялата ретирада се покри със светкавици, изтрещя така, сякаш мълния избухна под земята. Гръмотевицата на нападателите отвърна на гръмотевицата на обсадените. На детонациите отвръщаха детонации; гласът на Говен се извиси: „Напред!“ А след него гласът на Лантенак: „Бъдете непоколебими срещу неприятеля!“ Последва и викът на Иманус: „С мене, земляци!“ И след това дрънчене, саби срещу саби, изстрел срещу изстрел, страхотни залпове, убиващи всичко. Факлата, окачена на стената, слабо осветяваше тази ужасна картина. Нищо не можеше да се различи; битката се водеше в

червенеещ се мрак; всеки влязъл тук веднага оглушаваше и ослепяваше — оглушаваше от шума и ослепяваше от дима. Излезлите от строя лежаха сред отломки. Другите стъпваха върху трупове, натискаха рани, смазваха счупени крайници, поради което се вдигаха писъци, някои умиращи дори хапеха краката, които ги газеха; от време на време настъпваше тишина, по-зловеща от трясъка. Биеха се един с друг, чувствуваха страхотното си дихание, после скърцането със зъби, хриповете, проклятията и гърмежите отново започваха. Поток от кръв струеше от кулата през отвора и се разливаше в мрака. Тъмната локва димеше навън в тревата.

Би казал човек, че кървеше самата кула и че гигантската крепост бе ранена.

Изненадващ бе фактът, че навън не се чуваше почти никакъв шум. Нощта бе много тъмна и както в полето, така и в гората около щурмуваната крепост имаше зловеща тишина. Вътре бе ад, вън бе гробница. Това сблъскване на хора, които взаимно се унищожаваша в мрака, тия пушечни залпове, тия викове, тия пристъпи на ярост — цялата тази врява заглъхваше под тежестта на стените и сводовете, на шума не достигаше въздух и към клането се прибавяше и задушаването. Извън кулата това едва се чуваше. Малките деца спяха по това време.

Ожесточението все повече се увеличаваше. Ретирадата се държеше добре. Нищо не е по-трудно за форсиране от този вид барикада с издаден навън ъгъл. Щурмовата колона даваше много жертви. Строена в дълга редица навън в подножието на кулата, тази колона бавно се промъкваше през отвора и се скъсяваше като смок, който се прибира в дупката си.

Говен, непредпазлив като всички млади командири, беше в ниската зала в най-големия разгар на боя, обсипван отвсякъде с картеч. Нека прибавим, че той беше самоуверен като човек, който никога не бе раняван.

Като се обръщаше, за да даде някаква заповед, светлина от пушечен залп освети нечие лице съвсем близо до него.

— Симурден! — извика той. — За какво сте дошли тук?

До него наистина бе Симурден. Симурден отвърна:

— Дойдох, за да бъда близо до тебе.

— Нали ще ви убият!

- Е, да. Ами ти какво правиш тук?
— Тук аз съм необходим. А вие не.
— Щом ти си тук, и аз трябва да бъда тук.
— Не, учителю.
— Да, момчето ми!

И Симурден остана до Говен.

Убитите се трупаха върху каменния под на ниската зала.

Макар че ретирадата още не бе форсирана, ставаше ясно, че в края на краищата по-многобройната страна ще победи. Нападателите бяха на открито, а обсадените зад прикритие; десет нападатели падаха срещу един обсаден, обаче редиците на нападателите се попълваха. Така че, докато броят на нападателите се увеличаваше, броят на обсадените намаляваше.

Всичките деветнадесет обсадени бяха зад ретирадата, атаката се провеждаше срещу нея. Те имаха убити и ранени. Най-много петнадесет души се сражаваха още. Един от най-свирепите, Зимния певец, беше страшно обезобразен. Този набит къдрокос бретонец беше от дребните пъргави хора. Едното му око бе изтекло, а челюстта му разбита. Но можеше още да върви. Той пропълзя по спираловидната стълба и се изкачи в стаята на първия етаж, където се надяваше, че ще може да се помоли, преди да умре.

Той се облегна на стената близо до бойницата, за да може да подиша малко свободно.

Долу, пред ретирадата, клането ставаше все по-ожесточено. В един интервал между два залпа Симурден се провикна:

— Слушайте, обсадени! Защо да проливаме повече кръв? Вие сте в ръцете ни. Предайте се. Знайте, че ние сме четири хиляди и петстотин срещу вас, деветнадесетте, с други думи повече от двеста души срещу един. Предайте се.

— Да прекратим това лигавене — отговори маркиз дьо Лантенак.

И двадесет куршума възразиха на Симурден.

Ретирадата не достигаше до свода; това даваше възможност на обсадените да стрелят над нея, но даваше възможност и на нападателите да се прехвърлят зад нея.

— Да щурмуваме ретирадата! — извика Говен. — Искат ли някой доброволно да се прехвърли зад ретирадата?

— Аз — каза сержантът Радуб.

Х РАДУБ

Нападателите бяха изумени от тези думи. Радуб бе влязъл през дупката на пробива, предвождайки авангарда на щурмовата колона; той беше сред шестимата от парижкия батальон, четирима от които вече бяха паднали убити. След като бе извикал: „Аз!“, войниците видяха, че той не тръгна напред, но се отдръпна назад и, приведен, почти пълзейки между краката на сражаващите се, стигна до отвора и излезе. Нима това бе бягство? Един такъв човек да бяга? Какво означаваше това?

Стигнал навън, още ослепен от дима, Радуб потърка очите си, сякаш за да премахне ужаса и мрака, и под светлината на звездите изгледа стената на кулата. И доволен поклати глава, с което искаше да каже: не съм се излъгал.

Радуб беше забелязал, че дълбоката пукнатина, образувана в стената от експлозията на мината, продължаваше и над отвора и достигаше до онази бойница на първия етаж, чиято желязна решетка бе изкъртена и разкривена от топовния изстрел. Железата на изкъртената решетка висяха полусчупени, така че човек можеше да мине през тях.

Човек можеше да мине, но можеше ли да се изкачи дотам? Да, само по пукнатината, но при условие, че е котка.

Такъв беше Радуб. Той принадлежеше към онази порода, която Пиндар^[3] нарича „гъвкави атлети“. Възможно е стар войник да бъде млад човек; Радуб, стар френски гвардеец, нямаше още четиридесет години. Пъргав Херкулес.

Радуб сложи на земята пушката си, свали амуницията и куртката си, задържа само двата си пистолета, които пъкна в колана на панталона си, и захапа със зъби голата си сабя. Дръжките на пистолетите му стърчаха над колана.

Така облекчен от непотребното и наблюдаван в тъмнината от очите на всички ония от щурмовата колона, които още не бяха влезли в кулата, той започна да се изкачва по камъните на пукнатината на стената като по стъпалата на някаква стълба. Липсата на обуца му беше от полза; най-лесно се катери босият крак; той вмъкваше

пръстите на краката си в дупките на камъните. Надигаше се с лактите си и се опираше с коленете си. Изкачването бе трудно, като по зъбите на трион. „Щастие е — мислеше си той, — че няма никой в стаята на първия етаж, защото нямаше да ме оставят да се прехвърля по този начин.“

Така трябваше да изкачи не по-малка от четиридесет стъпки височина. Колкото повече се изкачваше, толкова повече му пречеха щръкналите дръжки на пистолетите му, пукнатината се стесняваше и издигането нагоре ставаше все по-трудно. Рискът да падне се увеличаваше, колкото повече се изкачваше нагоре.

Най-сетне стигна до перваза на бойницата; отместе изкривената и откъртена желязна решетка; отворът беше достатъчно широк, за да мине, надигна се, напрягайки всички сили, опря коляно върху корниза, хвана се с едната си ръка за един железен прът вдясно, а с другата ръка за железен прът вляво и се надигна до кръста пред амбразурата на бойницата, захапал сабята и увиснал над бездната.

Трябваше само да прекрачи, за да скочи в залата на първия етаж. Но в бойницата се появи едно лице.

Изведнъж в мрака пред себе си Радуб видя нещо страхотно — окървавена маска с едно извадено око и с разбита челюст.

Маската го гледаше с единствената си зеница.

Тази маска имаше две ръце; тия две ръце излязоха от мрака и се насочиха към Радуб; едната, само с едно движение, взе двата пистолета от колана му, другата измъкна сабята му от зъбите.

Радуб бе обезоръжен. Коляното му се плъзгаше по наклонения корниз, двете му ръце, стиснали железните пръти на решетката, едва го задържаха над пропастта под него, дълбока четиридесет стъпки.

Тази маска и тези ръце бяха на Зимния певец.

Зимния певец, задушаван от дима, който идваше отдолу, беше успял да стигне до амбразурата на бойницата и там въздухът, който нахлуваше отвън, го беше съживил, вечерният хлад бе съсирил кръвта му и силите му се бяха възвърнали малко; изведнъж той бе видял отвън да се появява бюстът на Радуб; но Радуб, тъй като стискаше с ръце железата, нямаше друг избор, освен да падне или да се остави да бъде обезоръжен; Зимния певец, страшен и спокоен, измъкна пистолетите му от колана и сабята от зъбите.

Започна нечуван двубой. Двубой между обезоръжения и ранения.

Очевидно като победител се очертаваше умирацията. Един куршум стигаше, за да полети Радуб в зеещата под краката му бездна.

За щастие на Радуб Зимния певец, който държеше двата пистолета в една ръка, не можеше да изстреля този куршум и беше принуден да си послужи със сабята. Той нанесе удар с острието в рамото на Радуб. Този саблен удар рани Радуб и го спаси.

Макар лишен от оръжие, но запазил силата си, Радуб не обърна внимание на нараняването, при което всъщност не бе засегната костта, рязко подскочи напред, изпусна железата и влезе в бойницата.

Той застана лице срещу лице със Зимния певец, който бе хвърлил зад себе си сабята и държеше двата пистолета в двете си ръце.

Зимния певец, паднал на колене, се прицели в Радуб почти от упор, но отслабналата му ръка трепереше и не можа да натисне веднага спусъка.

Радуб използва този момент, за да му се присмее.

— Я слушай ти, отворотелна мутро — извика му той, — нима мислиш, че ще ме изплашиш с твоето толкова обезобразено лице? Дявол да те вземе, как са накълцали сурата ти!

Зимния певец все още се целеше.

Радуб продължи:

— Не е за приказване, ама картечът хубаво те е надупчил. Бедното ми момче, Белона^[4] хубаво ти е смачкала физиономията. Хайде, хайде, изплюй си куршума, драги!

Куршумът мина така близо до главата на Радуб, че му откъсна половината от ухото. Зимния певец вдигна другата си ръка, въоръжена с втория пистолет, но Радуб не му даде време да се прицели.

— Стига ти едно ухо! — извика той. — Вече два пъти ме раняваш. Сега ще ти дам да разбереш!

И той се хвърли върху Зимния певец, отблъсна ръката му нагоре във въздуха, отклони изстрела в съвсем друга посока, после хвана и стисна разбитата му челюст.

Зимния певец изрева и припадна.

Радуб го прескочи и го остави да лежи в бойницата.

— Не мърдай сега, ще ти съобщя моя ултиматум — каза му той. — Стой там, влечуго такова. Нали добре разбираш, че сега аз няма да си губя времето, за да те доубивам. Пълзи колкото си искаш по земята като червей. Умри, това ще бъде най-добре. След малко ще разбереш,

че твоето кюре ти е говорило само глупости. Отивай по дяволите, селяндурино.

И се спусна в залата на първия етаж.

— Тук нищо не се вижда — измърмори той.

Зимния певец започна да се гърчи конвулсивно и да крещи в агонията си. Радуб се извърна.

— Тихо! Направи ми удоволствието да млъкнеш, нищожество такава. Ти повече не ме интересуваш. Толкова те презирам, че не искам да те довърша. Върви по дяволите.

И като се замисли, той заби пръсти в косите си и се вгледа в Зимния певец.

— Ах, да! Какво да правя? Всичко върви хубаво досега, но съм без оръжие. Имах само два куршума. Ти ги пропиля, животно! На всичко отгоре този дим ослепява очите.

А като пипна разкъсаното си ухо, извика:

— Ой!

После продължи:

— Много се издигна, като ми конфискува едното ухо! Всъщност по-добре е да ми липсва едно ухо, отколкото нещо друго, нали ми служеше само за украшение. Ти ми одраска и рамото, но това е нищо. Умирай, селянино, аз ти прощавам.

Вслуша се. Ужасяващ бе шумът в ниската зала. Боят беше още по-ожесточен.

— Добре са там долу. Няма що, крещят да живее кралят. Умират благородно.

Настъпи сабята си. Взе я и каза на Зимния певец, който не мърдаше вече и може би бе умрял:

— Виждаш ли, горско човече, за това, което исках да правя, сабята не ми трябва. Прибирам си я от любов към нея. Обаче ми трябваха пистолетите. Дяволите да те вземат, дивако! Ах, какво ще правя? Не съм годен за нищо.

Той тръгна из залата, като се мъчеше да види нещо и да се ориентира. Изведнъж в мрака зад централната колона той забеляза една дълга маса, върху която слабо блещукаха някакви предмети. Опипа ги. Бяха пушки с широки в края дула, пистолети, карабини, цяла редица от подредени огнестрелни оръжия, които сякаш чакаха да

ги вземат; това бе резервата за боя, приготвена от обсадените за втората фаза на атаката; цял арсенал.

— Каква трапеза! — извика Радуб.

И се хвърли над тях като заслепен.

Бе станал страшен.

До отрупаната с оръжие маса се виждаше широко отворената врата на стълбището до горния и до долния етаж. Радуб хвърли сабята си, с двете си ръце взе два пистолета с по два куршума и наведнъж ги изпразни напосоки през вратата надолу по спираловидната стълба, после хвана едно шишане и го изпразни, после грабна една пушка с широк край на дулото, натъпкана с едри сачми, която също изпразни. Тази пушка, изригвайки едновременно петнадесет сачми, изтрещя като залп от картеч. След това Радуб си пое дълбоко въздух и гръмогласно извика в стълбището: „Да живее Париж!“

И като взе втора подобна пушка, но по-голяма от първата, той застана в очакване пред спираловидната стълба.

В ниската зала настъпи неопишуема бъркотия. Такива неочаквани изненади разстройват съпротивата.

Два от трите изстрела на Радуб бяха засегнали противника: единият бе убил по-големия от братята Дървените копия, а другият бе убил Узар, всъщност господин дьо Келен.

— Те са горе! — извика маркизът.

Той сякаш заповяда да изоставят ретирадата — едно подплашено ято птици не може да изхвърчи по-бързо, както обсадените побягнаха към стълбата. Маркизът насърчаваше това бягство.

— По-бързо! — викаше той. — Проява на храброст е да се спасим. Да се качим всички на втория етаж. Там ще продължим.

Той последен изостави ретирадата.

Тази смелост го спаси.

Застанал пред стълбата, горе на първия етаж, Радуб с пръст върху спусъка на пушката чакаше отстъплението. Първите, които се появиха пред него в извивката на спиралата, бяха направо застреляни и паднаха като покосени от мълния. Ако маркизът бе между тях, щеше да загине. Преди Радуб да успее да вземе друго оръжие, останалите минаха нагоре, а маркизът последен и по-бавно от другите. Всички смятаха, че стаята на първия етаж е изпълнена от нападателите, и затова не се спряха, а избързаха да влязат в залата на втория етаж,

тоест в стаята с огледалата. Там именно беше желязната врата, там беше и напоеният със сира фитил, там именно трябваше или да капитулират, или да умрат.

Изненадан също като тях от гърмежите в стълбището и без да може да си обясни откъде идва тази помощ, Говен се възползува и, без да му мисли, прескочи ретирадата заедно с войниците си и със сабя в ръка гони обсадените чак до първия етаж.

Там намери Радуб.

Радуб първо отдаде чест и после каза:

— За минутка, командире. Аз направих това. Спомних си за Дол. Постъпих като вас. Поставих неприятеля между два огъня.

— Добър ученик — каза Говен, като се усмихна.

Когато човек е дълго време на тъмно, очите му привикват с тъмнината и започват да гледат като тия на нощните птици; Говен забеляза, че Радуб е целият окървавен.

— Ти си ранен, другарю!

— Не обръщайте внимание на това, командире. Какво значение има дали съм с едно ухо повече или по-малко? Ранен съм и със сабя, ама не ме е грижа. Човек и прозорец да счупи, пак малко се порязва. Всъщност не съм изцапан само с моя кръв.

Направиха нещо като почивка в залата на първия етаж, завладяна от Радуб. Донесоха фенер. Симурден отиде при Говен. Те започнаха да се съвещават. Имаше наистина за какво да се размишлява. Нападателят не знаеха тайните на обсадените; те не подозираха, че противникът им се нуждае от бойни припаси; не знаеха, че защитниците на крепостта привършваха барута; вторият етаж беше последната позиция на съпротивата; нападателите можеха да предполагат, че стълбището е минирано.

Обаче съвсем ясно бе, че неприятелят не може да им избяга. Оцелелите бяха като заключени. Лантенак попадна в капана.

При тази увереност нападателите можеха да си позволят за кратко време да потърсят възможното най-добро разрешение. Имаха вече доста убити. Трябваше да се постараят да не загубят много хора в този последен щурм.

Голям бе рискът в тази решителна атака. Навярно трябваше в началото да отбият силен вражески огън.

Сега боят бе прекъснат. Нападателите, овладели приземието и първия етаж, очакваха заповед, за да продължат. Говен и Симурден се съвещаваха. Радуб мълчаливо присъствуваше.

Той боязливо пак отдаде чест.

— Командирю?

— Какво има, Радуб?

— Имам ли право на една малка награда?

— Разбира се. Поискай каквото желаш.

— Искам да се изкача пръв.

Нямаше как да му се откаже. Впрочем той би го направил и без разрешение.

ХІ ОТЧАЯНИТЕ

Докато на първия етаж се съвещаваха, на втория етаж се барикадираха. Успехът е изстъпление, а поражението бяс. Двамата етажа щяха да се нахвърлят отчаяно един срещу друг. Допирът до победата опиянява. Долу беше надеждата, която би била най-голямата човешка сила, ако не съществуваше отчаянието.

Отчаянието беше горе.

Едно отчаяние спокойно, студено, злоещо.

Стигнаха до тази зала, над която нямаше вече никакво убежище за тях, първата грижа на обсадените беше да залостят входа. Излишно беше да затворят вратата, по-добре беше да задръстят стълбището. В подобен случай едно препятствие, през което може да се гледа и да се води сражение, е за предпочитане пред една затворена врата.

Осветяваше ги факлата в подставката на стената, която Иманус бе оставил близо до напоения със сира фитил.

В тази зала на втория етаж имаше един от онези големи и тежки дъбови сандъци, в които съхраняваха дрехи и бельо преди изобретяването на шкафовете с чекмеджета.

Те издърпаха сандъка и го изправиха зад вратата към стълбата. Така здраво се укрепиха и запушиха входа. Само над свода оставаше тясно пространство, през което можеше да мине човек — прекрасна

позиция за убиване на нападателите един по един. Обаче беше съмнително, че те ще се решат на такъв риск.

Преграждането на входа им даде възможност да си отдъхнат.

Преброиха се.

От деветнадесетте бяха останали само седем, между тях Иманус. С изключение на Иманус и на маркиза всички бяха ранени.

Петимата ранени, които се чувствуваха много добре, защото в разгара на боя всички рани, които не са смъртоносни, оставят човека да действа, бяха Шатене, наречен Роби, Гиноазо, Оанар Златния клон, Брен-д'Амур и Грап-Франкьор. Всички други бяха убити.

Те вече нямаха бойни припаси. Паласките бяха изпразнени. Преброиха патроните. Колко изстрела можеха да дадат седмината? Четири.

Бяха стигнали до този момент, в който не им оставаше нищо друго, освен да загинат. Бяха притиснати до зееща страшна пропаст. Съвсем накрая.

В това време атаката бе подновена; но сега вече бавно и по-уверено. Чуваше се как нападателите опипват стълбището стъпало по стъпало, като удрят по тях с прикладите.

Никаква възможност за бягство. Не можеше ли през библиотеката? Но там на платото имаше шест заредени оръдия със запалени фитили. През горните стаи? Но оттам накъде? През тях се стигаше до терасата. А оттам имаше само една възможност — да се хвърлят надолу от върха на кулата.

Живите седем души от тази епична банда се виждаха абсолютно затворени сред дебелите стени, които едновременно ги защитаваха и ги предаваха. Те не бяха още заловени; но вече бяха пленници.

Маркизът се провикна:

— Приятели, всичко е свършено.

След кратко мълчание добави:

— Гран-Франкьор отново става абат Тюрмо.

Всички паднаха на колене с молитвените броеници в ръце. Ударите от прикладите на пушките на нападателите се чуваха все по-близо.

Гран-Франкьор, целият окървавен от куршум, който бе одраскал главата му и откъснал парче кожа с коса, вдигна в дясната си ръка

разпятието. Маркизът, скептик в дъното на душата си, коленичи с един крак.

— Нека всеки на висок глас изповяда греховете си — каза Гран-Франкьор. — Ваша светлост, говорете.

Маркизът отвърна:

— Убивах.

— Убивах — каза Оанар.

— Убивах — каза Гиноазо.

— Убивах — каза Брен-д'Амур.

— Убивах — каза Шатене.

— Убивах — каза Иманус.

Гран-Франкьор подзе:

— В името на светлата троица аз ви опрощавам. Мир вам!

— Амин! — отвърнаха всички.

Маркизът стана.

— А сега — каза той — да умрем.

— И да убиваме — каза Иманус.

Удари с приклади започнаха да разтърсват сандъка, който преграждаше вратата.

— Мислете за бога — каза свещеникът. — За вас вече земята не съществува.

— Да — отвърна маркизът, — ние сме в гроба.

Всички наведоха глави и започнаха да се удрят по гърдите. Само маркизът и свещеникът стояха прави. Всички очи бяха устремени надолу към земята, свещеникът се молеше, селяните се молеха, маркизът мислеше. Сандъкът, върху който удряха сякаш с чукове, звънтеше зловещо.

В този миг зад тях изкрещя един бодър и силен глас:

— Аз нали ви казах, ваша светлост!

Всички се извърнаха изумени.

Една дупка се беше отворила в стената. Един камък, отлично вмъкнат между другите, без да бъде циментиран, с по една ос отгоре и отдолу, се беше завъртял като въртележка около себе си и разтворил стената. Така завъртелият се около оста си камък беше открил два прохода, единият вдясно, другият вляво, тесни, но все пак през тях можеше да мине човек. Зад тази неочаквана врата се виждаха първите стъпала на спираловидна стълба. В отвора се появи човешко лице.

Маркизът позна Халмало.

ХІІ СПАСИТЕЛ

— Ти ли си, Халмало?

— Аз, ваша светлост. Както виждате, съществуват въртящи се камъни и оттук може да се излезе. Идвам навреме, но трябва да се избърза. След десет минути ще бъдете сред гората.

— Бог е велик — каза свещеникът.

— Спасявайте се, ваша светлост — извикаха всички.

— Най-напред всички вие — каза маркизът.

— Вие пръв, ваша светлост — каза абатът Тюрмо.

— Аз последен.

И маркизът продължи със строг глас:

— Няма благотворителност в боя. Ние нямаме време да бъдем великодушни. Вие сте ранени. Заповядвам ви да живеете и да бягате. Бързо! Използвайте този изход. Благодаря, Халмало.

— Господин маркизе, няма ли да се сбогуваме? — каза абатът Тюрмо.

— Долу, разбира се. Оттук може да се измъкнем само един по един.

— Няма ли ваша светлост да ни определи сборен пункт?

— Да, на една полянка в гората. При Камъка-Говен. Знаете ли мястото?

— Знаем го всички.

— Там ще бъда утре по обед. Всички, които могат да ходят, да бъдат там.

— Ще бъдем.

— И ще продължим войната — каза маркизът.

В това време Халмало, опрял се на въртящия се камък, забеляза, че той е станал неподвижен. Отворът не можеше вече да се затвори.

— Ваша светлост — каза той, — да побързаме сега, защото камъкът не се върти. Аз успях да отворя прохода, но няма да мога да го затворя.

Наистина камъкът, стоял дълго време неподвижен, сякаш се беше сковал в оста си. Беше вече невъзможно да се завърти.

— Ваша светлост — подзе Халмало, — аз се надявах да затворя отново прохода и когато сините влязат тук, да не намерят никого и да не разберат нищо, а да си помислят, че сте се изпарили. Но ето че камъкът засече. Неприятелят ще види входа отворен и ще може да ви преследва. Поне да не губим нито една минута. Бързо всички по стълбата.

Иманус сложи ръката си върху рамото на Халмало:

— Приятелю, за колко време можем да излезем от този проход и да бъдем на безопасност в гората?

— Никой ли не е сериозно ранен? — попита Халмало.

Те отвърнаха:

— Никой.

— В такъв случай за четвърт час.

— Значи — продължи Иманус, — ако неприятелят не влезе тук по-рано от четвърт час...

— Ще може да ни преследва, но няма да ни настигне.

— Но те ще бъдат тук след пет минути — каза маркизът, — този стар сандък няма да ги задържи. Няколко удара с приклад ще го разбият. Четвърт час! Кой ще ги задържи четвърт час?

— Аз — каза Иманус.

— Ти ли, Гуж-льо-Брюан?

— Аз, ваша светлост. Изслушайте ме. От вас шестимата петима са ранени. Аз не съм дори одраскан.

— Нито пък аз — каза маркизът.

— Вие сте вожд, ваша светлост. Аз съм войник. Вождът и войникът са две различни неща.

— Зная, всеки от нас има различна задача.

— Не, ваша светлост, ние, аз и вие, имаме една и съща задача — да ви спасим.

Иманус се обърна към другарите си:

— Другари, задачата е да поставим в шах неприятеля и колкото е възможно да забавим преследването. Слушайте. Аз съм в пълна сила, не съм загубил нито капка кръв; понеже не съм ранен, ще издържа по-дълго време от всеки друг. Тръгнете всички. Оставете ми оръжието си.

Добре ще го използвам. Наемам се да задържа неприятеля цял половин час. Колко заредени пистолета има?

— Четири.

— Поставете ги на земята.

Изпълниха желанието му.

— Добре. Аз оставам. Ще видят с кого имат работа. А сега бързо, тръгвайте.

В такива критични моменти няма време за благодарности. Едвам можаха да му стиснат ръката.

— До скоро виждане — каза му маркизът.

— Няма, ваша светлост. Смятам, че няма. Няма скоро! Защото ще умра.

Всички поеха един след друг по тясната стълба, ранените най-напред. Докато другите се спускаха надолу, маркизът извади моливчето от джобното си тефтерче и написа няколко думи върху камъка, който вече не можеше да се върти и оставяше изхода отворен.

— Елате, ваша светлост, само вие останахте — каза Халмало.

И Халмало започна да слиза.

Маркизът го последва.

Иманус остана сам.

ХІІІ ПАЛАЧ

Четири пистолета бяха оставени върху плочите, защото тази зала нямаше дървен под. Иманус взе два, по един във всяка ръка.

Той тръгна косо към входа на стълбата, който сандъкът преграждаше и закриваше.

Нападателят очевидно се страхуваха от някаква изненада, от една от тия последни експлозии, които са гибелни както за победителя, така и за победения. Колкото първата атака беше стремителна, толкова последната беше бавна и предпазлива. Те не можаха, а може би не искаха да разрушат яростно сандъка; те разбиха с приклади дъното му, а капака му пробиха с щикове и през дупките се мъчеха да видят какво има в залата, преди да се решат да влязат в нея.

Светлината на фенерите, с които осветяваха стълбата, преминаваше през тези дупки.

В една от тези дупки Иманус забеляза око, което гледаше през нея. Той внезапно насочи дулото на един от пистолетите си и натисна спусъка. Изстрелът изсвистя и Иманус с радост чу ужасен вик. Влязъл през окото, куршумът бе пробил главата и войникът, който гледаше през дупката, падна по гръб върху стълбата.

На две места нападателите бяха отворили в долната част на капака доста широки дупки, които използваха като две амбразури; Иманус се възползува от една от тези дупки, провря ръката си и напосоки изпразни втория си пистолет в нападателите. Навярно куршумът рикошира, защото се чуха виковете на няколко души, сякаш трима-четирима бяха убити или ранени, а в стълбището се вдигна голяма врява от хора, които бягаха и отстъпваха.

Иманус хвърли двата пистолета, които бе изпразнил, и взе другите два, после с двата пистолета в ръце погледна през дупките на сандъка.

И видя първата последица от неговата защита.

Нападателите се бяха върнали надолу по стълбата. Умиращи войници се гърчеха по стъпалата. От спираловидната стълба се виждаха само три-четири извивки.

Иманус реши да чака.

— Всичко това е спечелено време — мислеше той.

В това време той видя как по стъпалата на стълбата пълзи по корем човек, а веднага под него една войнишка глава се появи зад централния стълб на спиралата. Иманус се прицели в тази глава и стреля. Чу се вик, войникът падна, а Иманус прехвърли от лявата в дясната ръка последния зареден пистолет, който му остана.

В този момент, почувствувал страшна болка, изрева и той. Една сабя раздираше търбуха му. Нечия ръка, ръката на човека, който пълзеше, се беше пъкнала във втората амбразура в долната част на сандъка и тази ръка бе забила сабя в корема на Иманус.

Раната беше ужасна. Коремът бе разпран от горе до долу.

Иманус не падна. Той изскърца със зъби и каза:

— Добре!

После, като залиташе и се влачеше заднешком, той стигна до факлата, която гореше до желязната врата, остави пистолета си на

земята и хвана факлата и като придържаше с лявата си ръка изсочилите черва, наведе с дясната си ръка факлата и подпали напоения със сяра фитил.

Огънят хвана, фитилът пламна. Иманус хвърли факлата, която продължи да гори на земята, и взе пистолета си; макар че се повали върху плочите, той още се държеше и раздуха факлата с малкото дъх, който му оставаше.

Пламъкът побягна, мина под железната врата и тръгна към замъка върху моста.

Виждайки, че гнусният му замисъл успява, може би по-доволен от своето престъпление, отколкото от храбростта си, този човек, който преди малко се прояви като герой, а сега вече беше само убиец, се усмихна преди да умре.

— Те ще си спомнят за мене — прошепна той. — С техните деца аз отмъщавам за нашите деца и за краля, който е в Тампл.

XIV

ИМАНУС СЪЩО СИ ОТИВА

В същия миг се вдигна голям шум и сандъкът, ударен с голяма сила, се разпадна и откри входа на един човек, който се втурна в залата със сабя в ръка.

— Аз съм, Радуб; кой ще ми излезе насреща? Омръзна ми да чакам. Рискувам, все ми е едно, нали вече изкормих едного. Сега заставам срещу всички ви. Няма значение дали други идват след мене или няма никой — аз съм тук. Вие колко души сте?

Беше наистина Радуб, и то сам. След убийствения огън на Иманус по стълбището Говен, който се боеше от скрита мина, беше изтеглил хората си и сега се съвещаваеше със Симурден.

Застанал на прага със сабя в ръка, при тази тъмнина, в която само почти угасналата факла едва хвърляше някаква светлинка, Радуб повтори въпроса си:

— Аз съм сам. Вие колко сте?

Като не чу нищо, той тръгна напред. Едно от ония избухвания на светлина, които от време на време хвърлят загасващите огнища и които

биха могли да се нарекат светлинни стенания, бликна от факлата и освети цялата зала.

Радуб забеляза едно от малките окачени по стената огледала, приближи се до него, погледна окървавеното си лице и увисналото си ухо и каза:

— Отвратително префасониране.

После се обърна, изненадан, че вижда залата празна.

— Няма никой! — извика той. — Наличен състав — нула.

Той забеляза завъртения камък, отвора и стълбата.

— О, разбирам. Изхвърчали са. Елате де, другари, елате всички! Те са си отишли. Измъкнали са се, изпарили са се, офейкали са, обрала са си парцалите. Тази стара кула е била пукната като стомна. Ето дупката, през която е минала тази сган. Как може да се излезе на глава с Пит и с Кобург при такива фокуси! Дяволският господ им е дошъл на помощ! Тук вече няма никой!

Разнесе се изстрел от пистолет, куршумът докосна лакътя му и се сплеска в стената.

— Но не! Има някой. Кой е този, който проявява добрината да ми окаже това внимание?

— Аз — каза един глас.

Радуб протегна шия и различи в полумрака нещо, което беше Иманус.

— О — извика той, — хванах един! Другите са се спасили, но ти не ще се спасиш.

— Вярваш ли? — отвърна Иманус.

Радуб направи една крачка напред и се спря.

— Ей, ти, човече, който си на земята, кой си ти?

— Аз съм този, който е на земята и който се надсмива на тия, които са изправени на краката си.

— Какво държиш в дясната си ръка?

— Пистолет.

— А в лявата ръка?

— Червата си.

— Аз те пленявам.

— Аз те презирам.

И Иманус, навел се над горящия фитил, издуха последния си дъх и издъхна.

Няколко мига след това Говен със Симурден и всички други бяха в залата. Всички видяха отвора. Претърсиха навсякъде, разгледаха стълбата; тя извеждаше до един изход в дола. Установиха бягството. Разтърсиха Иманус, беше мъртъв. Говен с фенер в ръка разгледа камъка, който бе отворил врата на обсадените; той бе чувал да се говори за този въртящ се камък, но също считаше преданието за басня. Разглеждайки камъка, той забеляза нещо, написано с молив; приближи фенера и прочете: „Довиждане, господин виконте. ЛАНТЕНАК.“

Гешан се бе приближил до Говен. Ясно бе, че е излишно да ги преследват, извършеното бягство бе пълно, бегълци разполагаха с цялата околност — храсталаците, дола, гората, населението; навярно те вече бяха твърде далече; нямаше начин да ги намерят; а и цялата гора Фужер беше огромно скривалище. Какво да се прави? Всичко трябваше да се започне отново. Говен и Гешан размениха разочарованията и предположенията си.

Симурден, все така сериозен, слушаше, без да каже нито дума.

— Гешан, сега му е времето да ви попитам къде е стълбата? — каза Говен.

— Командирю, тя не е пристигнала.

— Но нали ние видяхме да идва кола, охранявана от жандарми.

Гешан отвърна:

— Тя не носеше стълбата.

— А какво носеше?

— Гилотината — отвърна Симурден.

XV

В ЕДИН ДЖОБ НЕ СЕ СЛАГА ЧАСОВНИК И КЛЮЧ

Маркиз дьо Лантенак не се намираще толкова далече, колкото те предполагаха.

Той съвсем не беше в пълна безопасност и далеч от техния обсег. Той следваше Халмало.

Стълбата, по която Халмало и той бяха слезли след другите бегълци, свършваше близо до дола и сводовете на моста с тесен сводест коридор. Този коридор водеше в естествен пролом, единият край на който стигаше до дола, а другият до гората. Проломът, напълно

незабележим, се провираше между непроходима растителност. Тук бе невъзможно да се залови човек. Беглец, стигнал веднъж в този пролом, трябваше да бяга като смок, за да не го намерят. Входът на тайния коридор към стълбата беше толкова добре затулен с къпинови храсти, че строителите на подземния проход бяха сметнали за излишно да го прикриват по друг начин.

На маркиза не му оставаше нищо друго, освен да тръгне. Не се безпокоеше, че не се е предрешил. Откакто бе пристигнал в Бретан, той носеше все същите селски дрехи, като смяташе, че така е по-достойно.

Той само свали сабята си и я захвърли заедно с колана.

Когато Халмало и маркизът излязоха от коридора и влязоха в пролома, другите петима Гиноазо, Оанар Златния клон, Брен-д'Амур, Шатене и абатът Тюрмо — бяха вече изчезнали.

— Бързо са излетели — каза Халмало.

— Направете като тях — каза маркизът.

— Ваша светлост иска да го оставя сам?

— Разбира се. Казал съм ти вече. Човек най-добре се спасява, когато е сам. Където един минава, двама не минават. Ако сме заедно, ще привлечем вниманието. Ти ще ме издадеш, а и аз ще те издам.

— Ваша светлост познава ли този край?

— Да.

— Ваша светлост, значи ще се срещнем при Камъка-Говен?

— Утре. По обед.

— Ще дойда. Всички ще дойдем.

Халмало замълча за миг.

— О, ваша светлост, като си помисля само, че ние с вас бяхме в открито море, че бяхме сами, че аз исках да ви убия, че вие сте били моят сеньор, че вие трябваше да ми кажете това, а не ми го казахте! Какъв човек сте вие!

Маркизът подзе:

— Англия! Няма друг изход. След петнадесет дни англичаните трябва да бъдат във Франция.

— Трябва да направя доста голям отчет на ваша светлост. Изпълних всичките ваши поръчения.

— Утре ще говорим за всичко това.

— До утре, ваша светлост.

— Я чакай. Гладен ли си?

— Може би, ваша светлост. Толкова много бързах да дойда, че не зная дали съм ял днес.

Маркизът извади от джоба си парче шоколад, разчупи го на две, даде едната половина на Халмало и започна да яде другата.

— Ваша светлост — каза Халмало, — вдясно от вас е долът; вляво от вас е гората.

— Добре. Остави ме. Върви по своя път.

Халмало се подчини. Той потъна в мрака. Чу се шум от смачкани храсти и после нищо повече. След няколко секунди беше невъзможно да открие следата му. Този Бокаж, настръхнал и оплетен от растителност, беше съюзник на беглеца. Тук човек не само се скриваше, той изчезваше. Тази именно възможност за бързи разпръсквания караше нашите армии да бъдат нащрек пред винаги отстъпващата Вандея и пред нейните бойци, които бяха толкова изумителни бегълци.

Маркизът застана неподвижно. Той беше от ония хора, които се стараят да потискат чувствата си; но не можа да устои на вълнението, когато пое чист въздух, след като бе дишал толкова кръв и сеч. Да се почувствуващ напълно спасен, след като си бил напълно погубен; след гроба, който си видял съвсем близо до себе си, да бъдеш в пълна безопасност; да се измъкнеш от смъртта и да се върнеш отново в живота — всичко това можеше да разтърси дори човек като Лантенак; така че той, макар да бе преживял всичко това, не можеше да лиши своята непоколебима душа от мигновено разчувствуване. Той призна пред себе си, че е доволен. Но бързо укроти това чувство, което почти наподобяваше на радостта. Той извади часовника си и го стисна да звъни. Колко ли бе часът?

За голяма негова изненада беше само десет часът. Когато се преживее едно такова сътресение в живота, което поставя всичко на карта, човек винаги се изненадва, че наситените с толкова събития минути не са по-дълги от другите. Предупредителният оръдеен изстрел бе даден малко преди залез-слънце и в Тург нахлу щурмовата колона половин час след това, между седем и осем часа, когато започна да се свечерява. Значи, гигантската битка, започнала в осем часа, беше завършила в десет. Цялата тази епопея беше продължила сто и двадесет минути. Понякога катастрофите стават със светкавична

бързина. Събитията имат тази изненадваща способност да съкращават времето.

И като разсъждаваше така, изненада го обратното; необикновена беше съпротивата от два часа на толкова малко хора срещу толкова многоброен противник; и наистина тя не беше кратка, нито пък бързо завърши тази битка на деветнадесетте срещу четирите хиляди.

Обаче време бе да тръгне, Халмало навярно беше далече и маркизът реши, че е излишно да стои повече тук. Той отново сложи часовника си в жакета, но не в същия джоб, защото беше забелязал, че там беше и ключът от желязната врата, който му даде Иманус, и ключът можеше да счупи стъклото на часовника му: така той се подготви да навлезе в гората. Но когато се канеше да тръгне вляво, стори му се, че някакъв слаб лъч достига до него.

Той се обърна и през храсталаците, очертани ясно с най-малки подробности върху червен фон, той забеляза силен блясък в дола. Няколко крачки само го деляха от дола. Той тръгна, после се отказа, като реши, че е излишно да се излага на тази светлина; каквото и да е, не е негова работа в края на краищата; той отново се отпрати натам, където му бе посочил Халмало, и направи няколко крачки към гората.

Изведнъж, когато потъна дълбоко и се скри под къпините, той чу страшен вик над главата си; този вик като че ли идеше от самия край на платото над дола. Маркизът вдигна очи и се спря.

[1] Vox in deserto (лат.) — глас в пустиня. ↑

[2] Есхил (ок. 525–456 пр.н.е.) — древногръцки драматург, наречен „баща на трагедията“. Произхождал от знатен атински, род, израснал в Елевсина — стар религиозен и културен център на Атика. Взел участие във всички най-важни сражения през периода на гръцко-персийските войни, някои от които отразил в произведенията си. ↑

[3] Пиндар (ок. 518–442 пр.н.е.) — древногръцки поет, роден в Беотия. Особено известен с епиникиите си — тържествени хорови песнопения, предназначени за изпълнение при тържества, прославящи победителите и техния род. ↑

[4] Белона — богиня на войната в древноримската митология. ↑

КНИГА ПЕТА

IN DAEMONE DEUS^[1]

I

НАМЕРЕНИ, НО В ОПАСНОСТ

В момента, когато забеляза кулата, обагрена от залязващото слънце, Мишел Флешар се намираше на повече от една левга от нея. Тя, която едва крачеше, съвсем не се подвоуми пред този път, който трябваше да измине. Жените са слаби, но майките са силни. Тя продължи да върви.

Слънцето бе залязло, настъпил бе здрач, после дълбок мрак; като продължаваше да върви, тя чу, че в далечината една камбанария, която не се виждаше, удари осем часа, след това девет часа. Тази камбанария навярно бе на Паринье. От време на време жената се спираше, за да се вслушва в едни глухи удари, които може би бяха смътните шумове на нощта.

Тя вървеше право напред, като мачкаше остриите степни бодили с окървавените си крака. Ръководеше я слабата светлина, която се излъчваше от далечната кула и загадъчно сияеше в мрака. Тази светлина ставаше по-ярка, когато ударите ставаха по-ясни, после угасна.

Широкото плато, по което вървеше Мишел Флешар, беше покрито само с трева и дива метла, никъде нямаше нито къща, нито дърво; то постепенно се издигаше и докъдето стигаше погледът дългият му и остър десен край опираше до тъмния, осеян със звезди хоризонт. Кулата, която бе пред очите ѝ, поддържаше нейните сили да върви нагоре.

Тя я виждаше как бавно израства.

Ние вече казахме, че глухите избухвания и бледите светлини идваха от кулата на интервали; изчезваха, после пак се появяваха, като

поставяха някаква остра загадка пред нещастната майка, обзета от отчаяние.

Изведнъж те престанаха; угасна всичко — и шум, и светлина; настъпи пълна тишина, някакъв злокобен покой.

В този именно миг Мишел Флешар стигна до края на платото.

Тя забеляза под краката си дола, чието дъно се губеше в мрака на нощта; недалече от нея, в горната част на платото, имаше множество колела, насипи и амбразури на една оръдейна батарея, а пред нея — една смътно осветена от запалените фитили на батареята огромна сграда, която сякаш бе построена от мрак, по-черен от мрака, който я заобикаляше.

Тази сграда се състоеше от мост, чиито сводове потъваха в дола, и от някакъв замък, който се издигаше върху моста, а мостът и замъкът се опираха на високата тъмна грамада на кулата, към която майката бе вървяла от толкова далеч.

Виждаше се как светлини се движат зад прозорците на кулата, а от врявата, която се носеше, можеше да се предположи, че кулата гъмжи от хора, на някои от които силуетите се очертаваха чак горе на терасата.

До батареята имаше лагер, в който Мишел Флешар различаваше войниците на пост, но те не можеха да я видят поради тъмнината и храсталаците.

Тя бе застанала на самия край на платото, толкова близо до моста, че ѝ се струваше, че почти може да го докосне с ръка. От него я разделяше дълбочината на рова. Тя виждаше в тъмнината трите етажа на замъка върху моста.

Тя стоя така кой знае колко време, защото бе загубила представа за времето, замислена и мълчалива пред тази зинала пропаст и пред тази мрачна сграда. Какво беше това? Какво ставаше там? Това ли е Тург? Виеше ѝ се свят от някакво очакване, което приличаше и на завършек, и на начало. Питаше се защо бе дошла тук.

Тя гледаше и слушаше.

Изведнъж всичко изчезна от погледа ѝ.

Димна завеса се издигна между нея и това, което гледаше; парлив сърбеж затвори очите ѝ. Но след миг през затворените клепачи почувствува пурпурен блясък и отвори очи.

Пред нея нямаше вече тъмна нощ, а някакъв злокобен ден, причинен от огън. Пред очите ѝ започваше пожар.

Черният дим бе станал кървавочервен от големия пламък по средата му; този пламък ту се появяваше, ту изчезваше, гърчейки се свирепо като светкавиците и змиите.

Пламъкът излизаше като език от нещо подобно на зверска уста, която всъщност беше прозорец, зад който гореше огън. Прозорецът, защитен от желязна решетка, зачервена вече от пламъка, беше един от прозорците на долния етаж на построения върху моста замък. От цялата сграда се виждаше само този прозорец. Димът покриваше всичко, дори платото, и само брегът на дола се очертаваше като черно петно върху аленочервения пламък.

Мишел Флешар гледаше учудена. Димът е облак, облакът е сън; тя не знаеше какво вижда. Трябваше ли да побегне? Трябваше ли да остане? Тя почти чувствуваше, че не е на земята.

Духна вятър, разкъса димната завеса и изведнъж в отвора се разкри в целия си ръст трагичната крепост — кулата, мостът, замъкът — ослепителна, страшна, позлатена великолепно от пожара, който я осветяваше от горе до долу. Мишел Флешар можа да види всичко в зловещия блясък на огъня.

Гореше долният етаж на замъка, построен върху моста.

Над него се виждаха другите два етажа, незасегнати още от огъня, но сякаш понесени в кошница от пламъци. От брега на дола, където стоеше Мишел Флешар, смътно се виждаше вътрешността през преградите от огън и дим. Всички прозорци бяха отворени.

През много големите прозорци на втория етаж Мишел Флешар виждаше покрай стените шкафове, които, както ѝ се струваше, бяха пълни с книги, а в полумрака на пода пред един от прозорците едва се очертаваше една малка купчина, нещо като гнездо или люпило, което сякаш помръдваше от време на време.

Тя продължи да я гледа.

Какво ли бе тази купчинка от сенки?

В някои моменти ѝ се искаше да мисли, че тя е от живи същества; тресеше я, не беше яла от сутринта, беше вървяла, без да си почине, беше крайно изтощена, чувствуваше се в някаква халюцинация, на която инстинктивно не вярваше; въпреки това очите ѝ, които все повече се втренчваха, не можеха да се откъснат от тази

неясна купчина от всевъзможни предмети, навярно неодушевени и, както ѝ се виждаха, неподвижни, проснати там върху паркета на тази зала, намираща се над пожара.

Изведнъж огънят, сякаш надарен с воля, извиси отдолу един от езиците си към мъртвия бръшлян, покрил тъкмо онази фасада, в която гледаше Мишел Флешар. Би могло да се каже, че пламъкът току-що открива тази мрежа от сухи клони; една искра се впи лакомо в нея и започна да се изкачва нагоре по стъблото на виещото се растение със страшната ловкост на подпален барут. Само за миг пламъкът стигна до втория етаж. Така че отгоре освети вътрешността на първия етаж. Изведнъж ярката светлина очерта три заспали малки същества.

Малката купчинка беше очарователна — преплетени крачета и ръчички, затворени клепачи, усмихнати руси глави.

Майката позна своите деца.

Тя нададе страшен вик.

С такава неизразима мъка могат да викат само майките. Нищо по-диво и нищо по-трогателно. Когато една жена издава такъв вик, струва ти се, че чуваш вълчица; когато вълчица вие така, струва ти се, че чуваш жена.

Викът на Мишел Флешар приличаше на вой. Хекуба^[2] зави, казва Омир^[3].

Този вик бе чул маркиз дьо Лантенак.

Знаем, че той се спря.

Маркизът стоеше между изхода на прохода, през който го бе извел Халмало, и дола. През оплетените храсти над себе си той видя моста в пламъци, Тург зачервена от отражението, а през пролуката между два клона на другата страна, на брега на платото, точно срещу горящия замък, където бе светло като ден от пожара, забеляза над главата си една обезумяла и жалка фигура, една жена, надвесила се над дола.

От тази жена идваше този вик.

Тази фигура не беше вече Мишел Флешар, тя беше Горгона^[4]. Клетниците са страхотни. Селянката се бе превърнала в евменида^[5]. Тази неизвестна селянка, груба, невежа, безразсъдна, изведнъж взе епическите размери на отчаянието. Големите страдания са мощен двигател на душата; тази майка беше самото майчинство; всичко, което обобщава човечността, е свръхчовешко; тя стърчеше там, на брега на

дола, пред този голям пожар, пред това престъпление като някаква гробовна сила; викът ѝ бе вик на звяр с жест на богиня; тя сипеше проклетия и лицето ѝ приличаше на пламтяща маска. Нищо по-властно от блясъка на очите ѝ, облени в сълзи; погледът ѝ сразяваше мълниеносно пожара.

Маркизът слушаше. Всичко падаше върху главата му; чуваше се нещо нечленоразделно и сърцераздирателно, приличащо повече на ридания, отколкото на думи.

— О, боже мой! Децата ми! Това са моите деца! На помощ! Към огъня! Към огъня! Към огъня! Ама вие, значи, сте разбойници! Нима няма някой тук? Но децата ми ще изгорят! Ах, какво става! Жоржет! Децата ми! Гро-Ален, Рене-Жан! Но какво значи всичко това? Кой е сложил там децата ми? Те спят! Луда съм! Това е невъзможно! На помощ!

В това време настъпи голямо движение в Тург и по платото. Целият лагер тичаше около избухналия огън. След като се справиха с картеча, нападателите трябваше да се справят с пожара. Говен, Симурден, Гешан даваха заповеди. Но какво да се направи? От пресъхналия поток в дола можеше да се изгребат едва няколко ведра вода. Тревогата растеше. Целият бряг край платото се изпълни с изплашени хора, които гледаха.

А това, което гледаха, беше страшно.

Гледаха и не можеха да направят нищо.

Пламъкът, който се бе изкачил по бръшляна, бе обхванал горния етаж. Той бе стигнал тавана, изпълнен със слама, и плъзна по него. Сега целият таван гореше. Пламъкът танцуваше; злокобно нещо е радостта на пламъка. Сякаш злодей раздухваше тази клада. Би могло да се каже, че страшният Иманус целият се бе превърнал в огнена вихрушка, че живееше в унищожителната сила на огъня и че чудовищната му душа е станала пожар. Етажът на библиотеката не беше още засегнат, височината на неговия таван и дебелината на стените му забавяха мига на подпалването, но тази фатална минута приближаваше; лижеха го пламъците от първия етаж и го галеха тия от третия етаж. Докосваше го отвратителната целувка на смъртта. Под него приземие с лава, над него свод от жарава; ако се пробие подът, всичко ще се срути в червената пепел; ако се отвори дупка в тавана, всичко ще бъде затрупано от разпалените въглени. Рене-Жан, Гро-Ален

и Жоржет не се бяха събудили още, спяха дълбок и спокоен детски сън и през пролуките на огнените пламъци и на дима, които на интервали ту закриваха, ту откриваха прозорците, в тази огнена пещера човек можеше да ги види като в сияние на метеор как спокойно, миловидно, неподвижно са заспали доверчиво в ада като три исусчета; и един тигър би заплакал при вида на тези рози в тази пещ и тези люлки в този гроб.

Майката продължаваше да кърши ръце:

— Към огъня! Викам гасете огъня! Глухи ли сте, че не идвате? Изгарят децата ми! Идвайте де, хора, които сте тук! Аз вървях по цели дни и ето как ги намерих! Към огъня! На помощ! Ангелчетата ми! Нали са ангелчета! Какво са направили тия невинни деца! Мене ме разстреляха, а тях ги горят! Кой върши тия неща? На помощ! Спасете децата ми! Не ме ли чувате? Над една кучка биха се смелили, да, над една кучка! Децата ми, ах, децата ми! Те спят! О, Жоржет! Виждам коремчето на миличката ми! Рене-Жан! Гро-Ален! Те така се казват. Нали виждате, че аз съм тяхната майка. Отвратително е всичко, което става сега. Вървях дни и нощи. Дори тази сутрин говорих с една жена за тях. На помощ! На помощ! Към огъня! Значи сте чудовища! Това е ужасно! Най-голямото няма още пет години, малката няма две години. Виждам босите им крачета. Спят, пресвета дево! Небето ми ги върна, адът ми ги отнема. Защо вървях толкова! Това са мои деца, които съм откърмила с млякото си! Ах, колко нещастна се чувствавах, когато си мислех, че няма да ги намеря! Смилете се над мене! Искам децата си, трябват ми децата! Нали е истина, че са там в огъня! Вижте. Вижте колко са окървавени нещастните ми крака! На помощ! Не е възможно да има хора на земята, които да оставят тия бедни дечица да умрат така! На помощ! Дръжте убиеца! Такива неща никой не е виждал! Ах, бандитите! Каква е тази зловеща къща? Откраднаха ми ги, за да ги убият! Господи Исусе, каква беда! Искам си децата! О, не зная какво да направя! Не искам да умрат. На помощ! На помощ! На помощ! О, ако трябва така да умрат, аз ще убия бога!

Едновременно с ужасната настойчива молба на майката по платото и по дола се чуваха други гласове:

— Една стълба!

— Нямаме стълба!

— Вода!

- Нямаме вода.
- Горе, в кулата, на втория етаж, има врата.
- Тя е желязна.
- Разбийте я!
- Не може.

А майката повтаряше отчаяните си викове:

— Към огъня! На помощ! Че побързайте де! Тогава убийте ме! Децата ми! Децата ми! О, злокобен огън! Извадете ги или хвърлете и мене в огъня!

А между тия вопли се чуваше спокойното пращане на пожара.

Маркизът опипа джоба си и хвана ключа на желязната врата. И като се наведе под свода, през който бе избягал, той влезе в коридора, от който току-що бе излязъл.

II

ОТ КАМЕННАТА ВРАТА КЪМ ЖЕЛЯЗНАТА ВРАТА

Цяла армия силно се вълнуваше в една невъзможна спасителна акция; четири хиляди души не можеха да помогнат на три деца; такава бе положението.

Наистина нямаше стълба; изпратената от Жавене стълба не бе пристигнала; пожарът се разширяваше като разтворил се кратер; смешно беше да правят опит за угасяването му с водата от почти пресъхналия поток в дола; все едно бе да се хвърли една чаша вода във вулкан.

Симурден, Гешан и Радуб бяха слезли в дола; Говен се бе върнал в залата на втория етаж на Тург, където бе въртящият се камък, тайният изход и желязната врата към библиотеката. Там именно беше напоеният със сяра фитил, който Иманус запали; оттам бе започнал пожарът.

Говен бе взел със себе си двадесет сапъори. Имаше само една възможност — да се разбие желязната врата. А тя беше страшно добре затворена.

Започнаха да удрят с брадви. Брадвите се счупиха. Един сапъор каза:

— Стоманата се чупи като стъкло върху това желязо.

Вратата наистина беше от ковано желязо, при това обшита с двойни ивици, всяка от тях дебела три пръста.

Взеха железни лостове и с тях се опитаха да разбият отдолу вратата. Железните лостове се счупиха.

— Като кибритени клечки — каза сапърът.

Говен прошепна мрачно:

— Само гюлле може да отвори тази врата. Ще трябва да качим тук едно оръдие.

— И пак няма! — каза сапърът.

Настъпи миг на униние. Всички тия безсилни ръце се отпуснаха. Мълчаливи, сломени, отчаяни, тия хора внимателно разглеждаха страшната неразрушима врата. Червен отблясък се промъкваше отдолу. Зад нея пожарът бушуваше.

Отвратителният труп на Иманус беше тук, зловецът тържествуващ.

След няколко минути може би всичко щеше да рухне.

Какво да се прави? Нямахме вече друга надежда.

Отчаян, Говен извика, като впи поглед във въртящия се камък в стената и в отворения изход за бягство:

— Значи, оттук си е отишъл маркиз дьо Лантенак!

— И се връща — каза един глас.

И една бяла глава се очерта в каменната рамка на тайния изход.

Беше маркизът.

От много години Говен не беше го виждал толкова отблизо. Той отстъпи.

Всички присъстващи останаха неподвижни, като вкаменени.

Маркизът държеше голям ключ в ръка, с високомерен поглед отблъсна неколцина от сапърите, които бяха пред него, тръгна право към желязната врата, наведе се над свода и постави ключа в бравата. Бравата изскърца, вратата се отвори, разкри се огнена бездна, маркизът влезе в нея.

Влезе с твърда стъпка, вдигнал високо глава.

Изтръпнали, всички го следяха с очи.

Едва маркизът направи няколко крачки в горящата зала, паркетът, прояден от огъня и разклатен от стъпките му, рухна зад него и между него и вратата се отвори пропаст. Маркизът не извърна глава и продължи да върви напред. Той изчезна в дима.

Повече нищо не се видя.

Успял ли бе да отиде по-далече? Не беше ли се разтворила под него друга огнена дупка? Не беше ли загинал? Нищо не можеше да се каже. Отпред се издигаше стена от дим и пламък. Зад нея беше маркизът, жив или мъртъв.

III

ЗАСПАЛИТЕ ДЕЦА СЕ СЪБУЖДАТ

В това време децата най-сетне отвориха очи.

Пожарът, който още не бе обхванал залата на библиотеката, хвърляше върху тавана розов отблясък. Децата не бяха виждали подобна заря. И затова се загледаха в сиянието. Жоржет се захласна.

Пожарът се развихряше с цялото си великолепие; черната хидра и пурпурният дракон се появяваха в безформения дим, великолепно тъмен и аленочервен. Дълги огнени езици хвърчаха надалече и раздираха мрака като сражаващи се комети, гонещи се едни други. Огънят е разточителен; огнищата са пълни със скъпоценности, които вятърът разпилява; неслучайно въгленът е сходен с диаманта. В стената на третия етаж се бяха образували пукнатини, през които жаравата сипеше в дола водопади от скъпоценни камъни; купищата слама и овес, които горяха на тавана, започнаха да се сипят през прозорците като лавини от златен прах, в които овесовите зърна се превръщаха в аметисти, а парченцата слама — в червени рубини.

— Убаво! — каза Жоржет.

И трите деца се бяха привдигнали.

— О — каза майката, — те се събудиха!

Рене-Жан стана, след него и Гро-Ален стана, после и Жоржет стана.

Рене-Жан протегна ръце, тръгна към прозореца и каза:

— Горещо ми е.

— Ещо ми — повтори Жоржет.

Майката ги извика.

— Деца мои! Рене! Ален! Жоржет!

Децата се заозъртаха около себе си. Мъчеха се да разберат. Когато възрастните са ужасени, децата са любопитни. Който лесно се

учудва, трудно се плаши; незнанието прави човека безстрашен. Децата, които нямат понятие от ада, биха му се възхищавали, ако го видеха.

Майката повтори:

— Рене! Ален! Жоржет!

Рене-Жан извърна глава; този глас го накара да се съсредоточи; децата имат къса памет; но бързо си припомнят; за тях цялото им минало е вчерашният ден; Рене-Жан видя майка си, намери това за съвсем естествено и понеже бе заобиколен от странни неща, почувствува нужда от подкрепа, затова извика:

— Мамо!

— Мамо! — каза Гро-Ален.

— Ммо! — каза Жоржет.

И тя протегна малките си ръце.

А майката изкрещя:

— Децата ми!

И трите отидоха до прозореца; за щастие откъм тази страна нямаше пламъци.

— Много ми е горещо — каза Рене-Жан.

И добави:

— Пари!

И потърси с очи майка си.

— Ела де, мамо!

— Ла, ммо! — повтори Жоржет.

Майката, разчорлена, изпокъсана, окървавена, се търкулна от храст на храст чак в дола. Долу Симурден заедно с Гешан бяха също така безсилни като Говен, който бе горе в кулата. Отчаяни от безсилието си, войниците се въртяха около тях. Горещината беше непоносима, но никой не я чувствуваше. Разглеждаха височината на моста и сводовете му, разстоянието от единия до другия етаж, разположението на недостъпните прозорци и намираха, че трябва да се действа бързо. Необходимо беше да се изкачат три етажа. Нямаше начин да стигнат там. Радуб, ранен със сабя в рамото и с разкъсано ухо, цял облян в пот и кръв, бе изтичал при тях; той видя Мишел Флешар. „Виж ти, разстреляната! — каза той. — Нима сте възкръснала?“ А майката каза: „Децата ми!“ Радуб отвърна: „Правилно, нямаме време да се занимаваме с привидения.“ И той се опита безуспешно да се покатери по моста; заби ноктите си в камъка и

се изкачи малко; но основите на моста бяха гладки, нямаше нито една дупка, нито една издатина, зидарията беше равна като на нова стена и Радуб падна. Страшният пожар продължаваше; в почервенялата рамка на прозореца се виждаха трите руси главички. Тогава Радуб вдигна юмрук към небето, сякаш търсеше някого с поглед, и каза: „Защо се държиш така с нас, господи!“ Майката, паднала на колене, прегръщаше подпорите на моста и викаше: „Милост!“

Глухи трясъци се смесваха с пращенето на огъня. Стъклата на библиотечните шкафове се чупеха и падаха с шум. Беше ясно, че скелетът на замъка се огъва. Никаква човешка сила не можеше да помогне. Още един миг и всичко щеше да рухне. Чакаше се катастрофата. Чуваше се как малките гласове повтарят: „Мамо, мамо!“ Ужасът достигна връхната си точка.

Изведнъж на прозореца до тоя, на който стояха децата, върху пурпурния фон на пожара се появи висока фигура.

Всички вдигнаха глави, всички очи се втренчиха. Един човек беше там горе, един човек беше в залата на библиотеката, един човек беше в пещта. Тази фигура се очертаваше от пламъците като черен силует, само косите бяха бели. Познаха в нея маркиз дьо Лантенак.

Той изчезна, после пак се появи.

Страшният старец се изправи пред прозореца, вдигнал огромна стълба. Това беше спасителната стълба, оставена край стената в библиотеката, която беше отишъл да потърси и която беше довялкъл до прозореца. Той я хвана за единия край и с ловкостта на атлет, опирайки я на външния корниз, я плъзна чак до дъното на дола. Долу Радуб, силно развълнуван, протегна ръце, пое стълбата, стисна я и извика:

— Да живее републиката!

Маркизът отвърна:

— Да живее кралят!

А Радуб изръмжа:

— Можеш да викаш, каквото си щещ, и дори да говориш глупости, ако искаш, за мене ти си добрият бог.

Стълбата бе поставена; установи се връзка между залата в пламъци и земята; притичаха двадесет души, които начело с Радуб само за миг се покачиха на стълбата, застанали един над друг от долу до горе, оперели гърбове към стъпалата, както зидарите, когато изкачват или свалят камъни. Така върху дървената стълба се образува човешка

стълба. Най-горе, на върха на стълбата, Радуб опираше в прозореца. Той именно бе обърнат към пожара.

Малката армия, разпръсната из бурените и по склоновете, потресена от всички тия вълнуващи събития, станали наведнъж, сега се бе струпала на платото, в дола и на терасата на кулата.

Маркизът пак изчезна, после се появи, понесъл едно дете.

Посрещнаха го с бурни ръкопляскания.

Той беше грабнал напосоки едно от децата. Беше Гро-Ален.

Гро-Ален пищеше:

— Страх ме е.

Маркизът даде Гро-Ален на Радуб, който го прехвърли зад себе си и го подаде по-надолу на един войник, който го подаде на друг, и докато много изплашеният и пищящ Гро-Ален, подаван от ръце в ръце, стигна до края на стълбата, маркизът, изчезнал пак за миг, се върна при прозореца с Рене-Жан, който се дърпаше и плачеше и който удари Радуб в момента, когато маркизът го предаде на сержанта.

Маркизът се върна в изпълнената с пламъци зала, където Жоржет бе останала сама. Той отиде при нея. Тя се усмихна. И този човек от гранит почувствува как очите му се изпълват със сълзи. Той попита:

— Как се казваш?

— Ожет — каза тя.

Той я взе на ръце, тя продължаваше да се усмихва и в момента, когато я подаваше на Радуб, високомерната и тъмна съвест бе озарена от невинността и старецът целуна детето.

— Това е нашето момиченце! — казваха войниците и Жоржет, подавана от ръка на ръка, стигна до земята сред възторжени викове. Пляскаха с ръце, тропаха с крака; старите гренадири хълцаха, а тя им се усмихваше.

Майката стоеше на края на стълбата, запъхтяна, обезумяла, зашеметена от всичко това, което бе станало така неочаквано, хвърлена от ада в рая, без да има възможност да си отдъхне. Прекалената радост ранява по свой начин сърцето. С протегнати ръце тя пое най-напред Гро-Ален, после Рене-Жан, после Жоржет, обсипа ги навред с целувки, после прихна да се смее и падна в безсъзнание.

Чу се силен вик:

— Всички са спасени!

Наистина бяха спасени всички, с изключение на стареца.

За него никой не мислеше, може би и самият той.

Той остана няколко мига замислен пред прозореца, сякаш даваше време на огнената стихия да каже думата си. После, без да бърза, бавно и гордо прекрачи перваза на прозореца и без да се обръща, изправен на стълбата, застанал с гръб към пожара и с лице към пропастта, започна да слиза по стълбата мълчаливо и тържествено като призрак. Тия, които бяха още по стълбата, бързо се спуснаха долу, всички присъстващи изтръпнаха и около този човек, идващ отгоре, се образува кръг, който отстъпваше от ужас, сякаш се намираха пред някакво видение. Обаче той важно пробиваше мрака пред себе си; те се отдръпваха, а той се приближаваше към тях; по бледото му като мрамор лице нямаше нито една бръчка, във всяващия страх поглед — никакъв блясък; при всяка крачка, която правеше към тези хора, приковали в мрака ужасените си очи в него, той изглеждаше по-голям, стълбата се клатеше и скърцаше под тежките му стъпки и би казал човек, че статуя на повелител отново слиза в гробницата си.

Когато маркизът стигна долу, когато от последното стъпало сложи крак на земята, една ръка го хвана за ръката. Той се обърна.

— Аз те арестувам — каза Симурден.

— Аз те похвалявам — каза Лантенак.

[1] In daemone deus (лат.) — в демона бог. ↑

[2] Хекуба — героиня от „Илиадата“, съпруга на Приям; през време на Троянската война загубва мъжа си и почти всичките си деца. ↑

[3] Омир — легендарен поет на древна Гърция, считан за автор на епическите поеми „Илиада“ и „Одисея“. Античните биографии го представят като странствуващ сляп певец. Според преданията за честта да се нарекат родно място на поета са спорили седем града: Смирна, Хиос, Колофон, Саламин, Родос, Аргос и Атина. Източниците определят различно време на живота му от XII до VII в. пр.н.е. Прието е всичко, което е огромно, баснословно, необикновено по размери и сила, да се нарича „омировско“. Такива сравнения употребява на някои места и авторът на тази книга. ↑

[4] Горгона — в гръцката митология страшно женско същество с грозно лице и коси като змии. Според сказанието горгоните били три

сестри, които притежавали способността да превръщат в камък всеки, който ги погледне. ↑

[5] Евменида — в древногръцката митология евмениди са наричали ериниите (богините на отмъщението), тоест „благосклонни“ към разкаялите се грешници. ↑

КНИГА ШЕСТА

СЛЕД ПОБЕДАТА ЗАПОЧВА БОРБАТА

I

ЛАНТЕНАК В ПЛЕН

Маркизът наистина бе слязъл отново в гробницата.
Отведоха го.

Подземната тъмница в приземния етаж на Тург бе веднага отворена пред строгия поглед на Симурден; вътре поставиха лампа, стомна с вода и войнишки хляб, хвърлиха наръч слама и след по-малко от четвърт час, откакто ръката на свещеника бе хванала маркиза, вратата на карцера се затвори зад Лантенак.

Като свърши тази работа, Симурден отиде да намери Говен; по това време далечната черква в Паринье звънеше единадесет часа вечерта; Симурден каза на Говен:

— Ще свикам военен съд, ти няма да участвуват. Ти си Говен и Лантенак е Говен. Ти си му толкова близък роднина, че не можеш да бъдеш негов съдник. Аз порицавам Егалите, че е съдил Капет. Военният съд ще бъде съставен от трима съдии: един офицер — капитан Гешан, един подофицер — сержант Радуб и аз като председател. Всичко това вече не те засяга. Ние ще се съобразяваме с декрета на Конвента; ще се ограничим в установяването на самоличността на бившия маркиз дьо Лантенак. Утре — военният съд, вдругиден — гилотината. Вандея е мъртва.

Говен не възрази с нито една дума и Симурден, презаема с последната задача, която имаше да изпълнява, се раздели с него. На Симурден предстоеше да определи часа и да уточни мястото. Както Льокинио в Гранвил, както Талиен в Бордо, както Шалие в Лион и както Сен-Жюст в Страсбург, той имаше навика, почерпен от добрия пример, да присъства лично на езекуциите; съдията отиваше да види как работи палачът; практика, заимствувана от Терора на

деветдесет и трета година от френските парламенти и от испанската инквизиция.

Говен също беше много загрижен.

Студен вятър духаше откъм гората. Говен остави Гешан да се разпорежда, отиде в палатката си, която беше на полянката в края на гората, близо до Тург, взе пелерината си с качулка и се загърна с нея. На тази пелерина имаше една скромна нашивка, каквато според републиканската практика, чужда на бляскавите украшения, носеха командирите. Той започна да се разхожда из тази окървавена поляна, откъдето бе започнала атаката. Тук беше сам. Пожарът, с който вече никой не се занимаваше, продължаваше; при децата и майката беше останал Радуб, който се чувствуваше не по-малко майка от Мишел Флешар; замъкът върху моста догаряше, сапъорите довършваха делото на огъня, дълбаеха ями, заравяха мъртвите, превързваха ранените, бяха разрушили ретирадата, вдигаха труповете от стаите и стълбищата, разчистваха местата на сечта, измитаха купищата отвратителни отпадъци на победата — войниците с военна бързина извършваха домакинската работа, ако можем да я наречем така, на завършената битка. Но Говен не виждаше нищо от всичко това.

Само от време на време, без да прекъсва мислите си, той хвърляше поглед към охраната на отвора, удвоена по заповед на Симурден.

Този отвор той виждаше в мрака от разстояние близо двеста крачки, застанал в един ъгъл на поляната, където се бе уединил. Виждаше черната дупка. Оттам беше започнала атаката преди три часа; именно оттам той, Говен, беше проникнал в кулата; там именно беше приземният етаж, в който беше ретирадата; в този приземен етаж беше вратата на карцера, в който беше маркизът. Охраната при отвора пазеше този карцер.

Докато погледът му неясно виждаше този отвор, слухът му смътно долавяше като звън от чаша думите: „Утре — военният съд, вдругиден — гилотината“.

Пожарът, който бяха локализирали и в който сапъорите бяха хвърлили всичката вода, която бяха намерили, не угасваше без съпротива и хвърляше пламъци на интервали; от време на време се чуваше как пращят таваните и как падат един върху друг сгромолясващите се етажи; и тогава вихрушки от искри хвърчаха като

от размахана факла, светкавичен блясък осветяваше далечния хоризонт и сянката на Тург, станала внезапно гигантска, се удължаваше чак до гората.

Говен бавно крачеше напред-назад в този мрак и пред отвора на атаката. Често скръстваше двете си ръце зад главата си, покрита с военната качулка. Той мислеше.

II ГОВЕН РАЗМИШЛЯВА

Мислеше задълбочено.

Някаква нечувана промяна беше станала.

Маркиз дьо Лантенак се беше преобразил.

Говен бе станал свидетел на това преобразяване. Той никога не би повярвал, че може да се стигне що такива последици, колкото и заплетени да са събитията. Никога, дори насън, не си бе въобразявал, че подобно нещо може да се случи.

Нещо непредвидено, нещо дръзко, което се подиграва с човека, беше стиснало Говен и не го изпускаше.

Пред Говен беше невъзможното, станало реално, видимо, осезаемо, неизбежно, неумолимо.

Какво си мислеше за всичко това той, Говен?

Не ставаше въпрос да се колебае; трябваше да решава.

Беше му поставен един въпрос; той не можеше да избяга от него.

Поставен от кого?

От събитията.

И не само от събитията.

Защото, когато събитията, които са променливи, ни поставят въпрос, правосъдието, което е неизменно, ни призовава да отговорим.

Зад облака, който ни хвърля сянка, има звезда, която ни хвърля светлината си.

Ние не можем да се измъкнем нито от светлината, нито от сянката.

Говен бе подложен на разпит.

Той беше изправен пред някой.

Пред някой много страшен.

Своята съвест.

Говен чувствуваше, че всичко в него е разклатено. Най-здравите му разбирания, най-твърдите му обещания, най-непоклатимите му решения — всичко това се люлееше в дълбините на волята му.

В човешката душа има трусове.

Той колкото повече размишляваше за това, което току-що бе видял, толкова повече се разстройваше.

Говен републиканецът вярваше, че е и наистина беше в абсолюта. Разкриваше се един по-висш абсолют.

Над абсолюта на революцията имаше един човешки абсолют.

Това, което ставаше, не можеше да се заобиколи; явлението беше сериозно; Говен участвуваше в това явление; беше в него и не можеше да се измъкне от него; и макар че Симурден му бе казал: „Това вече не те засяга“, той се чувствуваше като дърво, което изтръгват от корените му.

Всеки човек има основа; разклащането на тази основа причинява дълбоко вълнение; Говен чувствуваше това вълнение.

Той стискаше с ръце главата си, сякаш за да накара истината да бликне. Не беше лесно да се изясни едно такова положение; нищо по-трудно; пред него бяха поставени страшни числа, сбора на които той трябваше да направи; да направи сбор на съдбата — какво шеметно нещо! Той се мъчеше, правеше опит да си даде сметка; правеше усилие да събере мислите си, да укроти съпротивителните сили, които чувствуваше в себе си, и да си преповтори събитията.

Сам си ги изясняваше.

На кого ли не се е случвало да си даде отчет и да се запита при изключително положение по кой път да тръгне или за да върви напред, или за да се върне назад?

Говен току-що бе присъствувал на някакво чудо.

Едновременно със земната битка бе станала и небесна битка.

Борба между доброто и злото.

Едно страшно сърце беше победено.

С човека, притежаващ всичко зло в себе си — насилие, заблуда, заслепеност, опасна неотстъпчивост, завист и егоизъм, Говен току-що бе видял да стане чудо.

Победа на човечността над човека.

Човечността беше победила нечовечността.

И с какво средство? По какъв начин? Как беше повалила този колос на гнева и злобата? Какво оръжие бе използвала? С каква бойна машина? С детската люлка!

Говен беше смаян. В разгара на една социална война, при пълното разпалване на враждата и отмъщението, в най-мрачния и най-яростния момент на схватката, когато престъплението и омразата се развихрява, в този миг, когато всичко става снаряд, когато битката е толкова зловеща, че не се знае вече къде е правото, къде е честността, къде е истината, изведнъж Неизвестното, загадъчният предупредителна душите, кара да засияе над човешките проблясъци и тъмнини голямата вечна светлина.

Над страшния двубой между лъжливото и относителното изведнъж из дълбините се беше появила истината.

Внезапно се бе появила силата на слабите.

Всички бяха видели да тържествуват три бедни същества, току-що родени, несъзнателни, изоставени, осиротели, сами, бърборещи, усмихващи се, срещу които се бяха опълчили гражданската война, възмездието, страшната логика на репресиите, престъплението, сечта, братоубийството, бесът, злобата, всички горгони; всички бяха видели неуспеха и провала на един гнусен пожар, предизвикан, за да се извърши едно престъпление; всички бяха видели жестоките, предотвратени и осуетени замисли; всички бяха видели как изчезват древната феодална жестокост, старата неумолима презрителност, така наречената военна необходимост, държавните съображения, всички високомерни страни на свирепата старост пред лазурния поглед на тия, които не познаваха още живота; и това е съвсем просто, защото този, който още не е живял, не е причинявал зло, той е правдата, той е истината, той е невинността — безбройните небесни ангели са в малките деца.

Полезно зрелище; съвет; урок; бойците, обезумели от безпощадната война, внезапно бяха видели как срещу всички злодеяния, срещу всички атентати, срещу фанатизма, убийството, отмъщението, разпалващо кладата, срещу смъртта беше пристигнала с факла в ръка над огромния легион от престъпления и се беше възправила всемогъщата невинност.

И невинността беше победила.

И можеше да се каже: не, гражданската война не съществува, варварството не съществува, злобата не съществува, престъплението не съществува, мракът не съществува; за да се разпръснат тези страшилища, необходимо е това сияние — детето.

Никога, в никоя битка, не бяха виждали така ясно нито сатаната, нито бога.

Тази битка имаше за арена една съвест.

Съвестта на Лантенак.

Сега тя продължаваше още по-ожесточено и още по-решително може би в една друга съвест.

Съвестта на Говен.

Какво бойно поле е човекът!

Ние сме жертва на тия богове, на тия чудовища, на тия гиганти — нашите мисли.

Много често тези воюващи страшилища разравят издъно нашата душа.

Говен размишляваше.

Маркиз дьо Лантенак, обкръжен, обсаден, осъден, поставен извън закона, притиснат като звяр в цирк, като пирон в клещи, затворен в своя дом, превърнат за него в затвор, заобиколен от всички страни с преграда от желязо и огън, беше успял да се измъкне. Той като по чудо беше избягал. Той беше извършил нето необикновено, най-трудното в една подобна война — бягството. Той беше стигнал до гората, за да се укрие там и да продължи да се бие в този край, беше потънал в мрака, за да изчезне. Беше отново станал страшилището, което щеше да скита навред и да броди зловещо като призрак, беше отново станал командир на невидимите, вожд на подземните хора, господар на горите. Говен постигна победата, Лантенак — свободата. Отсега нататък Лантенак имаше безопасност, неограничен път пред себе си, неизчерпаем избор на скривалища. Щеше да бъде неуловим, неоткриваем, недосегаем. Лъвът беше хванат в капан, но се беше измъкнал от него.

А ето че той се бе върнал.

Маркиз дьо Лантенак беше доброволно, непринудено, по собствено желание напуснал гората, мрака, безопасността, свободата, за да влезе безстрашно в най-ужасната опасност; Говен го видя първия път как навлезе в пожара с риск да загине и втория път, когато слизаше

по стълбата, която водеше до неприятелите му и която беше спасителна за другите, а за него беше гибелна стълба.

И защо бе извършил това?

За да спаси три деца.

И сега какво щяха да направят с този човек?

Да го гилотинират.

Значи, този човек заради три деца — негови ли? — не; роднински ли? — не; от неговата каста ли? — не заради три малки бедни деца, случайно срещнати, намерени деца, непознати, дрипави, босоноги, този благородник, този принц, този старец, спасил се, освободил се и победил, защото и бягството е една победа, беше рискувал всичко, пренебрегнал всичко, поставил всичко под въпрос и високомерно, едновременно с подаването на децата беше поднесъл главата си, поднесъл именно тази величествена глава, която досега бе само страшилище.

И какво щяха да направят?

Да я приемат.

Маркиз дьо Лантенак трябваше да направи избор между живота на другите и своя живот; в този великолепен избор той бе избрал смъртта си.

И щяха да му я дадат.

Щяха да го убият.

Какво възмездие за героизма!

Да се отвърне на самоотвержеността с диващина!

Да се представя така опаката страна на революцията!

Какво унижение за републиката!

Докато човекът на предразсъдъците и на робството, преобразил се изведнъж, влизаше в човечността, те, хората на свободата и на избавлението, щяха да останат в гражданската война, в рутината на кръвта, в братоубийството!

И висшият божествен закон на опрощението, на себеотричането, на изкуплението, на пожертвувателността ще съществува за бойците на заблудата и няма да съществува за бойците на истината!

Какво! Да не се воюва великодушно! Да се примирим с извинението, че по-силните са по-слаби, че победителите са убийци, и да оставим да се говори, че сред монархистите има спасители на деца, а сред републиканците — убийци на старци!

И ще видим този голям войник, този осемдесетгодишен храбрец, този обезоръжен боец, откраднат, а не пленен, заловен при извършване на добро дело, затворен с негово разрешение, с чело, още оросено от потта на една величествена саможертва, да изкачва стълбата на ешафода, както се изкачват стъпалата на апотеоза! И ще сложат под ножа на гилотината тази глава, около която ще хвърчат молещите се три души на спасените три ангелчета! И пред това наказание, позорно за палачите, ще се види усмивка по лицето на този човек, а по лицето на републиката — червенина!

И това ще се извърши в присъствието на Говен, командувация!

Макар и да може да попречи, той ще се въздържи! И ще се задоволи с това високомерно отстраняване — „Това вече не те засяга!“ И съвсем няма да си каже, че да се отречеш в подобен случай от правата си е равностойно на съучастничество! И дори няма да се забележи, че в едно такова огромно дело между този, който действа, и този, който оставя да се действа, този, който оставя да се действа, е по-лошият, тъй като той е страхливец!

Но нима той не беше обещал тази смърт? Той, Говен, милосърдният човек, не беше ли заявил, че Лантенак е изключен от милосърдието и че ще предаде Лантенак на Симурден?

Той дължеше тази глава. Добре тогава, ще я плати. Това е всичко.

Но дали това бе същата глава?

Досега Говен виждаше в Лантенак само един варварин боец, фанатизиран привърженик на роялизма, и на феодализма, убиец на пленници, разярен от войната злодей, окървавен човек. От този човек той не се страхуваше; този палач той щеше да премахне; щеше да бъде безпощаден към този безпощаден човек. Нищо по-просто, пътят бе начертан и беше много лесно да се върви по него, всичко беше предвидено, ще убият този, който убива, щяха да следват правата линия на ужаса. Неочаквано тази права линия се бе прекъснала, непредвиден завой разкри нов хоризонт, някакво преобразяване бе станало. Един неочакван Лантенак се появи на сцената. Един герой излезе от чудовището; нещо повече от герой — един човек. Неца повече от душа — едно сърце. Пред Говен не стоеше вече един убиец, а един спасител. Говен беше поразен от сноп небесна светлина. Лантенак беше изтрещял като светкавица на добротата.

А преобразеният Лантенак не преобразяваше ли Говен! Нима след този светлинен удар няма да последва контраудар! Човекът от миналото ще отиде напред, а човекът на бъдещето — назад! Човекът на жестокостите, пристрастен към миналото, ще разтвори криле, ще литне и ще гледа как под него пълзи в калта и мрака човекът на идеала! Говен ще пълзи по стария коловоз на жестокостта, докато Лантенак ще се извиси за нови авантюри.

И още нещо.

Семейството!

Тази кръв, която ще пролее, защото да позволи да я пролеят значи сам да я пролее, нима не беше неговата кръв, на Говен? Неговият дядо беше умрял, но братът на този дядо живееше и той беше маркиз дьо Лантенак. Нима единият от двамата братя, този, който беше в гроба, нямаше да се надигне, за да попречи да влезе другият? Нима той няма да заповяда на внука си да уважава отсега нататък тази корона от бели коси, сестра на собствения му ореол? Нима тук, между Говен и Лантенак, не бе втрещен възмутеният поглед на един призрак?

Нима революцията има за цел да изврати човека? Нима се извършва, за да разруши семейството и да задуши човечността? Съвсем не. Само за да утвърди тези висши институти, а не за да ги отхвърли, избухна осемдесет и девета година. Да разруши бастилиите, за да освободи човечеството; да премахне феодализма, за да създаде семейството. Тъй като творецът е изходна точка на властта, а властта е включена в твореца, не може да има друга власт освен родителската; и оттам законната власт на пчелата-царица, която създава своя народ и която е царица само защото е майка; оттам абсурдността на крал-мъж, който, щом не е баща, не може да бъде господар; оттам и премахването на краля; оттам и републиката. Какво е всичко това? Това е семейството, това е човечеството, това е революцията. Революцията е възшествие на народите, а всъщност Народът значи Човекът.

Така че трябваше да се разбере дали когато Лантенак бе вече влязъл в човечеството, щеше ли той, Говен, да влезе в семейството.

Трябваше да се узнае дали дядото и внукът ще се настигнат, във висшата светлина или на възхода на дядото ще съответствува едно отстъпление на внука.

В този патетичен разговор на Говен със собствената си съвест въпросът бе поставен така и отговорът следваше от само себе си — да

бъде спасен Лантенак.

Да. Но Франция?

Тук главозамайващата проблема изведнъж се променяше.

Как! Франция беше в много тежко положение! Франция беше предадена, открита, незащитена! Тя нямаше вече защитни ровове, Германия преминаваше Рейн, тя нямаше вече крепостна стена, Италия прекрещаваше Алпите, а Испания — Пиренеите. Оставаше голямата бездна — океанът. Франция имаше за себе си само тази пропаст. Тя можеше да се опре с гръб и каквато е огромна, облегнала се на цялото море, да се сражава с целия свят. Положение, след всичко това, непоклатимо. Но не, това положение ще се промени. Този океан вече не беше неин. В този океан имаше Англия. Наистина Англия не знаеше как да го премине. Обаче един човек щеше да ѝ спусне мост, един човек щеше да ѝ подаде ръка, един човек щеше да каже на Пит, на Крег, на Корнуелс, на Дундас, на пиратите: „Елате!“ Един човек щеше да извика: „Англия, вземи Франция!“ И този човек беше маркиз дьо Лантенак.

Те бяха заловили този човек. След три месеца гонитба, преследване и ожесточение най-сетне го бяха хванали. Ръката на революцията се беше стоварила върху проклетника; свитият юмрук на деветдесет и трета година бе хванал роялиста-убиец за яката; по силата на едно от ония загадъчни предопределения, които се намесват отгоре в човешките дела, този убиец чакаше сега в неговия собствен семеен карцер своето наказание; привърженикът на феодализма беше във феодалната тъмница; камъните на неговия замък се бяха надигнали срещу него и се затваряха зад него и този, който искаше да предаде своята страна, беше предаден от своята къща. Очевидно бог бе създал всичко тава; праведният час бе ударил; революцията беше пленила този обществен враг; той не можеше повече да се сражава, не можеше повече да се бори, не можеше повече да вреди; в тази Вандея, където имаше толкова много ръце, той бе единственият мозък; ликвидират ли него, ще ликвидират гражданската война; държаха го в ръцете си; трагична и щастлива развързка; след толкова кланета и кръвопролития тук беше той, човекът, който убиваше, и сега бе негов ред да умре.

И ще се намери някой да го спаси!

Симурден, тоест деветдесет и трета година, държеше Лантенак, тоест монархията, и щеше да се намери някой, който да изтръгне от

бронзовата лапа тази жертва! Лантенак, човекът, който олицетворяваше този сноп от бичове, наречен миналото, този маркиз дьо Лантенак беше в гроба, тежката вечна врата се бе затворила зад него и щеше да дойде някой отвън да изтегли резето! Този обществен злосторник беше умрял, а заедно с него бунтът, братоубийствената война, зверската война и щеше някой да го възкреси!

О, как щеше да се смее тази мъртвешка глава!

И този призрак щеше да каже: „Чудесно, аз съм жив, глупаци!“

Той отново щеше да се залови за отвратителното си дело! Как Лантенак, безпощаден и щастлив, щеше да се потопи отново в бездната на омразата и на войната! И как още на другия ден хората щяха да видят отново опожарени къщи, заклани пленници, доубити ранени, разстреляни жени!

И след всичко това нима Говен щеше да надцени тази постъпка, която го омагьосваше?

Три деца бяха обречени на гибел, Лантенак ги спаси.

Но кой всъщност ги бе обрекъл на гибел?

Не беше ли Лантенак?

Кой беше поставил люлките им в пожара?

Не беше ли Иманус?

Кой беше този Иманус?

Помощникът на маркиза.

Отговорен е вождът.

Значи, подпалвачът и убиецът беше Лантенак.

Какво толкова прекрасно беше извършил?

Не беше устоял докрай, нищо повече.

След като беше изградил престъплението, той беше отстъпил пред него. Бе се ужасил от самия себе си. Викът на майката бе пробудил в него остатък от старото човешко състрадание, нещо като хранилище на всемирния живот, което се намира във всички души, дори и в най-злокобните. При този вик той се бе върнал назад. Вместо да потъне в мрака, той бе тръгнал назад към светлината. След като бе извършил престъплението, той го бе предотвратил. Цялата му заслуга беше тази: не остана чудовище докрай.

И за толкова малко да му се върне всичко! Да му се върнат просторът, нивята, полята, въздухът, светлината, да му се върне гората, която да използва за разбойничество, да му се върне свободата, която

да използва, за да поробва, да му се върне животът, който да използва, за да сее смърт!

Обаче да се опита да се разбере с него, да поиска да преговаря с тази надменна душа, да му предложи свободата срещу условия, да му поиска да склони срещу спасения си живот да се откаже занапред от всякаква вражеска дейност и от всякакво бунтарство — каква грешка щеше да се направи с едно такова предложение, какво предимство щеше да му даде, на какво презрение щеше да се изложи, каква плесница щеше да бъде отговорът на неговия въпрос! Понеже той щеше да каже: „Запазете позора за вас! Убийте ме!“

Наистина нищо не можеше да се направи с този човек, освен да бъде убит или освободен. Този човек беше на крайностите. Той винаги беше готов или да излети, или да се пожертвува; сам за себе си беше и орел, и пропаст. Странна душа.

Да бъде убит? Каква мъка! Да бъде освободен? Каква отговорност!

Лантенак на свобода — това значи с Вандея да се започне отначало, както с хидрата, докато не се отсеке последната глава. Само за миг, със скоростта на метеор, целият пламък, угаснал с изчезването на този човек, щеше да избухне отново. Лантенак нямаше да си откъдне, докато не изпълнеше този отвратителен план — да сложи монархията като капак върху гробницата на републиката, а Англия — върху Франция. Да бъде спасен Лантенак значеше да се пожертвува Франция; животът на Лантенак беше смъртта на безброй невинни същества — мъже, жени, деца, обхванати от домашната война; също така значеше англичаните да дебаркират, революцията да отстъпи, градовете да бъдат разорени, народът да бъде разкъсан, Бретан да бъде окървавена плячка, върната отново на хищника. И Говен, попаднал по средата на всевъзможни съмнителни проблясъци и противоположни светлини, виждаше как в мислите му смътно се очертава и се поставя пред него проблемата: освобождаването на тигъра.

А освен това въпросът се поставяше отново в първия му аспект; камъкът на Сизиф^[1], който не е нищо друго освен спорът на човека със самия него, отново се търкулваше: Лантенак ли беше тигърът?

Може би е бил, но още ли беше? Умът на Говен, се въртеше по главомайващи спирали, които правят мисълта като свит на кълбо смок. Наистина, дори и при това положение, можеше ли да се отрича

саможертвата на Лантенак, неговото стоическо себеотричане, неговата прекрасна безкористност? Как, нима е нищо пред всички опасности на гражданската война, да засвидетелствуваш човечност! Как, нима е нищо в конфликта на нисши интереси да проявиш висша добродетел! Как, нима е нищо да докажеш, че над кралете, над революциите, над земните въпроси съществува безгранично нежната човешка душа, покровителството, което силните дължат на слабите, помощта, която спасените дължат на тия, които са в опасност, бащинската любов, която всички старци дължат на всички деца! Да докажеш всички тези прекрасни, неща, и то да ги докажеш с цената на главата си! Как, нима е нищо да си генерал и да се откажеш от стратегията, от битката, от отплатата! Как, нима е нищо да си роялист, да вземеш везни, да поставиш в едното блюдо краля на Франция, една петнадесетвековна монархия с нейните стари закони и древно общество, които трябва да се възстановят, а в другото някакви си три малки селянчета и да решиш, че кралят, тронът, жезълът, петнадесетте века монархия са поледи от тежестта на трите невинни деца! Как, нима всичко това е нищо! Как, нима този, който е извършил това, ще си остане тигър и ще трябва да се счита за див звяр! Не, не, не! Не е чудовище човекът, който озари със светлината на едно божествено действие пропастта на гражданската война! Мечоносецът се бе преобразил в носител на светлина. Адският Сатана се бе превърнал в небесен Луцифер^[2]. Лантенак бе изкупил всичките си варварства с тази саможертва; жертвувайки тялото си, той бе спасил душата си; той се бе пречистил; беше подписал собственото си опрощение. Нима не съществува правото сам себе си да опрощаваш? Отсега нататък той бе достоен за уважение.

Лантенак бе станал необикновен. Сега бе редът на Говен.

Говен бе длъжен да отговори.

Борбата между добрите страсти и лошите страсти създаваха в този момент хаоса в света; Лантенак, който доскоро оглавяваше този хаос, бе вече защитил човечността; сега Говен трябваше да защити семейството.

Какво да направи?

Ще злоупотреби ли Говен с доверието на бога?

Не. И той прошепна на себе си: „Да спасим Лантенак.“

Значи така. Хайде, върши работата на англичаните. Дезертирай. Мини на страната на неприятеля. Спаси Лантенак и измени на Франция.

И той започна да трепери.

Твоето решение не е единственият изход, мечтателю! Говен виждаше в мрака зловецата усмивка на сфинкса.

Това положение беше някакъв ужасен кръстопът, където сражаващите се истини бяха стигнали и се сблъскваха и където втренчено се гледаха трите висши човешки идеи — човечността, семейството и родината.

Всеки от тези гласове взимаше думата на свой ред и всеки на свой ред казваше истината. Как да се избере? Всеки на свой ред като че ли намираше най-мъдрото и най-справедливото решение и казваше: направи това. Нима това именно трябваше да се направи? Да. Не. Благоразумието казваше едно; чувството казваше друго. Двата съвета си противоречеа. Благоразумието е само разум; а чувството често е съвестта. Първото е чисто човешко, второто е по-висше.

Поради това чувството не е така ясно, но е много по-мощно.

Все пак каква сила в строгия разум!

Говен се двоумеше.

Жестоки затруднения.

Две пропасти се разтваряха пред Говен. Да бъде погубен маркизът? Или спасен? Трябваше да се хвърли или в едната, или в другата.

Коя от тия две пропасти беше дългът?

III

КАЧУЛКАТА НА КОМАНДИРА

Защото наистина ставаше въпрос за дълга.

Дългът се бе изправил: злокобен пред Симурден, страшен пред Говен.

Съвсем прост пред единия; многолик, променлив и лицемерен пред другия.

Удари полунощ, после един часът.

Без да забележи, Говен постепенно се бе приближил до отвора в кулата.

Пожарът вече хвърляше само слаби отблясъци и гаснеше.

На платото от другата страна на кулата тия отражения достигаха и то се виждаше само от време на време, а после изчезваше, когато димът забулваше огъня. Тази слаба светлина, засилвана от подскачанията на пламъка и замрежвана от дима, правеше несъразмерни предметите, а часовете от охраната на лагера превръщаше в призраци. Унесен в мислите си, Говен смътно забелязваше тия очертания, чезнещи от дима и появяващи се при проблясванията на пожара. Появяванията и изчезванията на светлината пред очите му бяха сходни на появяванията и изчезванията на истината в неговото съзнание.

Изведнъж между две вихрушки от дим един огнен език на гаснещия пожар освети силно върха на платото и очерта аленочервения силует на една кола. Говен се вгледа в нея; тя беше заобиколена от конници с жандармски шапки. Стори му се, че е колата, която Гешан го бе накарал да види с далекогледа на хоризонта преди няколко часа, когато слънцето залязваше. На колата имаше хора, които сякаш я разтоварваха. Това, което изваждаха от нея, изглеждаше тежко и от време на време издаваше метален звън; трудно можеше да се каже какво е; приличаше на греди; двама от хората свалиха и сложиха на земята един сандък, който, ако се съдеше по формата му, сигурно съдържаше някакъв триъгълен предмет. Пламъкът угасна, всичко потъна в мрака; Говен с втренчен поглед остана замислен пред това, което изчезна там в тъмнината.

Бяха запалили фенери, с които сновяха из платото, но движещите се форми бяха неясни, а и Говен, който беше в ниското от другата страна на дола, можеше да види само това, което беше съвсем в края на платото.

Говореха гласове, но думите не се разбираха. Ехтяха удари тук-таме по гредите. Чуваше се и някакво стържене по метал, наподобяващо точене на коса.

Удари два часът.

Говен бавно, като човек, който прави доброволно две крачки напред и три крачки назад, се насочи към отвора. Като се приближи, часовете, познал го в тъмнината по пелерината с качулката и

командирската нашивка, взе пушката за почест. Говен влезе в залата на приземния етаж, превърната в караулно помещение. Един фенер беше окачен на свода. Той осветяваше точно толкова, колкото да може да се прекоси залата, без да се настъпят легналите на пода върху слама хора от караула, повече от които спяха.

Те лежеха тук, където преди няколко часа се бяха сражавали; разпръснатите под тях железни и оловни зърна от картеча, останали след лошото метене, им пречеха малко да спят; но бяха изморени и си почиваха. Тази зала беше зловещо място; оттук бяха атакували; тук бяха ръмжали, крещели, скърцали със зъби, удряли, убивали, издъхвали; мнозина от техните другари бяха паднали убити върху тия плочи, на които те сега лежеха унесени; сламата, която им служеше за постеля, беше попивала кръвта на другарите им; сега всичко беше свършено, кръв не течеше, сабите бяха избърсани, мъртвите бяха мъртви; те си спяла спокойно. Такава е войната. А после, утре, всички ще заспят същия сън.

При влизането на Говен някои от тези полузаспали хора станаха, между тях и офицерът, който командуваше поста. Говен му посочи вратата на карцера.

— Отворете ми я — каза той.

Издърпаха резетата, вратата се отвори.

Говен влезе в карцера.

Вратата се затвори зад него.

[1] Сизиф — митологичен древногръцки цар, осъден от боговете заради неговите разбойничества и жестокости да търкаля в подземното царство след смъртта си към върха на планина един камък и да не може да го изкачи догоре, защото камъкът все падал надолу. ↑

[2] Луцифер — по-старото име на планетата Венера, зорница; в християнската митология — сатана, дух на злото. ↑

КНИГА СЕДМА ФЕОДАЛИЗЪМ И РЕВОЛЮЦИЯ

I РОДНИНАТА

Една лампа бе поставена върху плочника на килията, близо до квадратния отдушник на подземната тъмница.

Върху плочника се забелязваше и пълната с вода стомна, и войнишкият хляб, и наръчът слама. Тъй като килията бе издълбана в скалата, затворникът напразно би хабил труд, ако се опиташе да запали сламата; нямаше никаква опасност да се подпали затворът, но задушаването на затворника беше сигурно.

Когато вратата се завъртя на пантите си, маркизът крачеше из килията машинално напред-назад, както всички зверове, затворени в клетка.

При шума, който вратата произведе при отварянето и после при затварянето си, той вдигна глава, а лампата, която бе на земята между Говен и маркиза, освети лицата на тези двама мъже.

Те се спогледаха и този поглед бе такъв, че направи и двамата неподвижни.

Маркизът гръмко се изсмя и извика:

— Добър ден, господине. Немалко години са изминали, откакто не съм имал щастието да ви срещна. Вие ми правите чест, като сте дошли да ме видите. Благодаря ви. Не искам нищо повече, освен да си поговорим малко. Бях започнал да скучая. Вашите приятели си губят времето с това установяване на самоличността, свикване на военен съд — дълги са тези процедури. Аз бих свършил по-бързо работата. Тук аз съм у дома си. Благоволете да влезете. И така, какво ще кажете за всичко това, което става? Оригинално, нали? Имало някога един крал и една кралица; кралят си беше крал; кралицата беше Франция. Отрязаха главата на краля и ожениха кралицата за Робеспьер; този господин и тази дама се сдобиха с щерка, която именуват гилотина и с която,

изглежда, аз ще се запозная утре сутринта. Ще бъда очарован. Колкото и сега, като ви виждам. За това ли сте дошли? Повишиха ли ви в чин? Вие ли ще бъдете палачът? Ако е обикновено приятелско посещение, аз съм трогнат. Господин виконте, вие може би вече не знаете какво е благородник. Е добре, ето ви един, това съм аз. Вижте го. Интересен е: вярва в бога, вярва в традицията, вярва в семейството, вярва в своите деди и прадеди, вярва в примера на баща си, въз верността, в честността, в дълга към своя принц, уважава старите закони, доблестта, правдата; и този човек вие с удоволствие ще разстреляте. Моля ви, имайте добрината да седнете. Върху плочите, разбира се: защото няма фотьойли в този салон; но който живее в калта, може да седне на земята. Не казвам това, за да ви обидя, защото това, което ние наричаме кал, вие наричате нация. Вие нали не искате, разбира се, да викам Свобода, Равенство, Братство? Това тук е една бивша стая на моята къща; преди сеньорите тук затваряха селяндурите; сега селяндурите затварят сеньорите. Тези тук празни работи се казват революция. Изглежда, че до тридесет и шест часа ще ми отрежат главата. Не виждам да има някаква трудност. Ако бяхте любезни например, щяхте да ми дадете моята табакера, която е там горе в стаята с огледалата, където вие сте си играли като малко дете и където аз съм ви друсал на коленете си. Господине, ще ви припомня нещо, вие се казвате Говен и, странно, имате синя кръв във вените, бога ми, същата кръв като моята, и тази кръв, която мене ме прави благородник, вас ви прави нехранимайко. Такива са особеностите. Вие ще ми кажете, че не е ваша грешка. Нито пък е моя. Бога ми, човек е престъпник, без да знае. Това се дължи на въздуха, който дишаме; във времена като нашите човек не е отговорен за делата си, революцията е виновна за всички и всички наши велики престъпници са велики невинници. Какви глупци! Нека започнем от вас. Страдайте, че ви се възхищавам. Аз се възхищавам от такова момче като вас, което е човек с качества, добре поставено в държавата, с много кръв, която може да пролива за велики дела, виконт от тази Тур-Говен, бретонски принц, който по право може да бъде херцог и по наследство пер на Франция — това е почти всичко, което може да иска тук долу, на земята, един разумен човек, и щом е такъв, той би се присмял, ако му предложат да бъде това, което вие сте сега, макар в очите на неприятелите си да е злодей,

а в очите на приятелите си глупак. По този случай поздравете от мене господин абата Симурден.

Маркизът говореше непринудено, кротко, без да подчертава нищо, с приятен глас, гледаше спокойно със светлите си очи, пъхнал двете си ръце в джобовете. Той спря да говори, въздъхна продължително и подзе:

— Не крия, че направих всичко възможно, за да ви убия. Аз лично, както ме виждате, три пъти насочвах едно оръдие срещу вас. Неучтивата постъпка, признавам; обаче би било, погрешно да си въобразяваме, че по време на война неприятелят ще се мъчи да ни бъде приятен. Защото ние сме във война, господин внуко мой. Всичко е в огън и кръв. Нали е истина, че са убили краля. Хубав век.

Пак се спря, после продължи:

— Като си помисли само човек, че нищо подобно нямаше да се случи, ако бяха обесили Волтер и пратили Русо в каторга! О, какъв бич са хората на мисълта! Обаче вие в какво ще упрекнете тази монархия? Наистина изпратиха абата Пюсел в неговото абатство Корбиньи, като му дадоха възможност да си избере кола и по всяко време да се разхожда, а пък вашия господин Титон, който беше, позволете ми да кажа, голям развратник и който отиваше при проститутките преди да отиде да види чудесата на гроба на дякона Парис, го прехвърлиха от замъка във Венсен в замъка Ам в Пикардия, едно доста отвратително място, признавам. Ето това са жалбите; спомням си ги; и аз съм протестирали по мое време; бях глупак като вас.

Маркизът прерови джоба си, сякаш търсеше своята табакера, и продължи:

— Но не толкова лош. Говорехме, за да се каже, че сме говорили. Имаше също така бунт за анкети и за преследвания, а след това дойдоха тия господа философите, изгориха писанията, вместо да изгорят авторите, дворецовата клика се намеси; появили се всички тия глупаци Тюрго, Кесней, Малерб, физиократите и прочие и започна караницата. Всичко дойде от писачите и от стихоплетците. Енциклопедията! Дидро! Д'Аламбер! Ах, проклетите му голтаци! Един свестен човек като пруския крал и той да попадне там! Аз бих премахнал всички драскачи! О, ние, другите, бяхме съдници. Тук по стената може да се види следата от колелата за разчекване. Ние не се шегувахме. Не, не, никакви драскачи! Докато има Волтеровци, ще има

и Маратовци. Докато има писателчета да драскат, ще има подлеци, които да убиват; докато има мастило, ще има чернилка; докато лапата на човека държи пачето перо, вятърничавите глупости ще пораждат свирепи глупости. Книгите създават престъпления. Думата химера има два смисъла — означава мечта, означава и чудовище. Колко скъпо се заплащат бръцолевенията! Какво ми пеете вие за вашите права? Права на човека! Права на народа! Има ли нещо по-празно, по-глупаво, по-въображаемо, по-кухо откъм съдържание? Когато аз казвам: Авоаз, сестра на Конан II, донесе в зестра бретонското графство на Хоел, Нантския и Кориуелския граф, който остави трона на Ален Желязната ръкавица, чичо на Берт, която се омъжи за Ален Черния, владетел на Рош-сюр-Ион, и роди Конан Малкия, пралядо на Ги или Говен дьо Туар, нашия пралядо, значи аз казвам нещо ясно и това е едно право. Но вашите хитреци, вашите вагабонти, вашите нехранимайковци кое наричат свои права? Богоубийството и кралеубийството. Ако това не е отвратително! Какви дръвници! Аз съм обиден заради вас, господине; вие сте от тази горда кръв на Бретан; вие и аз сме внуци на Говен дьо Туар; освен това наш пралядо е този велик херцог дьо Монбазон, който бе пер на Франция и удостоен със златната орденска верижка, който атакува предградието Тур и бе ранен в битката при Арк и който като началник на ловната свита във Франция умря в имението си Кузиер в Турен на осемдесет и шест годишна възраст. Аз мога да ви говоря още за херцог дьо Лодюноа, син на госпожа дьо ла Гарнаш, за Клод дьо Лорен, херцог дьо Шеврьоз и за Анри дьо Ленонкур, и за Франсоаз дьо Лаван-Боадофен. Но каква полза? Господинът има честта да бъде идиот и да се равнява с моя коняр. Знайте, че аз бях вече стар човек, когато вие още бяхте малчуган. Аз съм ви бърсал носа, когато бяхте сополанко, и пак ще ви го бърша. Растейки, вие сте намерили начин да се вдетинявате. Откакто не сме се виждали, ние тръгнахме всеки по своя път — аз по пътя на почтеността, вие в обратна посока. О, не зная как ще свърши това; но вашите господа приятели са горди нещастници. О, да, много е хубаво, съгласен съм, великолепно са напредничавите идеи, в армията са премахнали тридневното наказание с вода, налагано на пияния войник; имате максимума — Конвента, епископа Гобел, господин Шомет и господин Ебер, и поголовно изстребват цялото минало — от Бастилията до календара. Заместват светците със зеленчуци. Добре, господа граждани, бъдете господари,

царувайте, правете каквото ви е приятно, разпуснете се, не се стеснявайте. Всичко това няма да попречи на религията да си бъде религия, на кралската власт да изпълва хиляда и петстотин години от нашата история и на старите френски сеньори, макар и обезглавени, да стоят по-горе от вас. А колкото до вашите извъртания относно историческото право на кралските родове, ние вдигаме рамене. Всъщност Шилперик не беше нищо повече от един монах, наречен Даниел; Ренфроа измисли тоя Шилперик, за да досажда на Шарл Мартел; ние знаем тия неща не по-зле от вас. Но не е там въпросът. Въпросът е да бъдем велико кралство; да бъдем старата Франция, да бъдем оная прекрасно уредена страна, в която на първо място се уважава свещената личност на монарсите — абсолютните господари на държавата, после принцовете, после придворните офицери от сухопътните и морските войски и от артилерията, после управлението и контролата на финансите. След това идва правосъдието, върховното и второстепенното правосъдие, следвано от управлението за данъците и главните приходи, и накрай кралската полиция с нейните три подразделения. Ето кое бе хубаво и благородно устроено; вие го разрушихте. Вие разрушихте провинциите, защото сте жалки, невежи хора, без да си давате сметка какво всъщност бяха провинциите. Геният на Франция е съставен от самия гений на континента, а всяка от провинциите на Франция представляваше една европейска добродетел: откровеността на Германия беше в Пикардия, щедростта на Швеция — в Шампан, индустрията на Холандия — в Бургундия, работливостта на Полша — в Лангедок, гордостта на Испания — в Гаскония, мъдростта на Италия — в Прованс, хитростта на Гърция — в Нормандия, верността на Швейцария — в Дофине. Вие не знаете нищо от всичко това; вие чупехте, разбивахте, трошахте и разрушавахте спокойно като диви зверове. О, вие не искате вече да има благородници! Добре, няма да ги имате. Вие ще бъдете в траур. Няма вече да имате рицари, няма вече да имате герои. Сбогом на старите величия. Намерете ми сега един Аса^[1]! Вие всички се страхувате за кожата си. Вие вече няма да имате шевалиета като тия от Фонтеноа, които поздравяваха неприятеля, преди да го убият, вие вече няма да имате бойци в копринени чорапи като тия при обсадата на Лерида; вие вече няма да имате от ония славни военни дни, когато шапките с пера преминаваха като метеори; вие сте един загубен народ; вие ще претърпите това

изнасилване, наречено неприятелско нахлуване; ако Аларик II пак дойде, няма да се сблъска с Кловис; ако Абдерам пак дойде, няма да го посрещне Шарл Мартел; ако саксонците пак дойдат, срещу тях няма да се опълчи Пепин; вие вече няма да имате Анядел, Рокроа, Ленс, Стафорд, Нервинд, Щайкерк, ла Марсайд, Року, Лоуфелд, Махон; Бие вече няма да имате при Маринян Франсоа I; вие вече няма да имате при Бувин Филип-Огюст, който с една ръка пленява Рено, булонския граф, а с другата ръка Феран, фландърския граф. Вие ще имате Азенкур, но вече няма да имате човек, който да се увие в знамето, за да го убият, като великия знаменосец от Баквил. Хайде, хайде! Действайте! Бъдете новите хора. Издребнявайте!

Маркизът млъкна за момент, после продължи:

— Но нас ни оставете да бъдем велики. Убивайте кралете, убивайте благородниците, убивайте свещениците, унищожавайте, разрушавайте, тъпчете всичко с краката си, сложете древните максими под токовете на ботушите си, стъпчете трона, стъпчете олтара, смажете бога, танцувайте върху тях! Ваша работа. Вие сте предатели и подлещи, неспособни за подвиг и саможертва. Казах, каквото имаше да казвам. Сега заповядайте да ме гилотинират, господин виконте. Аз имам честта да ви бъда покорен.

После добави:

— Ах, казах ви вашите истини! Но какво значение има? Аз съм мъртъв.

— Вие сте свободен — каза Говен.

И Говен се приближи до маркиза, отметна командирската си пелерина, хвърли я върху раменете му и с качулката похлупи главата му чак до очите. Двамата бяха еднакво високи.

— Какво правите? — каза маркизът.

Говен с повишен глас извика:

— Лейтенанте, отворете ми!

Вратата се отвори.

Говен извика:

— Имайте грижата да затворите вратата след мене.

И той избута навън изумения маркиз.

Ниската зала, превърната в караулно помещение, имаше, както си спомняте, само един рогов фенер за осветление, който размазваше всичко и повече затъмняваше помещението, отколкото го осветяваше.

При тази смътна светлина войниците, които не спяха, видяха как между; тях се провира, запътил се към изхода, един висок на ръст човек с пелерина и качулка с командирска нашивка; те му отдадоха чест и той мина.

Маркизът бавно прекоси караулното помещение, мина през отвора, като няколко пъти си чукна главата, и излезе.

Часовоят, мислейки го за Говен, взе пушката за почест.

Когато бе навън, стъпил върху полската трева, на двеста крачки от гората, а пред него бяха просторът, нощта, свободата и животът, той се спря и остана за миг неподвижен, като човек, когото са принудили да направи нещо, който се е подчинил на изненадата и който, след като е използвал една отворена врата, сега се чуди дали е постъпил добре или зле, двоуми се преди да тръгне по-нататък и за последен път обмисля нещо. След няколко секунди на дълбок размисъл той вдигна дясната си ръка, щракна със средния пръст и палеца и каза: „Наистина!“

И тръгна.

Вратата на карцера се бе затворила. Говен беше вътре.

II ВОЕННИЯТ СЪД

По това време всичко във военните съдилища се вършеше произволно. В Законодателното събрание Дюма беше нахвърлил един проект за военно законодателство, преработен по-късно от Тало в Съвета на петстотинте, но окончателният кодекс за военните съвети бе съставен едва по време на империята. Още от това време на империята, казано в скоби, съществува задължението, наложено на военните съдилища, гласуването да започва от долните чинове. През периода на революцията този закон не съществуваше.

През 1793 година председателят на един военен трибунал разполагаше почти пълновластно с целия трибунал; той избираше членовете, подреждаше ги по чин, установяваше начина на гласуването; беше едновременно съдия и господар.

Симурден беше посочил за зала на военния съд именно тази зала в приземния етаж, където бе ретирата и където сега бе настанен

караулът. Той искаше да съкрати всичко — пътя от затвора до трибунала и разстоянието от трибунала до ешафода.

По обед, съобразно неговите заповеди, съставът на съда се събра на заседание в следната обстановка: три сламени стола, една чамова маса, две запалени свещи, една табуретка пред масата.

Столовете бяха за съдиите, а табуретката за подсъдимия. В двата края на масата имаше две други табуретки — едната за комисаря на залата, който бе подофицер-артелчик, а другата за секретаря, който бе капорал.

На масата имаше дълго парче червен восък, медния печат на републиката, две мастилници, папка с бели листове и два печатни афиша, широко разтворени — единият беше за обявяването на подсъдимия извън закона, другият с декрета на Конвента.

Зад поставения по средата стол се издигаше сноп трицветни знамена; по това време на сурова и проста обстановка бързо можеше да се постави някакъв декор и за кратко време едно караулно помещение се преобразяваше в съдебна зала.

Столт по средата, предназначен за председателя, беше точно срещу вратата на карцера.

Публика бяха войниците.

Двама жандарми охраняваха скамейката за подсъдимия.

Симурден седна на стола по средата, от дясната му страна — капитан Гешан, първият съдия, а от лявата му страна — сержант Радуб, вторият съдия.

На главата си Симурден носеше шапка с трицветната кокарда, на кръста си — сабята, а на пояса — двата си пистолета.

Яркочервеният белег от саблениа удар подсилваше свирепия му вид.

Радуб най-сетне се бе превързал. Главата му бе увита с кърпа, върху която бавно се разширяваше едно кърваво петно.

По обед заседанието не бе още открито, един вестоносец, чийто кон пръхтеше навън, стоеше до масата на трибунала. Симурден пишеше. Той пишеше следното:

„Граждани членове на Комитета на общественото спасение, Лантенак е заловен. Той ще бъде екзекутиран утре.“

Симурден постави датата и се подписа, сгъна, запечати с восък съобщението и го подаде на вестоносеца, който тръгна.

Свършил тази работа, Симурден каза с висок глас:

— Отворете карцера.

Двамата жандарми дръпнаха резетата, отвориха карцера и влязоха вътре.

Симурден вдигна глава, скръсти ръце, погледна вратата и извика:

— Доведете затворника.

Под свода на отворената врата между двамата жандарми се появи един човек.

Беше Говен.

Симурден изтръпна.

— Говен! — извика той.

И после продължи:

— Искам затворника.

— Аз съм — каза Говен.

— Ти?

— Аз.

— А Лантенак?

— Той е свободен.

— Свободен!

— Да.

— Избяга?

— Избяга.

Симурден измърмори с разтреперан глас:

— Наистина този замък е негов, той знае всички входове, тъмницата вероятно е свързана с някакъв изход, трябваше да се досетя за това, той е могъл да намери начин да избяга, без някой да му помогне.

— Беше подпомогнат — каза Говен.

— Да избяга?

— Да избяга.

— Кой му е помогнал?

— Аз.

— Ти!

— Аз.

— Сънуваш!

— Аз влязох в карцера, бях сам със затворника, свалих пелерината си, поставих я на гърба му, преметнах качулката върху

лицето му, той излезе вместо мене, а аз останах вместо него. Ето ме.

— Ти не си направил това!

— Направих го.

— Невъзможно е.

— Естествено е.

— Доведете ми Лантенак!

— Той не е вече тук. Войниците, видели го с командирската пелерина, са го взели за мене и са го пуснали да излезе. Беше нощ.

— Ти си луд.

— Казах истината.

Настъпи мълчание, после Симурден измърмори:

— Тогава заслужаваш...

— Смърт — каза Говен.

Симурден пребледня като мъртвец. Седеше неподвижно, като човек, ударен от гръм. Сякаш не дишаше вече. Голяма капка пот блестеше на челото му.

Възвърнал гласа си, той каза:

— Жандармите да накарат подсъдимия да седне.

Говен седна на табуретката.

Симурден продължи:

— Жандарми, извадете сабите си!

Тази заповед се даваше, когато над обвинения висеше най-тежката присъда.

Жандармите извадиха сабите си.

Гласът на Симурден възвърна предишния си тон.

— Обвиняеми — каза той, — станете.

Той престана да говори на Говен на ти.

III

ГЛАСУВАНЕТО

Говен стана.

— Как се казвате? — попита Симурден.

Говен отвърна:

— Говен.

Симурден продължи разпита:

— Кой сте вие?

— Аз съм командирът на експедиционната колона на Северното крайбрежие.

— Какъв сте на избягалия човек — роднина или съюзник?

— Аз съм внук на брат му.

— Известен ли ви е декретът на Конвента?

— Виждам афиша върху масата ви.

— Какво ще кажете за този декрет?

— Че съм го приподписал, че съм заповядал да се прилага и че лично съм наредил да се отпечати този афиш, под който стои името ми.

— Изберете си защитник.

— Ще се защитавам сам.

— Имате думата.

Симурден отново бе станал невъзмутим. Само че невъзмутимостта му подходеше не толкова на спокоен човек, колкото на бездушна скала.

Говен постоя за миг мълчалив, сякаш съсредоточаваше мислите си.

Симурден подзе:

— Какво ще кажете във ваша защита?

Говен бавно вдигна глава, не погледна никого и отвърна:

— Ето какво: едно нещо ми попречи да видя друго нещо; едно добро дело, което видях съвсем отблизо, закри от очите ми сто престъпни деяния; от едната страна — старец, от другата страна — деца, и всичко това застана между мене и моя дълг. Аз забравих опожарените села, унищожените нивя, избитите пленници, доубитите ранени, разстреляните жени, забравих Франция, предадена на Англия; пуснах на свобода убиеца на родината. Аз съм виновен. Като говоря така, може да ви си стори, че говоря против себе си; това не е вярно. Аз говоря в своя защита. Когато виновният признава грешката си, той спасява единственото нещо, което заслужава да бъде спасено — честта.

— Това ли е всичко — попита Симурден, — което имате да кажете във ваша защита?

— Добавям, че като командир аз съм длъжен да дам пример, а и вие като съдия също сте длъжен.

— Какъв пример искате да дадете?

— Със смъртта си.

— Намирате ли, че ще бъде справедлива?

— И необходима.

— Седнете си.

Артелчикът, който изпълняваше длъжността комисар на заседателната зала, стана и започна да чете първо — постановлението, което поставяше извън закона бившия маркиз дьо Лантенак; второ — декрета на Конвента, който предвиждаше смъртно наказание за всеки, който улесни бягството на някой пленен бунтовник. Той приключи с няколкото реда, отпечатани в края на афиша с декрета, с които „под страх, от смъртно наказание“ се забраняваше да се оказва помощ и съдействие на гореспоменатия бунтовник, подписани от „командира на експедиционната колона ГОВЕН“.

Свършил четенето, комисарят на заседателната зала си седна.

Симурден скръсти ръце и каза:

— Обвиняемият да внимава. Публиката да слуша, да гледа и да мълчи. Пред вас е законът. Ще се пристъпи към гласуване. Решението зависи единствено от мнозинството. Всички съдии ще гласуват под ред, на висок глас, в присъствието на обвиняемия, правосъдието няма какво да крие.

Симурден продължи:

— Има думата първият съдия. Говорете, капитан Гешан.

Капитан Гешан като че ли не гледаше нито Симурден, нито Говен. Сведените му клепачи криеха неподвижните му очи, втренчени върху афиша с декрета като в бездна. Той каза:

— Законът е категоричен. Съдията е нещо повече и нещо по-малко от човек; той е по-малко от човек, защото няма сърце; той е повече от човек, защото има меч. В година 414 преди Христа Манлиус заповядал да убият сина му за провинението, че е победил без негово нареждане. Нарушението на дисциплината трябва да се изкупува. В случая законът е бил нарушен, а законът е още по-висш от дисциплината. Поради проява на милосърдие родината е обречена на опасност. Милосърдието може да има сила на престъпление. Командирът Говен е дал възможност на бунтовника Лантенак да избяга. Говен е виновен. Гласувам за смърт.

— Пишете — каза Симурден на секретаря на съда.

Секретарят записа: „Капитан Гешан е за смъртна присъда.“

Говен повиши глас.

— Гешан — каза той, — вие правилно гласувахте, аз ви благодаря.

Симурден подзе:

— Има думата вторият съдия. Говорете, сержант Радуб.

Радуб стана, обърна се към Говен и отдаде чест на подсъдимия. После извика:

— Ако е за това, гилотинирайте мене, защото тук аз давам в името на бога моята най-свята честна дума, че бих желал да съм направил най-напред това, което направи старецът, а после и това, което направи моят командир. Когато видях тази осемдесетгодишна личност да се хвърля в огъня, за да извади трита хлапенца, аз си казах: „Старче, ти си храбър човек!“ А когато научих, че моят командир го е спасил от вашето чудовище — гилотината, дявол да го вземе, аз си казах: „Командирую, вие трябва да бъдете генерал, вие сте истински човек и аз, гръм да ме порази, ако можех, щях да ви дам кръста «Сен-Луи», ако още се даваха кръстове и още имаше светии и ако имаше крале с името Луи!“ А така няма сега всички ще станем глупаци! Кажете ни направо дали за това сме спечелили битката при Жемап, битката при Валми, битката при Фльорюс и битката при Ватиньи. Така ли! Ето командирът Говен от четири месеца гони тия тъпаци роялистите и спасява със сабята си републиката, и проведе акцията в Дол, за което трябваше не малко ум, и пък вие, които имате този човек, се мъчите да го погубите! И вместо да го направите генерал, вие искате да му отрежете главата! Казвам, че е по-добре да се хвърлите от парапета на Пон-Ньоф, а пък на вас, гражданино Говен, моя командир, дори и вместо генерал да ми бяхте само капорал, бих ви казал, че изрекохте куп глупости преди малко. Старецът добре направи, като спаси децата, вие добре направихте, като спасихте стареца, и ако гилотинираха хората заради това, че са извършили добри дела, нека всичко отиде по дяволите, аз не мога вече нищо да разбера. Няма причина да става това. Не казвам ли истината? Искам да се оципя, за да разбера, че не сънувам. Не разбирам нищо. Значи, трябвало е старецът да остави дечицата да изгорят живи, трябвало е, значи, моят командир да остави да отрежете врата на стареца. Хайде, гилотинирайте мене, това предпочитам аз. Да предположим, че дечицата бяха загинали, че батальонът „Червеният калпак“ беше

опозорен. Това ли се е искало? Тогава нека се изядем едни други. Аз разбирам от политика толкова, колкото и вие, които сте тук, аз бях от клуба на секцията „Пик“. Дявол да го вземе, ние всички оскотяваме в края на краищата! Аз говоря така, както виждам нещата. Не обичам да се правят такива неща, от които нищо не можеш да разбереш. Тогава за какъв дявол сме тръгнали да ни убиват? Защо да се убие нашият командир? Не е за това Лизет. Аз си искам командира. Нужен ми е моят командир. Аз днес го обичам повече, отколкото го обичах вчера. Да го качите на гилотината — я не ме разсмивайте! Ние не искаме нищо подобно. Аз слушах това, което се говори. Нека си приказват каквото си искат. Обаче това е невъзможно.

И Радуб си седна. Раната му се бе отворила. Струйката кръв, която излизаше от превръзката, течеше по врата му от мястото, на което преди това се намираше ухото му.

Симурден се обърна към Радуб.

— Вие гласувате за оправдаването на обвиняемия?

— Гласувам — каза Радуб — за произвеждането му в генерал.

— Питам ви дали гласувате да бъде оправдан.

— Гласувам да го направят първия човек на републиката.

— Сержант Радуб, гласувате ли командирът Говен да бъде оправдан, да или не?

— Гласувам да отрежат моята глава вместо неговата.

— За оправдаване — каза Симурден. — Пишете, секретарю.

Секретарят записа: „Сержантът Радуб: за оправдаване.“

После той каза:

— Един глас за смъртно наказание. Един глас за оправдаване.

Равенство.

Беше редът на Симурден да гласува.

Той стана. Свали шапката си и я постави върху масата.

Не беше нито бледен, нито посинял. Лицето му имаше землист цвят.

Дори ако всички присъстващи бяха мъртъвци, завити в савани, тишината пак нямаше да бъде толкова дълбока.

Със суров, бавен и твърд глас Симурден каза:

— Обвиняеми Говен, делото е приключено. В името на републиката военният съд с мнозинство два гласа срещу един...

Той сам се прекъсна, сякаш за да има време да размисли. Двоумеше ли се той пред смъртта? Двоумеше ли се той пред живота? Всички едва дишаха. Симурден продължи:

— ... ви осъжда на смърт.

Лицето му изразяваше мъката от зловещата победа. Навярно и Яков е имал такава страшна усмивка, когато в мрака принудил да го благослови ангелът, когото бе повалил на земята.

Но това бе само проблясък, който отмина. Симурден отново стана като мрамор, седна, сложи шапката на главата си и добави:

— Говен, вие ще бъдете екзекутиран утре при изгрев-слънце.

Говен стана, поздрави и каза:

— Благодаря на съда.

— Отведете осъдения — каза Симурден.

Симурден направи знак, вратата на карцера се отвори, Говен влезе, вратата се затвори. Двамата жандарми с извадени саби застанаха на пост от двете страни на вратата.

Изнесоха Радуб, който загуби съзнание.

IV

СЪДИЯТА СИМУРДЕН ОТНОВО УЧИТЕЛ

Военният лагер е като гнездо на оси. Най-вече по време на революция. Гражданското жило на войника бързо и е удоволствие се подава, за да убоде без стеснение началника си, след като неприятелят е прогонен. Храбрата войска, която бе превзела Тург, започна да бръмчи по най-различен начин най-напред срещу командира Говен, когато научи за бягството на Лантенак. Щом видя Говен да излиза от карцера, в който вярваше, че е затворен Лантенак, сякаш електрически ток я разтърси и за по-малко от една минута всички вече знаеха. Малката армия започна да роптае и първият ропот бе: започват да съдят Говен. Но това е само привидно. Нима вярвате на бившите и на поповете! Току-що видяхме един виконт да спасява един маркиз, а сега ще видим как един свещеник опрощава един благородник!

А когато узнаха за осъждането на Говен, започна втори ропот. Това е вече прекалено! Нашият командир, нашият храбър командир, нашият млад началник е герой! Бил виконт, е добре, прави му още по-

голяма чест, че е републиканец! Как може той, освободителят на Понтороон, на Вилдийо, на Пон-о-Бо, победителят при Дол и при Тург, този, чрез когото ние сме непобедими, този, който е мечът на републиката във Вандея, човекът, който от пет месеца дава отпор на шуаните и оправя всички глупости на Лешел и на другите, да бъде осъден от Симурден на смърт! И защо? Защото е спасил един старец, който спаси три деца! Свещеник да убива войник!

Така ръмжеше този победоносен и недоволен, лагер. Потиснат гняв заобикаляше Симурден. Четири хиляди души срещу един — това като че ли е сила, но всъщност не беше никаква сила. Тия четири хиляди души бяха тълпа, а Симурден беше воля. Всеки знаеше, че Симурден лесно смръщва вежди, и това беше достатъчно, за да държи армията в респект. В тия сурови времена достатъчно бе сянката на Комитета на общественото спасение да бъде зад някой човек, за да направи този човек страшилище и да превърне проклятието в шушукане, а шушукането в мълчание. Преди, както и след шушуканията, Симурден се разпореждаше със съдбата на Говен, както и със съдбата на другите. Знаеха, че е излишно да го молят за нещо и че той ще се подчинява само на съвестта си, на свръхчовешкия глас, който само той чуваше. Всичко зависеше от него. Това, което бе извършил като военен съдия, можеше да отмени само той като граждански делегат. Само той можеше да помилва. Той имаше пълни права: само с един знак можеше да пусне Говен на свобода; той беше господарят на живота и на смъртта; той командуваше гилотината. В този трагичен момент той беше човекът на върховната власт.

Оставаше само да се чака.

Ноцта настъпи.

V

КАРЦЕРЪТ

Съдебната зала отново бе станала караулно помещение; караулът бе удвоен, както предишната вечер; двама часовои охраняваха затворената врата на карцера.

Към полунощ един човек с фенер в ръка прекоси караулното помещение, представи се и заповяда да отворят карцера. Беше

Симурден.

Той влезе и вратата остана полуотворена зад него.

В карцера беше тъмно и тихо. Симурден направи крачка в тъмнината, постави фенера на земята и се спря. В мрака се чуваше равномерно дишане на заспал човек. Симурден, замислен, се вслуша в този спокоен шум.

Говен беше в дъното на карцера, върху куп слама. Дишането му се чуваше. Той спеше дълбоко. Симурден напредна, без да вдига шум, доближи се съвсем близо до Говен и започна да го гледа; погледът на една майка, втречен в спящата ѝ рожба, не би изглеждал така нежен и така неизразим. Този поглед може би беше по-силен от Симурден; Симурден, както понякога правят децата, притисна очи с двата си юмрука и за миг остана неподвижен. После коленичи, леко вдигна ръката на Говен и сложи устните си върху нея.

Говен се раздвижи. Той отвори очи, смътно учуден от внезапното събуждане. Фенерът осветяваше слабо карцера. Той позна Симурден.

— Я — каза той, — вие сте били, учителю мой.

И добави:

— Сънувах, че смъртта ми целува ръката.

Симурден бе разтърсен така, както понякога внезапно ни разтърсва нахлула вълна от мисли; някой път тази вълна е толкова висока и толкова бурна, че сякаш може да погуби душата. Никакъв външен израз не прояви дълбоко развълнуваното сърце на Симурден. Той само каза:

— Говен!

И двамата започнаха да се гледат; Симурден с очи, изпълнени с ония пламъци, които изсушават сълзите, а Говен с най-нежната си усмивка.

Говен се привдигна на лакът и каза:

— Белегът върху лицето ви е от сабления удар, който получихте вместо мене. Ако провидението не бе ви поставило до моята люлка, къде ли щях да бъда днес? Някъде в мрака. Ако имам чувство за дълг, дължа го на вас. Бях роден рахитичен. Предразсъдъците са превръзки, от които ме освободихте, вие ми дадохте възможност да раста на свобода и от това, което приличаше на мумия, създадохте едно дете. На евентуално хилавото същество вие вдъхнахте съзнание. Без вас аз нямаше да израсна. Аз съществувам благодарение на вас. Бях само

сеньор, вие направихте от мене гражданин; станах гражданин, вие направихте от мене разумен човек; вие ме направихте чист като човек на земния живот и като душа на небесния живот. Вие ми дадохте ключа на истината, за да тръгна в човешката действителност, и ключа на светлината, за да стигна още по-горе. О, учителю мой, аз ви благодаря. Вие ме създадохте.

Симурден седна върху сламата до Говен и му каза:

— Дойдох да вечерям заедно с тебе.

Говен разчупи черния хляб и му го предложи. Симурден взе едно парче; после Говен му подаде стомната с вода.

— Пий пръв — каза Симурден.

Говен пи и подаде стомната на Симурден, който пи след него. Говен бе изпил само глътка.

Симурден пи продължително.

В тази вечеря Говен ядеше, а Симурден пиеше, което свидетелствуваше за спокойствието на единия и за трескавото състояние на другия.

Някаква страшна безметежност витаеше в този карцер. Двамата мъже разговаряха.

Говен казваше:

— Очертават се велики събития. Загадъчно е това, което революцията прави сега. Зад видимото дело има невидимо дело. Едното прикрива другото. Видимото дело е свирепо, невидимото дело е възвишено. В този момент аз съвсем ясно различавам всичко. То е необикновено и красиво. Било е необходимо да си послужим с материали от миналото. И поради това е странна тази деветдесет и трета година. Върху една варварска основа се строи храмът на цивилизацията.

— Да — отвърна Симурден. — От това временно ще се роди трайното. Трайното — това значи правото и дългът, които вървят паралелно, пропорционалният и прогресивният данък, задължителната военна служба, равноправието без никакво отклонение и над всичко това тази права линия — законът. Република на абсолюта.

— Аз предпочитам — каза Говен — републиката на идеала.

Той замълча, после продължи:

— О, учителю мой, във всичко, което току-що казахте, къде поставяте предаността, саможертвата, себеотричането, взаимното

великодушно доброжелателство, любовта? Да се постави всичко в равновесие е добре; да се постави всичко в хармония е още по-добре. Над везната има лира. Вашата република дозира, измерва и насочва човека; моята република го възнася в необхватния лазур; това е разликата, която съществува между една теорема и един орел.

— Ти блуждаеш в облаците.

— А вие в сметките.

— Хармонията е една мечта.

— И в математиката има мечти.

— Аз бих желал човекът да бъде създаден от Евклид^[2].

— А пак аз — каза Говен — предпочитам да е създаден от Омир.

Строгата усмивка на Симурден прониза Говен, сякаш за да възпре тази душа.

— Поезия. Пази се от поетите.

— Да, познати ми са тия думи. Пази се от полъха на вятъра, пази се от слънчевите лъчи, пази се от благоуханията, пази се от цветята, пази се от съзвездията.

— Нищо от това не може да те нахрани.

— Кой знае? Идеята също е храна. Да мислиш значи да ядеш.

— Без абстрактности. Републиката е две и две правят четири. Когато дам на всеки това, което му се полага...

— Ще трябва да дадете на всеки и това, което не му се полага.

— Какво разбираш под това?

— Разбирам огромната взаимна отстъпка, която всеки дължи на всички и всички дължат на всеки и която е същността на социалния живот.

— Извън строгия закон няма нищо друго.

— Има всичко.

— Не виждам нищо друго освен правосъдие.

— Аз пък виждам по-високо.

— Какво впрочем има над правосъдието?

— Справедливостта.

От време на време те се спираха, сякаш се разминаваха два лъча.

Симурден подзе:

— Бъди по-конкретен, моля те.

— Добре. Вие искате задължителна военна служба. Срещу кого? Срещу други хора. Аз не желая военна служба. Аз искам мир. Вие

искате да подпомагате бедните, аз искам да се премахне бедността. Вие искате пропорционален данък, аз не искам никакъв данък. Аз искам обществените разходи да се сведат до минимум и да се изплащат от принадлежната стойност на обществените средства.

— Как смяташ да се постигне това?

— Така: най-напред да се премахнат всички форми на паразитизма: паразитизмът на свещеника, паразитизмът на съдията, паразитизмът на войника. След това да се използват всички богатства; вие хвърляте тора в канала, хвърлете го в браздите. Три четвърти от земята са целини, обработете земята на Франция, премахнете излишните пасбища; раздайте общинските земи. Нека всеки човек си има земя и всяка земя си има стопанин. Вие сто пъти ще увеличите обществения продукт. В този час Франция дава на селяните месо само за четири дни в годината; а ако добре се обработва, ще изхранва триста милиона души, цяла Европа. Използвайте природата, тази огромна пренебрегната помощница. Впрегнете да работят за вас всички ветрове, всички водопади, всички магнетични потоци. Земното кълбо е огромна мрежа от подземни артерии; в тази мрежа има мощни залежи от вода, земно масло, огън; пробийте тези артерии, за да бликне тази вода във вашите резервоари, това земно масло във вашите лампи, този огън във вашите огнища. Помислете за силата на вълните, на прилива и отлива, за движението на водите. Какво е океанът? Една огромна неизползувана сила. Колко е глупава земята! Да не използва океана!

— Ти си потънал в мечти.

— Не, в самата действителност.

Говен подзе:

— А жената? Какво правите от нея?

Симурден отговори:

— Това, което си е. Слугиня на мъжа.

— Да, при едно условие.

— Какво?

— И мъжът да бъде слуга на жената.

— Така ли мислиш? — извика Симурден. — Мъжът слуга! Никога! Мъжът е господар. Аз приемам само едно кралство, кралството на семейното огнище. Мъжът в дома си е крал.

— Да. При едно условие.

— Какво?

— И жената да бъде кралица.

— Значи, ти искаш за мъжа и за жената...

— Равенство.

— Равенство! Мислиш ли, че е възможно? Те са две различни същества.

— Аз казах равенство. Не съм казал уеднаквяване.

Настъпи пак една пауза, сякаш примирие между тия два ума, разменящи си светкавици. Симурден наруши мълчанието.

— А детето! На кого го даваш ти?

— Най-напред на бащата, който го зачева, после на майката, която го носи в утробата си, после на учителя, който го възпитава, после на града, който го прави зрял, после на родината, която е върховна майка, после на човечеството, което е великото семейство.

— Ти не казваш нищо за бога.

— Всяка от тия степени баща, майка, учител, град, родина, човечество е едно от стъпалата на стълбата, която води до бога.

Симурден мълчеше, Говен продължи:

— Когато човек стигне горния край на стълбата, стигнал е бога. Бог се разтваря и той влиза.

Симурден направи жест като човек, който вика някого.

— Говен, върни се на земята. Ние искаме да осъществим възможното.

— Не започвайте с невъзможното.

— Възможното се осъществява винаги.

— Не винаги. Ако нагрубяваш утопията, ще я убиеш. Нищо не е така беззащитно, както яйцето.

— Все пак трябва да се хване утопията, да ѝ се наложи яремът на реалността, да се постави в действителни рамки. Абстрактната идея трябва да се превърне в конкретна идея. Това, което тя ще загуби от красотата си, ще си възвърне от ползата, която ще принесе. Ще бъде по-малка, но по-добра. Правото трябва да влезе в закона; а когато правото стане закон, то става абсолютен. Това именно аз наричам възможното.

— Възможното е нещо повече от това.

— О, ето те пак в мечтата!

— Възможното е някаква загадъчна птица, която винаги лети над човека.

— Трябва да се улови.

— Жива.

Говен продължи:

— Моята мисъл е: винаги напред. Ако бог беше желал човек да се връща назад, би му поставил едно око в тила. Нека да гледаме винаги към страната на изгрева, на разцъфтяването, на раждането. Това, което пада, окуражава това, което се изкачва. Пропукването на старото дърво е повик към младото дърво. Всеки век изгражда свое дело, днес гражданско, утре човешко. Днес въпросът за правото, утре въпросът за заплатата. Заплата и право всъщност е една и съща дума. За да живее, човек трябва да бъде заплащан; давайки му живот, бог поема и задължението; правото е полагащата се от рождение заплата; заплатата е придобитото право.

Говен говореше с проникновението на пророк. Симурден го слушаше. Бяха си сменили ролите и като че ли сега ученикът беше станал учителят.

Симурден прошепна:

— Много бързаш.

— Може би защото съм малко притеснен — каза Говен, усмихвайки се.

И продължи:

— Ето в какво се състои разликата между нашите две утопии, учителю. Вие искате задължителна казарма, аз искам училище. Вие мечтаете за човека-войник, аз мечтая за човека-гражданин. Вие искате да бъде страшен, аз го искам мислещ. Вие създавате република на мечовете, аз създавам...

Той сам се прекъсна:

— Аз бих създавал република на разума.

Симурден погледна каменния под на карцера и каза:

— А дотогава какво искаш да бъде?

— Това, което е.

— Значи, оправдаваш сегашния момент?

— Да.

— Защо?

— Защото е буря. Бурята винаги знае какво прави. Срещу един покосен от мълнията дъб колко много заздрави гори! Цивилизацията боледуваше от чума, този могъщ вятър я излекува от нея. Може би той

много не подбира. Но как иначе? Възложено му е голямо измитане! Аз имам предвид опасността от миазмите, аз си обяснявам яростта му.

Говен продължи:

— Впрочем защо да се страхувам от буря, щом имам компас, и от събитията, щом имам съвест!

И добави с онзи тих глас, който звучи тържествено:

— Винаги има един, който знае какво прави.

— Кой? — попита Симурден.

Говен вдигна пръст над главата си. Симурден проследи с поглед посоката на този вдигнат пръст и сякаш му се стори, че вижда звездното небе през свода на карцера.

Пак замълчаха.

Симурден подзе:

— Общество, по-голямо от природата! Аз вече ти казах, това не е възможно, това е мечта.

— Това е целта. В противен случай защо ни е обществото? Останете си в природата. Бъдете диваци. Таити е рай. Само че в този рай никой не мисли. А по-ценен е един мислещ ад, отколкото един глупав рай. Разбира се, не искам никакъв ад. Нека си бъдем човешко общество. По-голямо от природата. Да. Ако вие не прибавяте нищо към природата, защо да излизате от природата? Тогава задоволете се само с труда, както мравката, и само с меда, както пчелата. Останете си работно животно, вместо да бъдете управляващ ум. Ако прибавите нещо към природата, вие непременно ще станете по-голям от нея; да прибавяш значи да увеличаваш; да увеличаваш значи да растеш. Обществото е възвишената природа. Аз искам всичко онова, което липсва на кошерите, всичко онова, което липсва на мравуняците — паметници, изкуство, поезия, герои, гении. Законът на човека не е да носи вечните товари. Не, не, не, да няма вече парии, да няма вече роби, да няма вече каторжници, да няма вече обречени! Аз искам всяко човешко качество да бъде символ на цивилизацията и покровител на прогреса; за ума аз искам свобода, за сърцето — равенство, за душата — братство. Не! Да няма вече ярем! Човекът не е създаден да влочи вериги, но да разперва криле. Да няма вече човек-влечуго. Аз искам ларвата да се превърне в пеперуда; аз искам земният червей да се превърне в живо цвете и да излети. Аз искам...

Той се спря. Очите му заблестяха.

Устните му мърдаха. Той престана да говори.

Вратата беше оставена отворена. Някакъв шум проникваше в карцера. Чуваха се неясни звуци на тръба, навярно свиреха утринна заря; после удари от приклади в земята, сменяха караула; после, съвсем близо до кулата, доколкото можеше да се предположи в тъмнината, някакво движение, подобно на разместване на дъски и на греди, примесено на интервали с тъпи трясъци, които приличаха на удари с чук.

Симурден слушаше преbledнял. Говен не чуваше.

Той все повече потъваше в мечтата си. Сякаш бе престанал да диша, толкова се беше съсредоточил в това, което мислено си представяше. Разтърсваше го сладостен трепет. Увеличаваше се светлината на зората, която блестеше в зениците му.

Така измина известно време. Симурден го попита:

— За какво мислиш?

— За бъдещето — каза Говен.

И продължи да съзерцава. Симурден стана от сламената постеля, върху която седяха и двамата. Говен нищо не забеляза. Не изпускайки от погледа си замисления млад мъж, Симурден бавно отиде заднешком до вратата и излезе. Карцерът се затвори.

VI

В ТОВА ВРЕМЕ СЛЪНЦЕТО ИЗГРЯВА

Зората не закъсня да се появи на хоризонта.

Едновременно с деня нещо странно, неподвижно, озадачаващо, непознато и на птиците в небето, се показва върху платото на Тург, над гората Фужер.

Това нещо бе поставено там през нощта. Можеше да се каже, че е издигнато, а не изградено. Отдалече то се очертаваше на хоризонта като силует, направен от сурови и прави линии, наподобяващи еврейска буква или египетски йероглиф, които са били част от азбуката на загадъчната древност.

Още от пръв поглед това нещо пораждаше мисълта, че е излишно. То стърчеше там сред цъфналите бурени. Човек се питаше за какво ли може да служи. Но после го побиваха тръпки. Беше някакъв

вид скеле, което имаше за основа четири стълба. В единия край на скелето, върху две високи, отвесни и прави греди, свързани на върха с дебела летва, се издигаше и висеше един триъгълник, който изглеждаше черен на фона на лазурната утрин. На другия край на скелето имаше стълба. Между двете отвесни греди, долу, под триъгълника, се очертаваше някаква плоскост от две подвижни части, в които при прилепването им една към друга се образуваше кръгла дупка с размер колкото човешки врат. Горната част на тази плоскост се плъзгаше в един жлеб, така че можеше да се издига и сваля. В момента двете части, които при съединяването си образуваха нашийника, бяха раздалечени. В подножието на двете високи греди, на върха на които бе закрепен триъгълникът, се виждаше една въртяща се върху ос дъска, подобна на люлка. До тази дъска имаше дълга кошница, а между двете високи греди в предния край на скелето — квадратна кошница. Всичко бе боядисано в червено. Цялата конструкция беше дървена, с изключение на триъгълника, който бе железен. Чувствуваше се, че е построена от хора, толкова бе грозна, жалка и нищожна; толкова беше страхотна, че можеше да се допусне, че е докарана тук от зли гении.

Тази уродлива конструкция беше гилотината.

Срещу нея, на няколко крачки в дола, се издигаше друго чудовище — Тург. Каменно чудовище, лика-прилика на дървеното чудовище. И нека кажем, че когато човек пипне дървото и камъка, дървото и камъкът вече престават да бъдат дърво и камък, а добиват нещо човешко. Зданието е някаква догма, машината е някаква идея.

Тург беше онази фатална резултанта на миналото, която в Париж се наричаше Бастилия, в Англия — Лондонска кула, в Германия — Шпилберг, в Испания — Ескориал, в Москва — Кремъл, в Рим — замък Свети Ангел.

В Тург бяха кондензирани петнадесет века, средновековието, васалността, крепостничеството, феодализмът, а в гилотината — една година, деветдесет и трета; и тия дванадесет месеца тежаха колкото ония петнадесет века.

Тург беше монархията; гилотината беше революцията.

Трагична съпоставка.

От едната страна дългът, от другата страна разплатата. От едната страна безизходното готическо усложнение — крепостният и сеньорът, робът и господарят, простолудието и аристокрацията, разнообразният

кодекс, подразделен в обичаи, съюзените съдия и свещеник, многобройните обвързвания, фискът, данъкът върху солта, крепостническата зависимост, поголовните данъци, изключенията, прерогативите, предразсъдъците, фанатизмът, кралската привилегия за банкрут, скиптърът, тронът, прищевките, божественото право; от другата страна съвсем простото нещо — ножът на гилотината.

От едната страна възелът; от другата страна секирата.

Дълго време Тург е била сама в тази пустиня. Тя е била тук с нейните бойници, от които се е изливало кипящо масло, гореща смола и разтопено олово, с нейните подземни тъмници, покрити с кости, с нейната стая за разчекване, с огромната трагедия, с която е била изпълнена; тя е извисявала злокобната си снага над тази гора, в своя мрак е приютявала петнадесет века на диво спокойствие, в този край е била единствената сила, единствената всяваща уважение власт, единственото страшилище; тя е царувала; никой не е съперничел на нейното варварство; и изведнъж тя вижда пред нея и срещу нея да се издига нещо, нещо повече от нещо, нещо също така зловещо като нея — гилотината.

Понякога камъкът като че ли има странни очи. Статуята наблюдава, кулата дебне, фасадата съзерцава. Тург като че ли разглеждаше гилотината.

Като че ли тя се питаше.

Какво е това?

Струваше й се, че това бе изникнало от земята.

И това наистина бе изникнало.

От проклетата земя бе поникнало зловещото дърво. От тази земя, напоена с толкова пот, с толкова сълзи, с толкова кръв, от тази земя, в която бяха изкопани толкова ровове, толкова гробове, толкова пещери, толкова капани, от тази земя, в която бяха изгнили всевъзможни мъртъвци, избити от всички типове тирани, от тази земя, която закриваше толкова бездни и в която бяха заровени толкова злодеяния — страшни семена, от тази дълбока земя изникнала в точно определения ден тази непозната, тази отмъстителна, тази жестока машина-мечоносец и деветдесет и трета годила беше казала на стария свят:

— Ето ме.

И гилотината имаше право да каже на кулата:

— Аз съм твоя дъщеря.

И в същото време кулата се чувствуваше убита от нея, защото тия фатални неща имат свой потаен живот.

Пред страшното видение Тург изглеждаше някак си смутена. Би могло да се каже, че е уплашена. Чудовищната гранитна грамада беше величествена и гнусна, но тази дървения със своя триъгълник беше още по-гнусна. Бившето всемогъщество изпитваше ужас пред новото всемогъщество. Престъпното минало разглеждаше настоящето правосъдие. Някогашното насилие се сравняваше със сегашното насилие; древната крепост, древният затвор, древният сеньорски дом, в който са крещели подложените на разчекване затворници, сградата за война и убийства, вече непригодна за живеене и за водене на сражения, осквернена, разрушена, развенчана, превърната в куп камъни, равностоен на куп пепел, отвратителна, величествена и мъртва, цялата изпълнена с ужаса на страшните векове, гледаше как настъпва страшното ново време. Вчерашният ден трепереше пред Днешния ден, старата жестокост наблюдаваше и се прекланяше пред новото страшилище, това, което беше вече нищожество, гледаше с мрачни очи това, което беше ужасът, фантомът гледаше призрака.

Природата е безмилостна; тя не желае да прибере своите цветя, своята музика, своите благоухания и своите светли лъчи пред отвратителните човешки дела; тя смазва човека с контраста между божествената красота и социалната грозота; тя не го пощадява, показва му крилете на пеперудата и песните на птиците; и трябва в разгара на престъплението, в разгара на отмъщението, в разгара на варварството той да почувствува погледа на тия свети неща; той не може да избегне огромното порицание на всемирната доброта и неумолимото спокойствие на небесната синевина. Безобразието на човешките закони трябва да се покаже съвсем разголено сред ослепителната вечна красота. Човекът разбива и смазва, човекът унищожава, човекът убива; но лятото си остава лято, лилията си остава лилия, звездата си остава звезда.

Никога досега ясното небе на изгряващия ден не е било поочарователно. Топъл вятър клатеше бурените, изпаренията бавно оросяваха клонците; гората Фужер, цялата изпълнена с диханието на изворите като огромна кадилница с благовония, димеше при развиделяването; синевината на небето, белотата на облаците,

кристалната прозрачност на водите, зеленината с цялата си хармонична гама от аквамарина до изумруда, братски преплетените дървета, килимите от трева, големите поляни — всичко плуваше в онази чистота, която природата вечно предлага на човека. Сред всичко това се издигаше страшното човешко безсрамие; сред всичко това се виждаха крепостта и ешафодът, войната и наказанието, двата образа — на кръвожадните векове и на окървавената минута; кукумявката от миналото и прилепът от здрача на бъдещето. Пред разцъфтялата, благоухаеща, любвеобилна и очарователна природа блестящото небе заливаше Тург и гилотината с изгрева и сякаш казваше на хората: вижте какво правя аз и какво правите вие.

Такива са забележителните неща, които слънцето прави със светлината си.

Това зрелище имаше зрители.

Четири хиляди души от малката експедиционна армия бяха строени в боен ред на платото. Те обкръжаваха от три страни гилотината, така че образуваха около нея геометрическа фигура във форма на Е; оръдейната батарея, поставена в средата на най-голямата линия, беше оста на това Е. Червената машина изглеждаше като затворена в тия три бойни линии, наподобяващи стена от войници, на която двата края бяха извити и достигаха до стръмния склон на платото; четвъртата страна, отворената страна, беше самият дол и гледаше към Тург.

По този начин се очертаваше дълъг правоъгълник с ешафода по средата. Колкото повече слънцето се издигаше над хоризонта, толкова повече намаляваше сянката, която гилотината хвърляше върху тревата.

Артилеристите стояха до своите оръдия със запалени фитили.

Тънък синкав дим се издигаше от дола; догаряше опожареният мост.

Димът леко засенчваше, но не закриваше Тург и нейната висока тераса се издигаше над хоризонта. Само долът разделяше тази тераса и гилотината. Хората от терасата и около гилотината можеха да разговарят.

На терасата на кулата бяха поставили масата на трибунала и стола, над който се издигаха трицветните знамена. Денят изгриваше зад Тург и очертаваше черната грамада на крепостта, а на върха ѝ

фигурата на един човек, седнал неподвижен и със скръстени ръце на стола със снопа знамена.

Този човек беше Симурден. Както вчера, той беше в костюма си на граждански делегат, с шапка с трицветна кокарда, със сабя на кръста и пистолети в пояса.

Той мълчеше. Всички мълчаха. Войниците държаха пушките при нозе и стояха с наведени очи. Те се допираха един друг с лакти, но не си говореха. Смутени, те си мислеха за тази война, за многото сражения, за престрелките в шумаците, в които смело навлизаха, за тълпите разярени селяни, които бяха прогонили с устрема си, за превзетите крепости, за спечелените битки, за победите и сега им се струваше, че цялата тази слава се превръщаше в позор. Мрачното очакване свиваше сърцата на всички. Върху площадката на гилотината се виждаше как палачът снове напред-назад. Светлината на утрото се засилваше и величествено изпълваше небето.

Изведнъж се чу притъпеният шум, който издават покритите с креп барабани. Това погребално биене се приближи; редиците се отвориха, едно шествие влезе в карето и се отправи към ешафода.

Начело бяха черните барабани, после рота гренадири, обърнали надолу дулата на пушките си, после взвод жандарми с голи саби, после осъденият — Говен.

Говен вървеше свободно. Не бяха завързани нито краката, нито ръцете му. Беше в походна униформа и със сабята си.

Зад него вървеше друг взвод от жандарми.

Лицето на Говен беше запазило онази замечтана усмивка, която го беше озарила в момента, когато бе казал на Симурден: „Аз мисля за бъдещето.“ Нямахше нищо по-неизразимо и по-възвишено от тази усмивка, продължила толкова дълго.

Като стигна до злокобното място, той най-напред отправи поглед към върха на кулата. Отнесе се с презрение към гилотината.

Той знаеше, че Симурден ще изпълни дълга си да присъствува на екзекуцията. Потърси го с очи на терасата. И го намери.

Симурден беше бледен и студен. Хората около него не чуваха дори дъха му.

Когато забеляза Говен, той дори не трепна.

Говен продължаваше да се приближава до ешафода.

Като вървеше, той гледаше Симурден и Симурден го гледаше. Симурден като че ли намери опора в този поглед.

Говен стигна до ешафода и се изкачи на площадката му. Офицерът, който командуваше гренадирите, го последва. Той откачи сабята си и я предаде на офицера, свали вратовръзката си и я предаде на палача.

Приличаше на видение. Никога не бе изглеждал по-хубав. Кестенявите му коси се развяваха от вятъра; по това време мъжете не стрижеха косите си. Бялата му шия изглеждаше като на жена, а героичният му и властен поглед беше като на архангел. На ешафода беше замечтан. Това място тук е също връх. Говен стоеше изправен, прекрасен и спокоен. Слънцето го обгръщаше като ореол.

Все пак трябваше да вържат осъдения. Палачът отиде при него с въже в ръка.

В този момент, като видяха, че младият им командир е толкова близо до ножа, войниците не можаха повече да се сдържат; сърцето на тези бойци избухна. Чу се нещо огромно — риданието на цяла армия. Изтръгна се вопъл: „Да се помилва! Да се помилва!“ Някои паднаха на колене; други хвърлиха пушките си и вдигнаха ръце към терасата, където беше Симурден. Един гренадир извика, като посочи гилотината:

— Приемат ли се заместници за това? Аз искам.

Всички повтаряха в изстъпление: „Да се помилва! Да се помилва!“ И лъвовете да бяха чули това, биха се развълнували и изплашили, защото войнишките сълзи са страшни.

Палачът се спря, не знаейки какво да прави.

Тогава един отсечен и тих глас, който всички чува, защото беше много зловещ, извика от върха на кулата:

— Да се изпълни законът!

Всички познаха неумолимия тон. Симурден беше казал думата си. Армията изтръпна.

Палачът престана да се двоуми. Той се доближи до осъдения с въжето в ръка.

— Чакайте — каза Говен.

Той се обърна към Симурден и с още незавързаната си дясна ръка му отправи прощален поздрав, а след това се остави да го вържат.

Когато бе завързан, той каза на палача:

— Извинете. Още една минутка.

И извика:

— Да живее Републиката!

Накараха го да легне върху дъската-люлка. Неговата очарователна и горда глава влезе в позорния нашийник. Палачът леко повдигна косите му, после натисна пружината; триъгълникът се откачи и се плъзна отначало бавно, после бързо; чу се ужасяващ трясък...

В същия миг се чу друг трясък. На трясъка на секирата отвърна пистолетен трясък. Симурден беше хванал един от пистолетите, които имаше в пояса си, и в момента, когато главата на Говен се търкулна в кошницата, прониза сърцето си с куршум. Струя кръв бликна от устата му, той падна мъртъв.

И тия две души, трагични сестри, отлетяха заедно, тъмната се вля в светлината на другата.

[1] Аса, Луи (1733–1760) — капитан в Овернския полк, пожертвувал се при една засада за честта на армията. ↑

[2] Евклид — прочут древногръцки математик, живял през царуването на Птоломей I (III в. пр.н.е.). ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.